

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA AGRÁRTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
LEKTORÁLT FOLYÓIRATA

Szerkesztőség: Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár, 1367 Budapest 5. Pf. 129.
Budapest XIV. Városliget, Vajdahunyadvár

Szerkesztőbizottság:

Estók János (főszerkesztő), Fehér György (szerkesztő), Gheorghe Gorun [Románia],
Kaposi Zoltán (szerkesztő), Orosz István (szerkesztő), Novák László Ferenc,
Papp Klára (szerkesztő), Romány Pál, Nigel Swain [Nagy-Britannia],
Tóth Pál Péter, Varga Zsuzsanna (szerkesztő)

Szerkesztőségi titkár: Lázár Éva

TARTALOM

TANULMÁNYOK

PÓSÁN László: Méhészet és mézkereskedelem a középkori Poroszországban	1
TAGÁNYI Zoltán: Az orientális, valamint a nyugat-európai kisparcellás művelők közösségei egykor és ma, tekintettel a jelenkori migrációra	11
SOMOSKÖI Viktor: Az elejtett vad felhasználási formái a középkori Magyarországon	37
SZIRÁCSIK Éva: Koháry II. István gazdálkodása a Rákóczi-szabadságharc idején	57
CSOMA Zsigmond: A népi írók és a hasura-gazdálkodás. A harmadik út a 20. századi magyar agráriumban	75

KÖZLEMÉNYEK

SURÁNYI Dezső: Lippay János életműve	89
VERES Tünde: A regéci uradalom 17. század végi számadáskönyvei	111
NOVÁK László Ferenc: Adatok az 'öreg' szavunk 17–18. századi jelentéstörténetéhez	133
SZABÓ Máté: Az 1879. évi erdőtörvény hatása a Dráva menti uradalmi erdőgazdálkodás és a faipar fejlődésére	147
TOLNAY Gábor: A birtini erdő ügye. Adalék a Trianon utáni agrárperekhez	159

SZEMLE

Demeter Zsófia: Egy hajdani nagybirtok. A munkaerő, a szántóföldi növénytermesztés és az állattenyésztés herceg Batthyány Fülöp enyingi uradalmában (1806–1870) (DOMANICZKY Endre)	173
Kaposi Zoltán: Uradalmak, földbirtokosok és birtokforgalom a Dél-Dunántúlon a 19. században (OROSZ István)	176
Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2019. Uradalom – Vállalat. Főszerk.: Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka (PELLES Márton)	181
Szabad György: Az agrárvilág vonzásában. Válogatás Szabad György gazdaság- és társadalomtörténeti munkáiból. Szerk. Melkovics Tamás (MELKOVICS Tamás)	183
Nagyváthy és a magyar uradalmak. Szerk. Szirácsik Éva (MÁNDY Hajnalka)	188
Tóth Tibor: Társadalmi problémák a vidéki Magyarországon és szociálpolitikai viták a törvényhozásban az 1930-as években (HEGEDŰS Bence)	191

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed
in HISTORICAL ABSTRACTS and AMERICA: HISTORY AND LIFE*

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült

E-mail cím: agrartortszemle@mmgm.hu

PÓSÁN LÁSZLÓ

MÉHÉSZET ÉS MÉZKERESKEDELEM A KÖZÉPKORI POROSZORSZÁGBAN

A méz a középkorban jóval fontosabb termék volt, mint manapság. Nemcsak édesítőszert jelentett, hanem értékes élelmiszert, csemegét is, ami gazdagságot, jólétet, vagy ha vendégeknek szolgálták fel, különleges megbecsülést fejezett ki.¹ Ez már az antikvitásban is így volt. A 2. század közepén élt Marcus Gavius Apicius ránk maradt szakácskönyvének (*Decem libri qui dicuntur de re coquinaria*) receptjeiben – amelyek a tehetős rómaiak konyhájának szóltak – nagyon gyakran szerepelt a méz,² amit az előkelő háztartások nélkülözhetetlen ízesítőszerrei között említett.³ A római kori édességek alapját a méz jelentette,⁴ ahogyan a középkorban is. A 14–15. századból származó receptek szerint a nemesi, kolostori vagy patríciusi konyhákban tej-jel, liszttel és mandulás mézzel kevert édes kásákat, mézzel édesített gyümölcs- és zöldségpépeket, édesített laskatésztákat készítettek. Lekvárok főzéséhez szintén használtak mézet.⁵ A legelterjedtebb mézzel készített édesség a középkori Európában a változatos alakú, formájú mézeskalács volt.⁶ 1413-ban, amikor a poroszországi Elbing (Elbląg, Lengyelország) város magisztrátusa egy ünnepségre meghívta az ottani német lovagrendi rendház előljáróját és lovagjait, a városi számadáskönyv tanúsága szerint a megbecsült vendégeknek a bor mellett mézet és mézes süteményeket szolgáltak fel, és a társaságot zenészek szórakoztatták.⁷ A középkorban mézsört és mézbort is szívesen fogyasztottak, s mivel a méz sokáig eláll, antibiotikus hatása miatt élelmiszerek tartósítására is alkalmas volt.⁸ Antibiotikus hatása és a benne lévő kü-

1 SCHULZ, Anne: *Essen und Trinken im Mittelalter (1000–1300). Literarische, kunsthistorische und archäologische Quellen*. Berlin–Boston 2011. 660.

2 APICIUS, Marcus Gavius: *Szakácskönyv a római korból*. Szerk. ORLOVSZKY Géza. Ford. Hegedűs Zsuzsa – Orlovsky Géza. Budapest 1996. 39., 45., 47., 49., 55., 67., 71., 77., 83., 87., 89., 97., 111., 113., 115., 117., 127., 129., 131., 133., 135., 139., 141., 145., 147., 157., 165., 167., 169., 175., 177., 179., 195.

3 APICIUS 2011. 183.

4 HOFFMANN Zsuzsanna: *Ételek és italok az ókori Rómában*. Szeged 2011. (A továbbiakban: HOFFMANN ZS. 2011.). 60.

5 HOFFMANN Tamás: *Európai parasztok. Életmódjuk története. II. Az étel és az ital*. Budapest 2001. (A továbbiakban: HOFFMANN T. 2001.). 314.

6 HOFFMANN T. 2001. 310.

7 *Nowa Księga Rachunkowa Starego Miasta Elbląga (1404–1414)*. Wyd. PELECH, Markian. Warszawa 1989. Nr. 1291., 1354.

8 SCHULZ 2011. 660.

lönböző anyagok (mint például a propolisz) kedvező élettani összetevői miatt a mézet az antikvitástól kezdve előszeretettel alkalmazták a gyógyászatban is. A hippokratészi orvoslásban központi szerepe volt a méznek.⁹ A legrégebbi középkori orvosi kiadványban, a Worms közelében fekvő Karoling lorschi birodalmi kolostorban 788 táján íródott *Lorschi Orvoskönyv*ben nagyon sok mézzel kapcsolatos gyógymód szerepelt. A 9–10. században keletkezett *Macer floridus* című, hexameterben írt tanköltemény a mézzel kevert különböző növények gyógyító hatásait foglalta össze.¹⁰ Hildegard von Bingen *Causae et curae* című, 12. században írt művében több mint egy tucat mézzel készült recept szerepelt.¹¹ Bethlen Kata 1737-ből származó orvosló könyvének tanúsága szerint a méznek még a 18. században is fontos szerepe volt a gyógyításban.¹²

A középkorban a szerzetesi közösségeket gyakran a méhkasokhoz hasonlították mint a rend, a tisztaság és az engedelmesség példaképét,¹³ és az ideális kormányforma modelljének is a „méhek államát” tekintették.¹⁴

A méz és a hozzá kapcsolódó méhészet fontosságát mutatta az is, hogy az antikvitás példáját, Columella művét¹⁵ követve a középkorban szintén született a méhekkel és a méztermeléssel foglalkozó mezőgazdasági irodalom. Petrus Crescentius (1233–1320) bolognai patrícius 1305 körül írta a 12 könyvre tagolódó *Opus ruralium commodorum* (A mezőgazdaság előnyeiről) című művét, amelynek a 9. könyve szólt a méhészetéről.¹⁶

Az ókorhoz hasonlóan a középkorban szintén különleges tisztelet övezte a méheket. A néphiedelemben nyár- vagy napmadárként tekintettek rájuk, és a húsvéti ünnepi imádságokba is belefoglalták a szorgos és fáradhatatlan méheket, akiknek (és a méhészeknek is) Szent Ambrus személyében külön védőszentje volt.¹⁷

9 LIPPMANN, Edmund Oskar von: *Geschichte des Zuckers seit den ältesten Zeiten bis zum Begin der Rübenzucker-Fabrikation. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte*. Berlin 1929. 29–37.

10 SÄNGER, Angela – FRETZ, Andreas – DAVID, Eduard: *Geschichte der Wunderbehandlung mit Honig. Z Allgemeinmedizin* 2015. 91. 187–192.; BOGDANOV, Stefan: *Honig in der Medizin: Altes und Neues. Schweizerische Bienen-Zeitung* 2010. 6. 16–19.

11 BINGEN, Hildegard von: *Okok és gyógymódok*. Budapest 2004. 222., 227., 231., 238., 247., 251., 255., 266., 275., 276., 278., 281. (Orvostörténeti ritkaságok I.)

12 *Bethlen Kata orvosló könyve anno 1737*. Sajtó alá rend. S. SÁRDI Margit. Máriabesnyő 2012. 14., 17., 38., 40., 41., 49., 71., 75., 77.

13 *Szimbólumok lexikona*. Szerk. OLORENSHAW, Robert – GARDIN, Nanon. Budapest 2009. 384.

14 MOLNÁR Péter: *Respublica Apum. A méhek állama mint az ideális kormányforma modellje* Guibert de Tournai-nál (13. század közepe). In *A középkor szerete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére*. Szerk. KLANICZAY Gábor – NAGY Balázs. Budapest 1999. (A továbbiakban: KLANICZAY–NAGY 1999.). 105–119.

15 COLUMELLA, Lucius Iunius Moderatus: *A mezőgazdaságról*. Ford., a jegyzeteket és az utószót írta Hoffmann Zsuzsanna. Szeged 2005. 289–313.

16 BARTA János: *A mezőgazdasági irodalom felvirágzása az érett feudalizmus korában*. In KLANICZAY–NAGY 1999. 143–151. Itt: 146.

17 ANGELETTI, Charlotte: *Geformtes Wachs. Kerzen, Votive, Wachsfiguren*. München 1980. 7.; PFISTERMEISTER, Ursula: *Wachs. Volkskunst und Brauch. I–II*. Nürnberg 1982–1983. Itt: I. 11.; STÜTZEL, Peter Heinz: *Wachs als Rohstoff, Produkt und Handelsware. Hildebrand Veckinchusen und der Wachshandel im Hanseraum von 1399 bis 1421*. Würzburg 2013. 13.

Ahogy az ókorban, úgy a középkorban is egy tájegység, egy terület természeti kincseinek bőségét, életkörülményeinek kedvező voltát gyakran a „tejjel-mézrel folyó ország” toposzával vagy a „vadban, halban és mézben bővelkedő vidék” szófordulattal fejezték ki. Az Ótestamentumban Isten tejjel-mézrel folyó földként beszélt Mózesnek az ígéret földjéről (Mózes II. könyv 3,8.). A 12. század elején Gallus Anonymus *Chronicae et gesta ducum sive principum Polonorum* című művében Lengyelországot olyan országgént írta le, amelyik „kenyérben és húsban, halban és mézben” bővelkedik, ahol „méztől áradók az erdők, halban bőségesek a folyók”.¹⁸

A méhészet és a méztermelés a középkori Poroszországban, a Német Lovagrend államában is nagyon fontos szerepet játszott. A poroszok által lakott, a Visztula és a Nemunas (Nyeman, Memel) folyó között elterülő területekről már a 9. században egy angolszász utazó, Wulfstan azt jegyezte fel, hogy arrafelé sok a méz, ezért az ott élők körében általánosan fogyasztott itálnak számított a mézsör.¹⁹ A poroszok lakta vidékeken elterülő hatalmas erdők kedvező feltételeket kínáltak a vadméheknek, az ott élőknek pedig a mézszerzésre. Ezekben a döntően lombos erdőkben a méhek számára nagyon sok virágzó növény élt. A tölgy-, hárs-, juhar- vagy fűzfák mellett a fenyvesek éppúgy alkalmasak voltak virágpor gyűjtésére, mint az erdei tisztásokon nagy mennyiségben tenyésző vadvirágok, vagy a bozótosokban lévő áfonya-, kökény-, vadszeder-, vadmálna-, csipkebogyó-, galagonyabokrok. Fél évszázadon át tartó háborúskodás során a porosz szállásterületeket a 13. század utolsó harmadára a Német Lovagrend hajtotta uralma alá, ahol egy önálló, szerzetesi államot hozott létre.²⁰ Azt a természeti adottságot, hogy Poroszország erdeiben sok volt a vadméh és a méz, a szerzetes lovagok is a maguk javára használták ki. A legegyszerűbb módja ennek az volt, hogy megadóztatták a fennhatóságuk alá került, méhészkedéssel is foglalkozó parasztokat. A méztermelési, mézszerzési tevékenység engedélyezése – cenzusfizetési kötelezettség ellenében – a tartományúri hatalmat gyakorló lovagrend joga lett.²¹ Ez a jog az erdőkben és a ház körül, a településeknél tartott méhekre egyaránt vonatkozott. Kelet- és Közép-Európa középkori erdeiben mindenhol ún. élőfás méhészettel foglalkoztak, ami alapvetően kétféle tevékenységet foglalt magában. Egyrészt azt, amikor a mézvadász az erdőben a fák odúiban élő vadméhekre bukkant, s az így megtalált fát megjelölte. Ezzel jelezte, hogy az ott élő méheknek és az általuk előállított méznek már van gazdája, azaz az ilyen „méhes fa” (*arbores*

18 GALL NÉVTELEN: *A lengyel fejedelmek avagy hercegek krónikája és tettei*. Ford., bev. tanulm., jegyz. ellátta Bagi Dániel. Budapest 2007. 89.

19 WULFSTAN: Orosius. In *Scriptores rerum prussicarum. Bde. I–VI*. Hg. HIRSCH, Theodor – TOEPPEN, Max – STREHLKE, Ernst. Leipzig 1861–1874. (A továbbiakban: SRP). Itt: SRP I. 732–735., különösen 733.

20 PÓSÁN László: *A Német Lovagrend története a 13. században*. Debrecen 1996. 118–211.; PÓSÁN László: *A Német Lovagrend Poroszországban. A népesség és a településszerkezet változásai*. Mária-besnyő 2015. 47–69.

21 VOIGT, Johannes: *Geschichte Preussens von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des Deutschen Ordens Bd.VI.: Die Zeit des Hochmeisters Konrad von Jungingen von 1393 bis 1407. Verfassung des Ordens und des Landes*. Königsberg 1834. 644.

apum) egyfajta magántulajdont jelentett.²² A lengyel területeken minden méhésznek volt egy speciális tulajdonjegye, amit belevésett a méhes fa kérgébe, és általában apáról fiúra öröklődött.²³ Hasonlóképpen folyt a méhészkedés a balti népek – így a poroszok – körében is, és ezek a méhes fák komoly szerepet játszottak a mindennapi életükben. A Baltikum 13. századi történetét megörökítő krónikás, Lett Henrik például lejegyezte, hogy 1212-ben a német szerzetes lovagok és a lettek közötti konfliktus során mindkét oldalon számos vadméhcsaládnak otthont adó odvas fát égettek fel, pusztítottak el.²⁴ Az élőfás méhészet századokkal később, még a 16. században is nagy jelentőségű volt Északkelet-Európában. Az 1560-as évek elején az észti és az orosz területek határán, a Csúd (Peipus)-tó vidékén élő észti parasztoknak több mint a fele legalább 100 méhes fával rendelkezett, és évente közel 10 Liespfund mézet értékesített.²⁵ Az észti területeken a középkor végén 1 Liespfund kb. 16,6 kilogrammot jelentett.²⁶ A nyilvántartások szerint Kelet-Poroszországban még a 18. században is közel 100 000 olyan fa létezett, ahol élőfás méhészetet folytattak.²⁷

De élőfás méhészetet jelentett az is, amikor a méhészt természetes odú hiányában egy erdei fában maga vájt ki egy odút úgy, hogy a fa ne sérüljön nagyon, és tovább élhessen. Az így készített „méhbarlangot” egy ideig nyitva hagyta, hogy jól kiszáradjon, és egy méhcsalád beköltözésére alkalmas legyen. A méhésznek várnia kellett addig, amíg a méhek maguk költöztek oda, ami csak a rajzási idő után vált lehetségesé. Az élő fába vájt méhodukat általában magasan, 2–6 méterre a földtől alakították ki, hogy védve legyenek az állati kártevőktől, és gyakran a fa koronáját is visszavágták, hogy a „méhes fa” törzse vastagabb legyen, s jobban ellenálljon a viharoknak.²⁸ Németországban a bambergi püspökség területén egy 15. századi rendelkezés szerint a méhészt évente 6 új fát alakíthatott ki élőfás méhészet céljára.²⁹ A nürnbergi biro-

22 A régi időkben üzött mézrablásról és élőfás méhészetéről lásd: HAGELSTANGE, Alfred: *Süd-deutsches Bauernleben im Mittelalter*. Leipzig 1898. 145.; MAGER, Friedrich: Die ehemalige Waldbienenzucht der deutschen Nordostmark. *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 1936 29. 373–384. Itt: 377.; MENZEL, August: *Bienenwirtschaft und Bienenrecht des Mittelalters. Ein Beitrag zur germanischen Kulturgeschichte und Rechtskunde*. Nördlingen 1865. 18.; PETERCSÁK Tivadar: *Az erdő az Északi-középhegység paraszti gazdálkodásában (XVIII–XX. század)*. Debrecen 1992. 120–121.; RUTTNER, Friedrich: *Naturgeschichte der Honigbienen*. Stuttgart 2003. 43.; SELMECZI KOVÁCS Attila: *Régi népelet*. Debrecen 2017. 53.

23 TAGÁNYI Zoltán: *A közép-kelet-európai faluközösség genezise*. Budapest 2015. 176.

24 *Heinrici Chronicon Livoniae*. Hg. ARNDT Wilhelm. (Scriptores rerum germanicarum in usum scholarum). Hannover 1874. 3., 97.

25 SELART, Anti: Zur Sozialgeschichte der Ostgrenze Estlands im Mittelalter. *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung* 1998. 4. 520–543. Itt: 536.

26 KOPPMANN, Karl: Das Gewichtsverhältnis zwischen Thorn, Flandern und Lübeck. *Hansische Geschichtsblätter* 1893. 3. 117–121.; STIEDA, Wilhelm: *Revaler Zollbücher und – Quittungen des 14. Jahrhunderts*. Halle 1887. 125. (Hansische Geschichtsquellen V.)

27 HERKENDELL, Johann: *Bad Müstereifel und seine Wälder Bd. I.: Die landwirtschaftliche Nutzung*. Köln 2006. 483.

28 DOMAČINOVIĆ, Vlasta: Waldbienenzucht bei einigen südslawischen Völkern. *Studia ethnologica Croatia* 1995–1996. 7–8. 193–203. Itt: 194.

29 KONOLD, Werner – REEG, Tatjana: Historische agroforstliche Nutzungsformen in Mitteleuropa. *Alemannisches Jahrbuch* 2007–2008. 55–56. 173–203. Itt: 185.; WAGNER, Max: *Das Ziedelwesen*

dalmi erdőben méhészkedőknek 1350-ben adott kiváltságlevélben IV. Károly császár szigorú büntetést helyezett kilátásba azokkal szemben, akik megdézsmálták vagy megrongálták a méhészek „mézfáit”. Poroszországban a Német Lovagrend ugyancsak szigorúan büntette az erdei élőfás méhészettel foglalkozók megkárosítását.³⁰ A méz iránti kereslet azonban a büntetés ellenére is nagy kísértést jelentett, mert a lovagrend egyik 1451. évi feljegyzése szerint a Seehesten (Szesztno, Lengyelország) rendházhoz tartozó erdőben vadméheket (*beutin bome do wilde bonen*) füstölték ki a mézrablók (*honig raubir*).³¹ A nyugati szláv területeken a méhészek általában a méhrajok száma alapján adóztak, s többnyire 60 raj jelentett egy adóegységet.³² Ugyanígy volt a Német Lovagrend államában is, ahol a 60 méhcsalád tartására alkalmas erdőterületet – mint egyfajta területi egységet – Heide-nak nevezték.³³ Poroszországban az élőfás méhészettel foglalkozó méhészek kiváltságlevél birtokában üzhették mesterségüket. 1343. november 23-án például a nagymester a Visztuladeltában élőknak számos más kiváltság mellett jogot adott arra, hogy méheket tartsanak.³⁴ A Német Lovagrend ortelsburgi (Szczytno, Lengyelország) rendházának előjárója 1360. november 24-én kiállított oklevelében 16 lengyel méhésznek adott jogot erdei méhtartásra.³⁵ Az ermlandi püspök 1397. május 5-én egy lengyel méhészt testvérpárnak (*Micolus et Nicolaus dictus Adam, poloni nostri alveatores*) foglalta írásba méhtartási kiváltságát.³⁶ A keresztes lovagok, a porosz püspökök (és káptalanok) számos méhészt falut alapítottak Poroszországban.³⁷ Hasonlóképpen cselekedtek a porosz városok is az azok fennhatósága alá tartozó földeken. 1288-ban például Kulm (Chełmno) magisztrátusa három városi falu számára engedélyezte a méhészkedést, és úgy rendelkezett, hogy aki „mézfát” rongál meg vagy rabol ki, az 3 márkányi büntetést köteles fizetni.³⁸ Ez nagy összegnek számított, mert még a 15. század első felében is egy erdész éves bére 4,5 márka volt, egy kikötőmesteré 4, egy

und seine Ordnung im Mittelalter und in der neuen Zeit. Ein Beitrag zur Geschichte der Waldbenutzung und der Forstpolitik. München 1895. 35.

30 PELHAK, Jürgen: *Das kaiserlich befreite Zeidelgericht zu Feucht. Zugleich ein Beitrag zur Geschichte der Nürnberger Waldzeidelei.* Nürnberg 1970. 10–12.

31 Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, XX. Hauptabteilung, Historisches Staatsarchiv, Ordensfolianten. (A továbbiakban: OF). 186.

32 DOMAĆINOVIĆ 1996. 195.; SLASKI, Kazimierz: *Zaludnienie puszczy Polski Zachodniej w okresie do XIV w. Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych* 1954. 16. 51–95. Itt: 72.

33 MAGER, Friedrich: *Der Wald in Altpreussen als Wirtschaftsraum. Bd. I.* Köln 1960. 314., 362.

34 *Preußisches Urkundenbuch. Bde. I,1.–VI,1.* Hg. PHILIPPI, Rudolf – WOELKY, Carl Peter – MASCHKE, Erich – KOEPPEN, Hans – CONRAD, Klaus. Königsberg–Marburg 1882–1986. (A továbbiakban: PUB). Itt: PUB III. Nr. 621.

35 PUB V,2. Nr. 924.

36 *Codex diplomaticus Warmienseis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands. Bde. I–IV.* Hg. WOELKY, Carl Peter – RÖHRICH, Viktor. Braunsberg 1874. (A továbbiakban: CDW). Itt: CDW III. Nr. 316.

37 MAGER 1936. 378.; VOIGT 1834. 570–572., 644–646.

38 SCHULTZ, Franz: *Die Stadt Kulm im Mittelalter. Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins* 1888. 23. 1–251. Itt: 224.

városi toronyőré pedig 2,5.³⁹ 1415-ben 1 Last (kb. 4000 kilogramm)⁴⁰ rozs 15 márkába került,⁴¹ azaz egy méhes fa kifosztásáért kiszabott büntetésért mintegy 800 kilogramm kenyérgabonát lehetett volna vásárolni. Az élőfás méhészetet foglalkozók a lovagrendi birtokokon 3 *ranczken* mézet fizettek a keresztes lovagoknak a mézkivételek után, eladás esetén pedig minden Tonne mézért 5 márkát.⁴² Egy másik feljegyzés szerint minden Tonne méz után 2,5 márka járt.⁴³ Az erlandi püspökségben viszont az élőfás méhészek jóval kevesebbet fizettek: 1 Tonne méz után csak 1 márkát.⁴⁴ A Német Lovagrend azonban nemcsak a méhészekről kapott éves cenzenként meghatározott mennyiségű mézet, hanem arra is volt példa, hogy egyik vagy másik poroszországi várostól kért a census részeként bizonyos mennyiségű mézet. 1346. július 22-én a Tuchel (Tuchola, Lengyelország) városának adott kiváltságlevél szerint például a nagymester a különböző járadékok között évente *sechs eymer honig*-ot kapott az ottani polgároktól.⁴⁵ A *ranczken* (Ranzken) és az *eymir* (Eimer) egyaránt a méz mérésére szolgáló mértékegység volt Poroszországban. Egy Ranzken közel 11,3 liternek felelt meg, egy Tonne méz pedig 135,3 litert jelentett.⁴⁶ Egy Eimer kb. 68,6 litert tett ki.⁴⁷ Tuchel éves adója a lovagrendnek tehát tetemes mennyiségű, 411,6 liter mézet jelentett. Egy liter méz tömege kb. 1,4 kilogramm volt, azaz Tuchel polgárai évente 576,24 kilogramm mézet szolgáltatottak be a keresztes lovagoknak. A korabeli számadáskönyv tanúsága szerint a város mellett a tucheli komturság más településeiről származó mézadó mértéke a 14. század végén elérte a 40 Tonne mennyiséget (*der kompthur von Tuchel czinset ierlich 40 tonnen honynges*).⁴⁸ Ez 5412 liter, azaz 7576,8 kilogramm mézet jelentett. Schlochau (Czluchów, Lengyelország) komturja évente 18 Tonne mézet kapott cenzenként.⁴⁹ A Kysschow nevű lovagrendi majorhoz tartozó erdőből évente átlagosan 90 *eymer honig* (= 549,4 liter = 769,16

39 VOLCKART, Oliver: *Die Münzpolitik im Ordensland und Herzogtum Preußen von 1370 bis 1550*. Wiesbaden 1996. 162. (Deutsches Historisches Institut Warschau. Quellen und Studien 4.)

40 BOOCKMANN, Hartmut: *Die Stadt im späten Mittelalter*. München 1986. 96.

41 POSILGE, Johann von: *Chronik des Landes Preußen*. Lásd: SRP III. 79–316. Itt: 358.

42 FRANZKE, Cordula A.: „by vor lust ires halsis”. Soziale Aspekte in den Aufzeichnungen des Pflgeamtes Seehesten und der Vogtei zu Leipe des Deutschen Ordens um 1450. In *Wirtschafts- und Rechnungsbücher des Mittelalters und der Frühen Neuzeit. Formen und Methoden der Rechnungslegung: Städte, Klöster, Kaufleute*. Hg. GLEBA, Gudrun – PETERSEN, Niels. Göttingen 2015. 119–136. Itt: 130.

43 *Amtsbücher des Deutschen Ordens um 1450. Pflgeamt zu Seehesten und Vogtei zu Leipe*. Hg. FRANZKE, Cordula A. – SARNOWSKY, Jürgen. Göttingen 2015. 53.

44 CDW III. Nr. 316.

45 PUB IV. Nr. 48.

46 MAGER 1960. 301.; MARTENS, Jürgen: *Die ländliche Gartensiedlung im mittelalterlichen Preußen*. Lüneburg 1997. 124. (Einzelschriften des Historischen Kommission für ost- und westpreussische Landesforschung 12.)

47 HEIDECHE, Wolfgang: *Alte Maße Altpreußens*. Lásd: www.wagner-b.de/altmass.html (az anyag letöltése: 2019. szeptember 2.).

48 *Das Zinsbuch des Hauses Marienburg*. Hg. ZIESEMER, Walther. Marienburg 1910. (A továbbiakban: ZHM 1910.). 35.

49 ZHM 1910. 35.

kilogramm) származott.⁵⁰ Ezek a példák azt mutatják, hogy a Német Lovagrend részben adóként, részben pedig saját méhészetének produktumaként igen nagy mennyiségű mézzel rendelkezett. 1392-ben például Osterode (Ostróda, Lengyelország) várában 150 Tonne (= 20 295 liter = 28 413 kilogramm) méz volt a raktárakban.⁵¹

Az erdei élőfás méhészet a középkorban méhcsaládonként – az időjárás és számos más tényező függvényében – évente 8–12 kilogramm (5,71–8,57 liter) mézet termelt, azaz átlagosan 10 kilogrammot.⁵² Mivel egy-egy erdei méhészt általában 60 méhcsaláddal rendelkezett, évente mintegy 600 kilogramm (428,57 liter) mézet gyűjthetett be. A már említett 13. századi szerző, Petrus Crescentius azonban nem az élőfás méhészetéről, hanem annak a kasos, kaptáras változatáról értekezett. A könyvében részletesen taglalta, hogy mikor mit kell tenni a kasokkal, kaptárakkal; azokat milyen magasra helyezzék; milyen helyekre telepítsék; hogyan tájolják; azokat milyen gyakran ellenőrizték; tisztítsák; továbbá milyen alakú és méretű legyen egy kas vagy egy kaptár.⁵³ A méhészetnek ez a kasos, kaptáras formája tehát szintén elterjedt, és ismerték a középkori Európában. Han Nickel pozsonyi polgár például 1437-ben a testamentumában a három szőlőskertje mellett 18 méhkast is a fiára hagyott. De a korabeli Pozsony számos más polgára is rendelkezett méhkasokkal.⁵⁴ A kasos vagy kaptáras méhészet a középkori Poroszországban nemcsak elterjedt volt, hanem dinamikus növekedést is mutatott. A marienburgi komturságban például 1401-ben 60, három évvel később, 1404-ben már 71 méhkast (*benestocke*) tartottak számon. Ez valamivel több mint 18%-os növekedést jelentett. 1417-ben 31 fából készült kaptarat írtak össze, egy év elteltével pedig már 40-et, azaz egyik évről a másikra közel 30%-kal több méhcsaláddal gazdálkodtak. Lasy faluban 1440 és 1446 között megduplázódott a méhkasok száma.⁵⁵ 1288-ban, amikor Kulm városa három falujának engedélyezte a méhészetet, a magisztrátus előírta, hogy azok vezetői kötelesek gondoskodni arról, hogy évente két új méhkassal gyarapodjon a méhállomány.⁵⁶

A kasos, kaptáras méhészet jóval több odafigyelést és munkát igényelt, mint az élőfás változat. A lakóterületek környékén, közelében kevesebb virágzó növény nőtt, mint az erdőkben és a mezőkön, ezért az erdei élőfás méhészet közel 50%-kal jövedelmezőbb volt, mint a ház körüli kasos, kaptáras forma.⁵⁷ Ez a különbség a méz után fizetendő cenzus nagyságában is tükröződött. Az 1397. május 5-én az erlandi püspök által kiadott kiváltságlevél szerint két lengyel méhészt abban az esetben, ha a

50 ZHM 1910. 55.

51 *Das Große Ämterbuch des Deutschen Ordens*. Hg. ZIESEMER, Walther. Danzig 1912. (A továbbiakban: GÄB 1912.) 318.

52 MAGER 1960. 323–325.

53 BODENHEIMER, Friedrich Simon: *Materialien zur Geschichte der Entomologie bis zur Linné*. Bd. I. Berlin 1928. 202–203.

54 SZENDE Katalin: *Othón a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen*. Budapest 2004. 219–220. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 32.)

55 DŁUGOKEŹCKI, Wiesław: *Miód w gospodarce komturstwa Malborskiego. Przegląd Zachodniopomorski* 2016. 1. 41–52. Itt: 44–45.

56 SCHULTZ 1888. 224.

57 PELHAK 1970. 88–89.

méz az erdőből, élőfás méhészetből származott, minden Tonne után 1 márka cenzust köteles fizetni, ha viszont a kertjeikben, házaik környékén kihelyezett kasokból való, akkor a census csak 0,5 márkát tett ki.⁵⁸

A méz fontos szerepet játszott a középkori Poroszország mindennapi életében. A 14. század végén Elbing (Elbląg, Lengyelország) városa például úgy rendelkezett, hogy ünnep- és vasárnapokon tilos a magánházakon kívül (azaz a fogadókban, kocsmákban) bort, sört vagy mézsört fogyasztani.⁵⁹ Ez a szabályozás arról tanúskodik, hogy a mézből készített sör ugyanolyan gyakorisággal fogyasztott ital lehetett, mint a gabonából főzött sör vagy a bor. 1500 és 1505 között a nagymesteri kincstár összesen 2910,5 márkát fordított bor, sör és mézsör vásárlására.⁶⁰ A Német Lovagrend marienburgi (Malbork, Lengyelország) fősfárjának feljegyzései szerint 1400-ban 1 Last mézet 35 márkáért árultak a poroszországi piacokon, azaz 46,3 litert (64,82 kilogramm) 1 márkáért.⁶¹ 1404-ben Danzigban (Gdańsk, Lengyelország) Niclos Vuncke mézsör- és mézeskalács-készítő mester 1 Last mézet vásárolt a lovagrendtől 11,5 Vierdung/Tonne áron.⁶² A középkori Poroszországban 1 márka 4 Vierdungot ért (1 márka = 4 Vierdung = 14 Scot = 60 Schilling = 180 Vierchen = 720 Pfennig),⁶³ így 1 Tonne méz 8 márka 3,5 Scot piaci értéket jelentett. 12 Tonne felelt meg 1 Lastnak,⁶⁴ így a danzig mester 138 Vierdungért, azaz 34,5 márkáért vásárolt mézet. A 15. század elején Elbing (Elbląg, Lengyelország) város tanácsa 3 Scot 6 Pfennig értékben vett mézet és 2 márkáért mézsört.⁶⁵

1402-ben az elbingi, a thorni és a danzig lovagrendi konventek szükségleteinek biztosítására a königsbergi fősfár szállított bort, sört és mézet.⁶⁶ 1399-ben és 1400-ban a marienburgi központi rendház 16–16 Scot értékben vásárolt mézet, 1408-ban azonban már 4 márkát (48 Scot) fordított ilyen célra.⁶⁷ Az adatok szerint egy Tonne méz belföldi értékesítése esetén kb. 9%-os nyereséggel számoltak.⁶⁸ Külkereske-

58 CDW III. Nr. 316.

59 CDW III. Nr. 282.

60 DRALLE, Lothar: Die Ausgaben des Deutschordenshochmeister Friedrich von Sachsen (1498–1510). Ein Beitrag zur Finanzgeschichte. *Zeitschrift für Ostforschung* 1981. 2. 195–228. Itt: 200.

61 BÖHNKE, Werner: Der Binnenhandel des Deutschen Ordens in Preussen und seine Beziehung zum Aussenhandel um 1400. *Hansische Geschichtsblätter* 1962. 80. 26–96. Itt: 51.

62 *Handelsrechnungen des Deutschen Ordens*. Hg. SATTLER, Carl. Leipzig 1887. (A továbbiakban: *Handelsrechnungen* 1887.). 208.

63 *Liber memoriarum Colmensis civitatis / Das Kulmer Gerichtsbuch. 1330–1430*. Hg. LÜCKERATH, Carl August – BENNINGHOVEN, Friedrich. Köln–Weimar–Wien 1999. Nr. 8., 28b., 36., 37., 145., 242., 246., 253., 296., 384b., 385a., 409.

64 *Novus liber rationum veteris civitatis Elbingensis (1404–1410) / Nowa Księga Rachunkowa Starego Miasta Elbląga 1404–1414, Część 1 (1404–1410)*. Wyd. PELECH, Markian. Warszawa–Poznań–Toruń 1987. XXXI. (Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Fontes 72.)

65 Uo. Nr. 74., 458.

66 SARNOWSKY, Jürgen: *Die Wirtschaftsführung des Deutschen Ordens in Preußen (1382–1454)*. Köln 1993. 329.

67 *Das Marienburger Treßlerbuch der Jahre 1399–1409*. Hg. JOACHIM, Erich. Königsberg 1896. (A továbbiakban: TB 1896.). 27., 64., 477.

68 BÖHNKE 1962. 55.

delmi forgalomban azonban a profit jóval magasabb lehetett, mert a források szerint a középkorban Poroszország jelentős mézexportőr volt. Egy 1395. szeptember 19-ei feljegyzésben például arról olvashatunk, hogy abban a hajórakományban, amelyet egy bizonyos Hermann von der Halle szállított a lovagrendi államból Svédországba, 6 Tonne méz (*6 tunnen honniges*) is szerepelt.⁶⁹ Észak-Európa és a Balti-tenger térségében azonban nem Poroszország, hanem az északnyugati orosz területek voltak a legnagyobb mennyiségben mézet értékesítő vidékek. A Hanza novgorodi kereskedelmi képviselte és lerakata, a Petershof 1407. augusztus 10-én arról tájékoztatta Reval (Tallin, Észtország) városát, hogy a mézkereskedelemben az oroszok a hasznuk növelése érdekében úgy akartak számolni, hogy Novgorodban 1 Last méz 12, Revalban azonban már eggyel több, 13 Tonne mennyiséget jelentsen.⁷⁰ A méz iránti nagyarányú kereslet és jelentős nyereség a középkorban sok kereskedőt csábított arra, hogy bizonyos mennyiségű mézből, azt különböző anyagokkal keverve még többet állítson elő, azaz hamisítson. V. Erik dán király (1259–1286) például már 1269-ben úgy rendelkezett, hogy azok az idegen (alapvetően német) kereskedők, akik hamisított mézet, viaszt vagy egyéb árut kínálnak eladásra, súlyos pénzbírságra számíthattak.⁷¹ Hasonlóképpen intézkedett VII. Magnus norvég király (1319–1355) is 1330-ban. Abban az esetben, ha egy külföldi kereskedő a Bergenben eladásra kínált bort, viaszt, mézet vagy rizst egyéb anyaggal kevert össze, hogy még többnek tűnjön, attól elkobozták az áruját, és súlyos pénzbírságot kellett fizetnie.⁷² A porosz városokban általában a magisztrátus alkalmazott egy olyan tisztségviselőt, aki a forgalomba kerülő méz minőségét ellenőrizte.⁷³ Ez a *wraker*, *Braker* vagy *wasvinders* megnevezésű tisztségviselő a méz minősége mellett a méhészet másik fontos, még a méznél is jelentősebb kereskedelmi termékét, a forgalomba kerülő viaszt ellenőrizte. A porosz városok e tisztség létrehozásával a Hanza kereskedelemben azt az általános gyakorlatot követték, hogy egy adott árucikk minőségéért a tulajdonos mellett az exportáló város hatóságai is feleltek.⁷⁴

Poroszországban a Német Lovagrend nemcsak a legnagyobb méztermelő és mézkereskedő volt, hanem a legjelentősebb felhasználó, fogyasztó is. A rendházakban rendszeresen sütöttek mézeskalácsokat, amelyek – azon túl, hogy finomak, ízletesek – még sokáig voltak eltarthatók. A neidenburgi (Nowe, Lengyelország) keresztetes konventben például 1485-ben 45 darab nagy méretű mézes sütemény állt a raktár

69 *Die Recesse und andere Akten der Hansetage von 1256–1430. Hanserecesse. I. Abt. Bde. III–VIII.* Hg. KOPPMANN, Karl. (A továbbiakban: HR). Itt: HR I., IV. Nr. 294.

70 *Hansisches Urkundenbuch. Bde. I–VIII.* Hg. KUNZE, Karl – STEIN, Walther – HÖHLBAUM, Konstantin – RUNDSTEDT, Hans-Georg von. Leipzig–Weimar 1876–1939. (A továbbiakban: HUB). Itt: HUB V. Nr. 807.

71 HUB I. Nr. 1367.

72 HUB II. Nr. 496.

73 SEMRAU, Arthur: Katalog der Geschlechter der Schöffenbank und des Ratsstuhls in der Altstadt Thorn 1233–1602. *Mittheilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn* 1938. 46. 1–115. Itt: 20.

74 BÖHNKE 1962. 82.

polcain.⁷⁵ A *Treßlerbuch* feljegyzései szerint a mézes annyira hozzátartozott a Német Lovagrend napi életéhez, hogy abban az esetben, ha a rendházakban nem volt méz, a pékmesterek a helyi piacokon vették meg a szükséges mennyiséget. De hadjáratok alkalmával is sok mézest vittek magukkal a lovagok annak magas kalóriatartalma és eltarthatósága miatt. Az 1399. évi litván hadjárat előtt a lovagrendi pékek mézeseket sütöttek.⁷⁶ Mézeskalács-készítők természetesen a poroszországi városokban is éltek. A thorni (Toruń, Lengyelország) mézes süteménykészítőket 1380-ban említették először, de feltehetően már a 13. században is sütöttek mézzel kevert lisztből édességeket.⁷⁷ A már említett danzigi Niclos Vuncke mellett a thorni Niclos Czan is mézeskalács-készítő mesterként szerepelt a 14. századi forrásokban.⁷⁸ A 15. század elején egy Heinrich Kuche nevű pék szintén sütött Thorn (Toruń) városában mézeseket.⁷⁹

LÁSZLÓ PÓSÁN

BEE FARMING AND HONEY TRADE IN MEDIAEVAL PRUSSIA

ABSTRACT

Following an overview of the important role honey played in antique and mediaeval life, the paper discusses honeymaking and honey trade in mediaeval Prussia, then part of the state of the Teutonic Order. It presents contemporary beekeeping in wild hives, its natural and artificial forms as well as the related legal and tax conditions. Even though Prussia in the Middle Ages contained vast forests which provided favourable conditions for beekeeping in wild hives, in the Teutonic state – like in other areas of Europe – bee farming with skeps or artificial hives was also well known and widely practiced, however beekeeping with such methods had different, more favourable tax conditions. The paper also mentions contemporary units of measurements used specifically for honey, and proves with written sources that in late mediaeval Prussia honey was an important trade commodity both within the country and abroad. Bakery products made of honey-flour mixture kept for a relatively long time, and mead and honey-wine were also sought-after products.

75 GÄB 1912. 355.

76 TB 1896. 27.

77 www.reisenews-online.de/2010/12/08/thorn-die-heimliche-heimat-der-lebkuchen (az anyag letöltése: 2019. szeptember 2.).

78 *Handelsrechnungen* 1887. 106., 162., 184.

79 www.der-westpreusse.de/de/12-2017-3.html (az anyag letöltése: 2019. szeptember 2.).

TAGÁNYI ZOLTÁN

AZ ORIENTÁLIS, VALAMINT A NYUGAT-EURÓPAI KISPARCELLÁS MŰVELŐK KÖZÖSSÉGEI EGYKOR ÉS MA – TEKINTETTEL A JELENKORI MIGRÁCIÓRA

POLITOLÓGIAI ALAPVETÉS*

A szovjet birodalom összeomlása után Francis Fukuyama¹ egypólusú világrendet vizionált. Azonban az összeomlott második pólus elemeiből, törmelékeiből nagyon sok újrahaznosítható cserép maradt vissza. Dolgozatunkban nyugat–kelet relációban a kisparcellás agrártermelés és közösségei képét, jellemzőit igyekszünk felvázolni, elsősorban a volt szovjet tudomány egykori eredményei alapján.

Amennyiben a politológiai trendvonalat követjük, akkor az egypólusú világrenddel szemben ott áll Samuel D. Huntigton² figyelmeztetése: az egypólusú rend kialakulásával szemben a civilizációk, kultúrák ütközése, összecsapása fog bekövetkezni. Nevezetesen a muszlim és a keresztény világ konfrontációja, ami az újkori migrációs hullám következtében ismét aktuális. Ez az összecsapás, ütközés nem előzmények nélküli. A 6–7. században Mohamed feltűnése után ilyen konfliktusra került sor többek között az ortodox keresztény Bizánci Birodalom közel-keleti tartományaiban. Ez az arab hullám azonban nem állt meg a Nyugatrómai Birodalom területén és Bizánc kis-ázsiai határainál, hanem Közép-Ázsia és India irányába haladt. A megszűnt második pólus, a szovjet tudomány hagyatékából azon folyamatokat igyekszünk felvázolni, hogy az arab invázió miként ütközött a volt Szovjetunió déli határainál lévő közép-ázsiai iszlám előtti nem muzulmán népek társadalmával, társadalmi rendjével és kultúrájával arab hatású feudalizmust kialakítva. Ismert tény, hogy a mai Orosz Föderációban a lakosság 1/7-ét (20 millió ember) muzulmánok teszik ki.³

Az újkori, jelenlegi migráció elemzésekor nagyon kevés vizsgálat található arra vonatkozóan, hogy az arab muszlim és nem mohamedán társadalmak összeütközése, összecsapása milyen formában zajlott le. Az a konfliktus, amely most adódott Európában, nem előzmény és példa nélküli a világtörténelemben. Ami a szovjet tanulmányokat illeti, bőséggel állnak rendelkezésre a közép-ázsiai tapasztalatok terén. Tanulmányunkban arra a kérdésre is igyekszünk választ adni, hogy az arab muszlim

* A politológiai irodalomban való útmutatásért *Gergely Attilának*, a Károli Gáspár Református Egyetem oktatójának tartozom köszönettel.

1 FUKUYAMA, Francis: *Államépítés, kormányzás és világrend*. Budapest 2005.

2 D. HUNTIGTON, Samuel: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest 1998.

3 KLAUS, Vaclav – WEIGL, Jiří: *Népvándorlás. Útmutató a jelenlegi migrációs válság megértéséhez*. Budapest 2018. 16.

behatolók hogyan törekedtek berendezkedni azokban a társadalmakban, melyeket maguk alá gyűrték.

Dolgozatunk első felében a muszlim arab világ agrárrendszereit és agrárberendezkedését vázoljuk fel történeti síkon, ám mára ez a világ elveszítette aktualitását. A közel-keleti, észak-afrikai és közép-ázsiai iszlám világban is lezajlott az a folyamat, amely Európában korábban, azaz a kimondottan agrárfoglalkozású népesség elvándorolt a mezőgazdasági szektorból. A döntően földművelésbeli foglalkoztatottság a dekolonizáció idején még jelentkezett, ám az 1960–70-es években foganatosított agrárreformok, földosztások az agrárfelesleg népességét is felszívták.⁴ A szocialista berendezkedési kísérletek bukása után beindult a rapid urbanizáció és a megapoliszos városfejlődés. Mindez a városok funkciójának változásával járt együtt. A bazári kereskedelem súlya csökkent, és a város – feledve a régi, koloniális állapotokat – többé nem az elit lakóhelye.⁵ A városok slum övezetei kiterjedtek, és a papundeklis városnegyedek a lumpen, gyarapodni kívánó migránsok lakóhelye. Ahogy a faluról elvándorló népesség a megapoliszok nyomornegyedeibe igyekezett és törekedett, ugyanúgy kerekednek fel a migránsok Európába szerencsét próbálni, ezen jóléti államok szociális rendszereit megcélözva. Semmiképpen sem a falusi régiókat, hanem a városokat szállják meg.

Itt jegyezzük meg, hogy a nyugati elit tehetetlenségének egyik oka a migránsbeözönléssel szemben az lehet, hogy a nyugati értelmiség túlmarginalizált. Hirdeti a harmadik világ imperialisztikus kizsákmányoltságát, gazdasági függését és alulfejlettségét a fejlett kapitalizmussal szemben. Mivel ez mintegy büntudatként hat a migráció megítélésében, ezért előzékeny és nem mereven elutasító. Ezen ideológia egyik bizonyítékként lásd a *Peripherer Kapitalismus* című gyűjteményes kötetet.⁶

A KISPARCELLÁS MŰVELÉSEN ALAPULÓ KELETI FEUDALIZMUSOK ÉS AZOK KÖZÖSSÉGEI

*A nomádok mint magas, irrigációs kultúrák elődei,
valamint az arabok néhány előfutára*

A professzor Masson általi tipológia szerint a civilizációk és magas kultúrák három fajtája létezik: az öntözéses irrigációs, az égetéses földművelői és a krétai, mükénéi, Földközi-tengeri. Irrigációs az egyiptomi, sumér és a kínai; az égetéses kultúrák körébe tartoznak a maya és az azték civilizáción kívül a kis-ázsiai neolitikum égetéses földművelői, melyeknek kései leszármazottai a balkáni és európai erdei irtásos művelők – jobbára az Alpoktól északra.⁷

4 TAGÁNYI Zoltán: A harmadik világ mezőgazdasági rendszerei a dekolonizáció után. *Agrártörténeti Szemle* 2001. 3–4. 467–538.

5 AMIN, Samir: *Gospodarka Maghrebu*. Warszawa 1969. 232–238.

6 SENGHAAS, Dieter: *Peripherer Kapitalismus. Analysen über Abhängigkeit und Unterentwicklung*. Frankfurt–Main 1974.

7 A civilizációk tipológiáját lásd: MASSON, M.: Formirovanyije rannye klasszovo obszcsesztva i voproszti tipologii drevnyich civilizacij. In *Drevnyij vasztok i antücsnünj mir*. Moszkva 1980. 11–41.

Tanulmányunkban az irrigációs kultúrák egyik szeletét, a közel-keleti és közép-ázsiai arab hatás alatt álló öntözéses földművelési rendszereket mutatjuk be. E kultúrák – mint ahogy ismert – despotikus keleti kormányzás alatt álltak. Társadalmuk csúcán a keleti despota található papi templomgazdasággal, amely az öntözéses kisbérleti paraszti művelők munkájának értéktöbbletét csapolja le adók formájában.⁸ Közel-Kelet és Közép-Ázsia térségében is ez a rendszer uralkodott a későbbi, 7. századi arab invázió nyomán. Mielőtt a keleti irrigációs rendszereket és az ezekkel kapcsolatos magas kultúrákat bemutatnánk, arra kell felhívni a figyelmet, hogy miből lett a cserebogár? Vagyis arra, hogy a civilizációk hordozóinak ősei, a dédapáik a nomádok voltak. Ugyanis ezek letelepedése után alakultak ki az öntözéses irrigációs kultúrák. A nomádok – mint ismeretes – Közép-Ázsiától kezdve, Közel-Keleten át egészen Kelet-Afrikáig feltűnnek. Ezek egyik leginkább eklatáns példája a múlt évszázad 60–70-es éveinek mongoljai.

A mongol nomadizmus és annak állatkihajtási ritmusa a terep- és éghajlati viszonyoknak megfelelően történt. Nyáron, amikor a hegyi legelők hómentesek voltak, ide hajtották ki az állataikat a mongol feudáloktól és lámáktól függő állattenyésztők, az adózásra kötelezett mongol *arat* nomádok. Télen a folyam menti téli szálláshelyekre vonultak vissza, ahol marginális formában kisegítő mezőgazdasági, földműves foglalkozást is űztek. A hegyi, nyári kihajtás esetében a megtett távolság akár 450–500 km is lehetett. Ez a rendszer még az 1960–70-es években is általános volt, mivel ekkor Mongólia népességének csak az 1/3-ad része volt földműves, míg a megmaradó 2/3-ad nomád állattenyésztő.⁹

Arra vonatkozóan, hogy Közel-Kelet és Közép-Ázsia területein a mély történeti múltban hömpölygő nomádok miként telepedhettek le irrigációs, öntözéses kultúrákat kialakítva, újkori, 18–19. és 20. századi etnológiai leírások állnak rendelkezésünkre például Kirgizisztán és Dagesztán területéről, melyekre a későbbiekben is kitérünk.

8 A keleti despotikus, irrigációs kultúrák képét – ökológiai adottságaikkal egyetemben – Gidon Sjöbergre, Robert Redfieldre és Karl Wittfogelre támaszkodva vázolta Hoffmann Tamás: HOFFMANN Tamás: *Bábel tornya. A néprajztudomány székháza*. Budapest 2004.; Hoffmann megelőzően Tókei Ferenc tevékenysége hatásaként az ázsiai formáció terminusa alatt emlékeztünk meg e problémáról: TAGÁNYI Zoltán: *A társadalmi intézmények fejlődése és a szokásjog*. Budapest 1990. 45–70.

9 A mongol nomádok letelepedésére vonatkozóan lásd: GRAJVORONSKIJ, V. V.: *Ot kocsevovo obraza zszinyi k oszedlosztyi (Na opytye MNR)*. Moszva 1979. 177. A szerző utal arra is, hogy a közép-ázsiai nomadizmus párhuzamai Kelet-Afrikában is megtalálhatók.; Itt hivatkozunk arra, hogy MIREH, Abdi Gaileh szerint (*Die sozialökonomische Verhältnisse der nomadischen Bevölkerung im Norden der demokratischen Republik Somali*. Berlin 1978. 42–44.) Észak-Szomáliában a csapadékos időszak alatt a nomád családok tömörülnek egy gócba, majd a szárazság idején szétszélednek, így a családok közötti kapcsolatok lazábbakká válnak. Ezt is jeleztük recenzióinkban: TAGÁNYI Zoltán: Kalinovszkaja, K. P.: *Szkotovodu vasztocsnoj Afriki v XIX–XX v. Hazajaszto i szocialnaja organizacija*. Moszkva 1989. Lásd: *Ethnographia* 1992. 3–4. 337–338.; Írásunkban szintén említettük, hogy a nomadizmussal a földművelés valamilyen válfaja, fajtája is együtt jár. A nomádok azon kihajtási rendszere, amit *Grojvoronszkij* jelez, az a magyar honfoglalók esetében is dokumentált Györffy György előadása alapján követhető nyomon. Elemzése szerint a honfoglalás utáni felső-Tisza-vidéki településnevek a téli szálláshelyek, addig viszont a Bükk és Mátra hegységben feltűnő, azonos helységnevek a honfoglalók nyári telephelyei lehettek. (Lásd: GYÖRFFY György: A honfoglaló magyarok települési rendjéről. *Archaeológiai Értesítő* 1970. 97. 191–196.)

A kirgizeknél a 19–20. század fordulóján a nomádok 100–200 jurtából álló *aul*-okban vagy *ail*-ban éltek, amikor a népesség 56,7%-ánál az állattartás dominált, és a földművelők mindössze 16,6%-ot tettek ki. A feudális urak – a *manapá*-k vagy *baj*-ok – mindössze a népesség 5%-át képviselték, ennek ellenére az állatállomány 65%-a az ő kezükben volt. A nomád kirgiz népesség a téli legelőkről, a folyam menti téli szállásokról vándorolt a nyári, hegyi legelőkre, amikor ezek hómentesek voltak. Azonban ezt az orosz adminisztráció akadályozta, és letelepedésre kényszerítette őket. Ez később lehetségessé vált annál is inkább, mert a nomád téli szálláshelyek környékén kiegészítő földművelés folyt, ahol a földek s legelők nem a legfelsőbb úr tulajdonában álltak, hanem udvaronkénti egyéni használatban, birtokban voltak. Ezekből a téli településmagvakból alakította ki az orosz adminisztráció a kezdeti obscsinákat parlagváltós földművelési rendszerrel, 4–6 évenkénti vetésforgókkal. E kezdeti csírákból fejlődtek ki az öntözéses rendszerű közösségek, amelyekben élő és jelentkező földnélküli *gyechkan*-ok megindították harcukat azzal a céllal, hogy a vezető *manapá*-któl, *baj*-októl részes, öntözéses, bérleti földparcellákhoz jussanak, és így tartsák fenn magukat.¹⁰

A kirgizekhez hasonló folyamatok figyelhetők meg a 17–19. században a hegyi Dagesztán területén, ahol a nomádok gazdálkodásának fejlődése a pontuszihoz hasonló, arab rendszerű faluközösségekhez vezetett. A dagesztáni nomadizáló *avar* népesség a nyári időszakokban a közösség tulajdonában lévő alpesi legelőkre, a *meg*-ekre hajtotta ki állatait, ahol elszórt, tanyás településeket hozott létre. Azonban a legelők szűkössé válása, majd a népszaporulat a demográfiai nyomás következtében kénytelen volt hegyi, irrigációs földművelésre áttérni a művelési határok kijelölésével együtt. A vízellátás szabályozásával a nomád *aul*, a *roszo* környékén megjelenő faluval – arab mintára –, a *dzsamaat* kialakulásával meghatározta a művelőknek kijáró nappali és éjszakai vízrészeket. A hegyoldalakon kialakított irrigációs teraszok a befektetett munka következtében – a törzsi és nemzeti szervezeti ellenében – a művelő magántulajdonává váltak.¹¹

Az arabok megjelenése előtt, a görögök kivételével a legkorábbi és egyben despotikus öntözéses civilizáció a perzsáké. Ezek *Achmenida* dinasztiája a Krisztus előtti 4. században tűnik fel Nagy Sándor színre lépéséig, és birodalmuk magába foglalta Egyiptomot, Kis-Ázsiát, Babilóniát, majd ezeken túl határuk a Hindukusig terjedt. Itt is a keleti despota a prebendális katonai elit, a *satrapá*-k révén kormányoz, akiknek a katonai szolgálati birtokai a *hatru*-k. A despotán túl a templomgazdaság klerikusai adhattak ki árendás földeket a bérló parasztoknak, akik mindkét félnek egyformán tartoztak a termés 1/3 vagy 1/4 részével, valamint természetbeli járadékokkal – tyúkokkal, bárányokkal és gabonaféleségekkel – is szolgáltak.¹²

10 Ezen folyamatokat írja le USZENBAJEV, V. V.: *Obscsesztvenno-ekonomicseszkije atnasenyija Kirgizov. Vtoraja palavina XIX nacsalo XX vv.* Frunze 1980. című munkájában. Lásd: 58., 61., 64., 67.

11 Ezeket a dagesztáni folyamatokat írja le: AGLAROV, M. A.: *Szelszkaja obscsina v nagornom Dagesztanye v XVII nacsalo XIX v. Issledovanyija vzaiomootnosenyija form hazajaszstva, szocialnüh sztruktur i etnosza.* Moszkva 1988. 34–72.

12 Így vázolható a Perzsa Birodalomban uralkodó prebendális szolgálati rendszer az alábbi munka alapján: DANDOMAJEV, M. A. – GLUKONYIN, V. G.: *Kultúra i ekonomika drevnyego Irana.* Moszkva 1980. 142–143.

Perzsiában a részes, árendás, irrigációs művelés a Krisztus előtti 2. században a görög hegemonia megszűnésétől egészen a 7. századi arab invázió idejéig fennmaradt a görög *emphythetikus* jog hatásaként. A *Parffjan*-i és *Szasszanida* dinasztiák korában a görög jog érvényesüléseként létezik a feles, harmados és negyedes arenda, de Mezopotámiában az 1/5-ös is ismert. Ugyanebben az időszakban a szervitutumokat is jogilag szabályozták, elosztották úgy, mint a mások földjein átvezető utakét és vizekét, melyek elosztása jogilag is meghatározott volt.¹³

Az arab invázió, annak néhány előzménye és kísérőjelensége

A közel-keleti térségben (Egyiptom, Palesztina és Szíria) a 7. században jelennek meg az arabok az *Abbaszidák* arab Kalifátusa révén. Azonban ez a Bizánci Birodalom e részénél nem állt meg, hanem előrenyomult Közép-Ázsiáig, az Amu-darja és Szírdarja folyam vidékéig, vagyis helyi nyelven a *Maverannchar* területéig. Ekkor itt türk népesség élt, a nomád eftalit-ok és *szogd*-ok, akik végül szintén letelepedtek kaganatust kialakítva. Ebben a korban (a 7. századig) tűnik fel a *gyechkan*, a jómódú feudális földbirtokos, akinek a figurája a korai magyar jobbággyal vethető össze. A későbbiekben válnak belőlük szegényparasztok, akik a közép-ázsiai feudálnál, a *manapá*-nál vagy *baj*-nál folyamodnak részes, bérleti irrigációs földrét.¹⁴

De lássuk, hogy mi történt a Bizánci Birodalom arabok által elfoglalt területein? Egyiptomban és határvidékein három jelentősebb görög koloniális municipiális település ismert: Alexandria, Antiochia és Oxyrhynch. Ezeket az arabok mind elfoglalták, maguk alá vetették és beolvasztották. Oxyrhynchben gazdag municipiális vezetők kormányoztak, akik mint kurialisták, oikosszal rendelkeztek mind a városban és azon kívüli vidéken, amelyeket *georgosz* nevű *glebae adscripti* művelőknek adtak ki bérletbe. Ez utóbbiak malmokkal, kemencékkel és vajköpülőkkal ellátott villagazdaságokként működtek. Ezek a kurialisták municipiális vezetők voltak, akik a várost irányították, annak üzemeltetését, élelemmel való ellátását biztosították. A megjelenő arabok a municipiális szervezetet meghagyták, azonban a vezető kurialista arisztokratákat leváltották.¹⁵

A 7. században Közel-Keleten megjelenő arabok egy feudális rendszert alakítottak ki. Ezt vallási alapon, a tulajdonlási viszonyokba is beavatkozóan formálták. E hatás nyomai a muszlim Közép-Ázsiában például évszázadokkal később is jelentkeztek. Ennek alapja a Korán és az azon nyugvó jog, a *sariat* jogrendje, kódexe. Ez

13 Az iráni, perzsa jogra vonatkozóan lásd: PERICHJANJAN, A. G.: *Obscseszto i pravo Irana v Parffjanszkij period*. Moszkva 1983. 153., 155.

14 Közép-Ázsia 7. századig tartó történetét foglalja össze: *Isztorija Tadsikszkovo naroda. Tom. II. Voznyiknovenyje i razvityije feodalnovo sztroja (VI–XVI vv)*. Moszkva 1964. (A továbbiakban: ITN 1964.). 53–73.

15 Oxyrhynch szerkezetét a bizánci időkben adja meg: FICHMAN, I. F.: *Okszirinch. Gorod papiruszov*. Moszkva 1976. 77–78., 214–215. A kurialista arisztokrácia lecseréléséről az arabok által a bizánci városok elfoglalása utáni időkben értekezik: BOLSAKOV, O. G.: *Szrednyevikovij gorod Bliznyevo Vasztoka VII- szeregyina XIII v. Szocialno-ekonomicseszkije atnasenyija*. Moszkva 1984. 16–46.

utóbbi így kimondta, hogy bérletbe csak öntözhető földek adhatók ki, vagy ha ez nem lehetséges, akkor csak legelőként hasznosíthatók. A termés elosztásáról százalékban meg kellett állapodni. Bérleti szerződés csak nagykorúak között volt lehetséges. Földet lehetett még bérelni a muszlim klérustól, annak *waqf* vagy *wakuf* birtokaiból – így ennek immámja s a bérlő között patrónus-kliensi viszony jöhetett létre. Földet a lányok és nők nem örökölhettek, ezért ha fiú örökös nem volt, akkor a földek a *wakuf*-ra szálltak vissza. A *sariat* ismeri a parlagföldek kategóriáját, azonban a senki földjét csak az immám engedélyével lehetett ismételten művelés alá fogni. A *sariat* szabályozta mind a földművesek, mind pedig a nomádok vagyoni viszonyait és az adózásuk rendjét. Ismerte az általános vagyonadót, a *humusz*-ot, ami a gazdagok vagyonának 1/5 részét tette ki.¹⁶ Ezenkívül az irrigációs földművelőknek földadót, *haradzs*-ot kellett leróniuk a revíziós lélek, a fejadó, a *dzsizjan* mellett. A muszlim klérusnak a szegényekről is gondoskodniuk kell, ezért a *sariat* elrendelte a nincstelenek istápolására szolgáló *zakjat al fitra* adót. A nomádok sem voltak adómentesek, ugyanis 25 tevéig 2–6 bárányt, 26 tevétől 120-ig 2 darab, legfeljebb 4 éves teveborjút kellett szolgáltatni.¹⁷

Az arab feudalizmus idejében is a város vitte a prímet a falu irrigációs, kisparcellás művelői felett, az általuk termelt értéktöbbletet is elszívva. A 7. században Bizánc közel-keleti területeinek (Egyiptom, Palesztina és Szíria) elfoglalása után ezen részek arab városai felvirágoztak, s az európai városokkal is felvették a versenyt. Ez történt annak következtében, hogy az ezeket övező falvak mezőgazdaságának termelékenysége négyszer, ötször nagyobb lehetett. Sőt, akadnak olyan történések (köztük az idézendő *Bolsakov*), akik azt a kérdést feszegetik, hogy miért az európai városok talaján sarjadt ki a kapitalizmus, és miért nem e közel-keletiek révén? Az utóbbiak ugyanis fejlett pénzkereskedelemmel, pénzrendszerrel, kézműiparral (takács- és selyemszövő manufaktúrákkal) rendelkeztek. Vélemények szerint a városi konjunktúrának a 11–12. századi európai keresztesek,¹⁸ majd a szeldzsuk törökök megjelenése vetett véget. Mindezek ellenére – egyes nézetek szerint – helyzeti előnyben lehettek az arab városok. Ezek élén kinevezett állami tisztségviselő, a *musztaszib* állt, aki a kézműipart, a karaván- és bazári kereskedelmet felügyelte. A város, a *madina* az a hely, ahol bíróság (*diván*) működött bíróval, *kadi*-val az élén. Céh, *arif* is létezett, amely nem volt olyan merev, a fejlődést akadályozó szervezet, mint az

16 A *humusz* vagyonadó terminusából származik a kelet-afrikai, szudáni és szomáliai *humszu* földművelési, bérleti adórendszer, amit ide az iszlám közvetített. Lásd: TAGÁNYI Zoltán: Csajanov és a volt harmadik (fejlődő) világ mezőgazdasága. *Agrártörténeti Szemle* 2012–2013. 1–4. 112.

17 A *sariat* föld- és adójogi rendszerét az alábbi munka alapján foglaltuk össze: KERIMOV, G. M.: *Sariat i jivo szocialnaja szusznoszty*. Moszkva 1978. 160., 163., 166., 182.; Itt jegyezzük meg, hogy Kerimov a *sariat*-tal kapcsolatban a muszlim hívőknek a nem hívőkkel való kapcsolatáról is megemlékezik, ami elsősorban a kereskedelem, az idegenekkel való csere esetében fontos. Ez a régi római *ius gentium*, az idegen törzsek közötti kereskedelem elve. Itt jegyezzük meg, hogy maga a vallásalapító Modamed szintén kereskedő volt. Erről bővebben: TAGÁNYI 1990. 71–74.

18 A keresztesek benyomulása következtében a Jeruzsálemi Királyság területén a 11–12. században az európai mintára megjelenő paraszti *villani*-k termésük 1/3, 1/4 részével adóznak. A városban európai, frank példák nyomán megjelenik a *maire*, major, a polgármester. Minderről: BOLSAKOV 1984. 74.

európai céhes testület. Mindezek következtében városi önkormányzatra sem volt szükség – úgy, mint Európában –, mivel az egyenlőséget a muszlim vallás és annak törvénykezése, a *sariat* biztosította. A közel-keleti arab városok fejlettségi fokait igazolja, hogy a 7. századig, az arabok megjelenéséig a perzsa szasszanida *dinár* volt forgalomban, amit maguk is átvettek, de reformként a dinár váltópénzeként a *dirchemet* vezették be az ezüst pénzverés szorgalmazásaként.¹⁹

Az arab hatások közép-ázsiai kisugárzása és nyomai

Azok a városi szerkezeti elemek, melyeket korábban vázoltunk, mindazon területeken feltűnnek, ahol valaha az arabok megfordultak. Ahogy említettük, az arab invázió Közép-Ázsiába is betört az *Abbaszidák* dinasztiája révén a 7. században, ami ellen az itteni türk-szogd kaganatus is felvette a harcot. Az arabok kiszorítása ellenére a 8–9. században a *Tahiridek* és *Szamanidák* dinasztiái idején is fennmaradtak az arab hatások. Ugyanis a város továbbra is *madina*, ahol bíró és bíróság van az élén álló – arabul – *musztaszib*-bal. Ez ugyanúgy kontrollálja a kézműipart és a kereskedelmet is. A továbbiakban a *musztaszib* a város környékét, arabul *rabad*-ot is felügyeli, ami egyúttal a kézműves műhelyek területe.²⁰

Az araboknál is fellelhető irrigációs bérleti részes művelés képének vázolását a 17–19. századi récents anyagok alapján tesszük meg. Ezt megelőzően azokat a mozzanatokat mutatjuk be Közép-Ázsiában a Sir-darja és Amu-darja vidékéről, amelyek rendelkezésünkre állnak a 8–9. században a tadzsik etnikum területéről. Itt a *Tahiridek* és *Szamanidák* dinasztiája idején a következő földbirtokfajták léteztek: az állami földek, melyek felett a legfelsőbb despota rendelkezett; a *milk* földek (vagy másként *mulk* birtokok), a magánföldesúri birtokok, melyek egyházi kézbe is átmehettek; majd az egyházi *vakuf* földek. A földek után arab hatásként itt is adót, *haradzs*-ot és a magánbirtokosoknak egyházi tizedet kellett fizetniük. A tadzsik uzsorás megállapodás szerint a bérlő, a *barzigar* (arabul: *sarik*, *akkar*) feles, harmados, negyedes vagy tizenkettedes művelő. Ha viszont eszközöket, igát vagy vetőmagot is hozott, akkor a termés 1/3, 1/5 részét tartotta meg, így legfeljebb ritkán lehetett feles bérlő. A megállapodó feleknek *haradzs*-ot kellett fizetniük. Ha a bérleti *barzigar* például 1/4-es volt, akkor a művelőknek 1/4-et kellett szolgáltatniuk, a bérbeadónak pedig ugyanennyit fizetniük. Az öntözéses víz utáni adó mellett a parasztok kommunális munkákat – pl. utak, hidak, öntözőkanálisok fenntartása – végeztek, majd a várfalak építésénél tevékenykedtek.²¹

A *Tarichidek* és *Szamanidák* 8–9. századi periódusa után a 11–12. században a *Karanachidák* nomádjainak megjelenése idején a nomád területi *ikta* adórendszer je-

19 Így sommázza a közel-keleti arab városokat és azok gazdasági szerkezetét BOLSAKOV 1984. 262–298.

20 Lásd: ITN 1964. 142–154.

21 ITN 1964. 152–154.

lenik meg az adóbehajtó *iktadar*-ral együtt. Az eddig privilégizált úri *gyechkan*-ok egyszerű földműves, alávetett népesség körébe süllyedtek le.²²

Az a rendszer, amit az arabok hagytak maguk után Közép-Ázsiában, *Dzsingiszchan* és *Timur-lenk* idejében is virágzott, amely egészen a 14. századig tartott, amikor a timuridák némi adómódosítást hajtottak végre. Ekkor is uzsorás bérletet vállaló részes földműves a *barzgar*, majd szintén ilyen művelő a *koronda*, *sarik* és a *mazari*. Mint timuri kiegészítés jelenik meg a telekadó (oroszul: *tjaglo*), a *kos*, amit két bikával művelt, 6–7 hektárnyi föld után kellett fizetniük. Ezenkívül Timur bevezette a revíziós lélek utáni fejadót is.²³

A 14. században az üzbég *Sajbanidák* dinasztia nomádjainak megjelenésekor a nomád területi *ikta* adózás nyer nagyobb hangsúlyt, majd a bérleti uzsorás rendszer még keményebbé válik: ugyanis csak a termés 2/10 vagy 1/10 részéért kaphattak bérletet az arendator parasztok.²⁴ Az üzbég periódus végén (16. század) jelennek meg a *kizilbasi* nomádok, és a 16–17. században nyomul e térségbe az iráni *Szezevidek* dinasztiája jelezvén, hogy ez a terület az arabok, irániak, vagyis perzsák érdekszférája. Ebben a korban alakulnak ki e térség kapcsolatai az oroszokkal, és elkezdődik a moszkvai kolonizáció.

A vizsgált területen: India, Irán és Közép-Ázsia érintkezési régiójában, Afganisztánban a *Gerirud* folyó völgyében a 16–17. századi karavánkereskedelem egyik központja *Herat*. A város birtokain itt is arab hatásként alkalmazott adófajta volt a *haradzs*, majd pedig az állatok utáni adókötelezettség. Timuri mintára a 9 hektáros telkeket adóztatták. Az öntözéses víz után is adózni kellett, és arab hatásra a város szintén a bíróság, a *diván* helye volt.²⁵

Érdekességgként említjük, hogy az arabok, a törökök és a perzsák érdekeinek ütközési zónájában feküdt a 16–17. századi *azeri* állam, melynek legfelsőbb ura a földök általános birtokosa, az iráni *szezevid I. Abbasz* volt. Ez a török katonai fenyegetés ellensúlyozására nem egy beneficiális, hanem egy prebendális katonáskodó nemességre, a *begljarbeki*-kre támaszkodott, akiknek a katonai szolgálatok fejében a *jejszla* nevű szolgálati birtok járt. Így honorálták például a *kizilbasi* nomádok katonai közbenjárását a törökök elleni háborúskodásokban. Az azeri államban is ekkor létezett az uzsorás jellegű bérleti gazdálkodás, amelyhez a termés 1/10, 2/10 vagy 4/30, 6/30 részéért juthattak hozzá.²⁶

22 ITN 1964. 247–265. Az *ikta* és *iktadar* jelensége az arabok indiai hódítása idejében is megjelent. Lásd: KOVALJEVSZKIJ, Makszim: *Obscsinnoje zemlevlagyenyije. Pricsinü i schod jevo razlozsenyija*. Moszkva 1879.

23 ITN 1964. 341–342.

24 ITN 1964. 376–394.

25 Lásd: TUMANOVICS, N. N.: *Gerat v XVI–XVIII vekach*. Moszkva 1989. 200.

26 RACHMAN, A. A.: *Azerbajdzsan v konyce XVI–XVII vekov. (1590–1700 godü)*. Baku 1981. 113–156.

*Az irrigációs faluközösségek születése az újkorban (17–19. században)
kisparcellás műveléssel*

A történeti múlt keleti társadalmi földrendszereinek bemutatása után a továbbiakban vázoljuk, hogy a nomád alapokból kiindulva miként bontakozott ki az orientális társadalmak irrigációs művelése a földműves faluközösségek kialakulásával egyetemben. Az egyik esetben – lásd pl. a kirgizek – azt mutatjuk be, hogy orosz hatásra miként alakultak ki az obscsina jellegű faluközösségek; viszont a másikon – dagesztáni példán – keresztül e folyamatok arab sajátosságait jelezzük. Mindkét esetünkben a 17–19. században lezajló fejlődési mozzanatokkor a vérségi, nemzetségi rendszer maradványai is kimutathatók.

A kirgizeknél a nomád telep, az *aul* vagy *ail* a kiindulási pont, azonban a nomadizmus idejében is kimutatható szedentarizmus következtében létrejön a kezdeti falu, a *küstak*. Ezt a nemzetségi elit és az orosz koloniális hatalom a közösség egészére kivetett fejadóval, a *csügüm*-mel terhelte. A falu élén a nemzetségi úr, így a *manapa* vagy *baj* állt, akinek a kezében volt a végrehajtói bírósági szervezet, melynek vezetője a muszlim *mulli* vagy *mullach*.

A 19. században a vagyoni differenciálódás nagyon előrehaladott volt a *küstak*-ban és a népesség 47%-át a vagyontalan falusi szegénység, a *gyechkan*-ok tették ki. E földnélküliek a *manapa*-hoz folyamodtak bérleti földért. Ilyen részes bérleti művelők voltak még a *csajriker*-ek és *mardiker*-ek. A bérlet fejében a termés 1/3, 1/2, gyapott esetében 2/5 részét kellett leadni, amit *dzsaktacsi*-nak neveztek. Ezt a *csajriker*-eknek azért kellett tenniük, mert az eszközöket és a vetőmagot a *manapa* biztosította.

Az uzsorás bérleten kívül a nemzetségi rendszeren keresztül is nyomás nehezedett a *gyechkan*, *csajriker* népességre. A *manapa* arra hivatkozott, hogy ő is rokon, és így a szegényebb rokonoknak a *manapa* birtokain és portáján ingyen kalákamunkálatokban kellett részt venniük. Az aratás, a juhok nyírása, a betakarítás és a házépítés esetében segédkeztek. Az ilyen kalákák a *koszomcsu*, *zsurtcsuluk* nevet viselték.²⁷

Szintén keleti hatásokat mutatnak fel a hegyi Dagesztán falvai, ahol a nomádok letelepedése után az arab *dzsamaat* típusú közösség alakult ki az iráni vérségi *tuchum* szervezet kötelékében. Itt is – a keleti rendszereknek megfelelően – a földek a közösség legfelsőbb tulajdonában vannak, azonban ezt a privilégiumot a letelepedés és a földművelés üzése megtöri. A hegyi nomád legelők szűkülésével, valamint a demográfiai nyomás következtében az egykori hegyi pásztorok öntözésszerű földművelésre tértek át. A saját munkájuk befektetése révén a hegyoldalokban teraszokat alakítottak ki, amit öntözésszerű vízzel árasztottak el. Ennek egysége a vírzész, a *dad*. Ez a munkabefektetés rést ütött a közösségi tulajdonlás rendszerén, és a munkabefektetés révén a teraszos földek magántulajdona is kialakult. Ezzel egyidőben a művelés és a legelők határait is kijelölték, ami megtörténhetett szóban, jelzőkövek alkalmazásával és árkok ásásával vagy írásban. Mindez a vérségi rendszer kötelékében, a közösségi falurendszer, az *agat norma* keretén belül történik. A közösség kebelén belül fekszenek az egyházi, *wakuf* földek, az egyházi birtokos pedig a *mulk*.

27 A kirgiz falu ezen képét adja: USZENBAJEV 1980. 94–202.

A mulk kifejezés magántulajdonú földet és földbirtokost is jelenthetett. A vezető, domináló faluközösségi agat normán túl a falu életében vezető szerepet játszik a *sariat* alapján bíraskodó *kádi*. A vérségi szervezet maradványaként a vérbosszú intézménye a hegyi Dagesztánban a 17–19. században is élt, azonban ezt később az *iskil*-nek nevezett adóval válthatták meg.

A közösség zárt egységet képvisel, a közösség soraiba idegenek nem juthatnak be, mindent a *sariat* szabályoz a falugyűlés élén álló öregek tanácsa révén. A faluközösség, a *dzsamaat* legalább 100 házból áll, és a szomszédos közösségekkel szövetséget alkot, ami az arabból származó *vilajat*. E polisz jellegű szövetségi viszonyok a háború esetén mindenkre érvényes közös fellépést, hadba lépést követelnek meg.²⁸

Az öntözéses, irrigációs muszlim faluközösségek az egykori Szovjetunió közép-ázsiai köztársaságaiban is adottak voltak kisparcellás művelés formájában. Például a Dél-Chorezmben kialakított öntözési rendszer esetében az egységnyi öntözéses vízrész neve *csigir*, amely után 11–17 napi igával végzett munka volt kötelező. A víz elosztásáért a vízbíró, a *mirab* volt felelős. A kanálisrendszer fenntartásáért és karbantartásáért a közösség tagjai a *dzsabda*-nak nevezett kollektív kalákamunkában vettek részt. Az öntözéses földek 10 *tanapa*-nyi kisparcellák voltak, amelyeket ha khántól béreltek, akkor a termés 1/10 vagy 1/20 részéért kaphattak meg. A feltételek még szigorúbbak voltak a gyapotültetvények és művelésük esetében, mivel a művelők helyzetét az uzsorás, kizsákmányoló kereskedő felvásárlók is nehezítették.²⁹

A 19–20. század fordulóján Chivában és Bokharában a kis földű *gyechkan*-ok bér munkára szegődnek el a *baj*-okhoz (feudális urakhoz), vagy pedig mint *csajriker*-ek földet bérelnek, ami után *haradzs*-ot, földadót fizetnek. A termés felével tartoznak a bérbeadónak, de adózni kell az öntözéses vízrendszer, a kerti ültetvények fenntartásáért és a bikák után is. Továbbá kötelező volt a katonaság bekvártélyozása és a ki-rendelt csinovnyikok eltartása.³⁰

A kisparcellás művelés volt domináns az arab muszlim világban ott is, ahol nem volt öntözéses rendszer, például Szíria partvidéki hegyeiben. A hegyi parasztok 10–15 török *donum*-nyi (1 vagy 1 1/2 hektár) nagyságú földet műveltek a múlt évszázad 60-as, 70-es éveiben. Itt a következő birtokkategóriák voltak: *mulk* föld, ami jelölt határú magántulajdonú ezáltal tetszés szerint adható, vehető, s bank által terhelhető; a *msa*, az állami föld, amely a parlagokra és bozótosokra terjedt ki; végül a *waqf* egyházi föld. Ez utóbbi birtokhoz tartoztak a mecseten kívül a temetők, valamint a gyümölcs- és mogyorófák, amit a falulakók közösen szüretelnek a szegények számára. Ennek a földjei 8 török *donum*-nyi nagyságúak, vagyis egy hektárosak. Ezen a

28 A hegyi dagesztáni faluközösségek e képét az alábbi mű alapján vázoltuk fel: AGLAROV 1988. 211. Nála a magántulajdon kialakulására vonatkozóan lásd: 34–72.

29 Lásd: SZAZONOVA, M. V.: *Tradicionnoje hazjajsztvo üzbeegov juzsnovo Chorezma*. Leningrad 1978. 18–21.

30 SZAJDAJEV, G. SZ.: *Iszlám i obszsesztvo. Opit isztoriko-szociologicseskovo isszledovanyija*. Moszkva 1978. 51–52.

vidéken a bérleti föld után a szerződés szerint 1/3 rész járt, de az olajfák bérlete esetében 3/4 részt kap a termésből a tulajdonos.³¹

*

A keleti feudalizmus kisparcellás művelői mindig valamilyen csoport, faluközösség kötelékében, szervezetében jelentkeznek. Ugyanez jellemző az európai társadalmak parasztságára, melyre a következőkben térünk rá. Az európai kisparcellás művelés az antik gyökerekből fejlődött ki, amely a feudális faluközösségek megjelenésében csúcsosodott ki. Ahhoz, hogy az európai tudomány ehhez az eredményhez eljusson, az ősközösségi, 19. századi prekommunistikus elméleteket a tudományos körforgalomból ki kellett iktatnia. Európában a feudális, telkes, kisparcellás művelésből sarjadt ki a kapitalista, agrárvállalkozói bérleti gazdálkodás az olasz, francia és német területeken. E régiók társadalmában még olyan folyamatok is lezajlottak, miszerint a kezdeti, innovatív feudális faluközösségekből – melyek az újkor hajnalán béklyóvá váltak – a vállalkozói parasztság ki tudott törni. A bérlő farmer paraszt vállalkozóvá alakult át, és ha ez nem volt lehetséges számára, akkor mint városi munkás tűnt fel. Ezt még elősegítették Kelet-Európában a porosz utas agrárfejlődésű területen az itt lezajló agrárreformok és jobbágyszabadítások. Az utóbbi mozzanatok a keleti, megcsontosodott feudális társadalmakban teljesen hiányoznak. Az elkövetkezőkben ezt az európai fejlődési folyamatot taglaljuk néhány aspektusban.

AZ EURÓPAI TELEKRENDSZEREN ALAPULÓ KÖZÖSSÉGEK, A KISPARCELLÁS MŰVELÉS KEZDETEI ÉS AZOK KÉSŐI SORSA

Az antikvitás ruralitása (néhány példa)

Már az antik kultúrában is jelentkezett a kisparcellás részes művelés s annak agrár-gyökerei. A homéroszi „polis” is agrár eredetű. A bronzkori polisz (Burg, grod) agorás szerkezetű településével, civilizált arisztokráciájával szemben ott vannak az ezt övező vadak mezei tanyái, ahol a vidékiek barmokat legeltetnek. A polisz sem tudott végérvényesen elszakadni a rurális környezettől, s kezdetben is mezővárosi jelleggel bírt. Itt jegyezzük meg, hogy a homéroszi harcos hős: Achilles is falusi környezetből származott.³²

Az a ruralitás, ami a görögöknél látható, az a rómaiaknál is jelentkezett. A municipiumok prioritásával szemben, a kolóniák helyett a falusi *vicus*-ok, *pagus*-ok domináltak a római császárkor nyugati provinciáiban. Ezekbe telepítették a katonai veteránokat, akik *possessor*-okká váltak a félf feudális *praecaria* rendszerében birtokolva a földet.³³ Azok a rabszolgák, akik nem rendelkeztek ilyen jogokkal, mint felszaba-

31 ISMAIL, Kamil: *Sozialökonomische Verhältnisse der bauerlichen Bevölkerung im Küstengebirge der Syrischen arabischen Republik*. Berlin 1975. 96.

32 ANDREJEV, Ju. V.: *Rannye greceszkij polisz (Gomerovszkij period)*. Leningrad 1976. 41–42.

33 STAJERMAN, E. M.: A parasztság kérdéséhez a Római Birodalom nyugati provinciáiban. Ford. Gyóni Mátyás. *Archaeológiai Értesítő* 1953. 1. 3–17.

dított libertinuszok a colonatus rendszerében, a *conditio locatio* elve alapján részesedhettek kisparcellás részes bérleti földben. Ezt részes szerződés formájában művelték. Naturáliákban fizettek a provincionális nagybirtokosoknak, akik így ellensúlyozták a rabszolga munkaerő fogyatkozását a késői császárkorban Galliában.³⁴

*Az európai feudalizmus előtti nemzeti szervezeteik,
avagy őskommunizmus – álom vagy valóság?*

A 19. században nagy jelentőséget tulajdonítottak a kisparcellás, feudalizmust megelőző nemzeti szervezeteleknek, melyeket az egykori őskommunizmus maradványainak tekintettek. Ezek kutatásában a korabeli orosz értelmiség, Ziber és Kovaljevskij is szerepet játszott. Különös mozzanatként említhetjük, hogy Kovaljevskijnek a faluközösségek geneziséről írt munkája³⁵ a párizsi orosz egyetem révén Engels kezébe is került, akit ez jelentősen befolyásolt a *Család, magántulajdon és állam eredete* című munkája megírásában. Ezen a publikáción kívül hasonló őskommunisztikus elvekről tanúskodnak Kovaljevskij más faluközösségeken kívüli munkái is, így a kaukázusi oszétokról³⁶ és az ősközösségekről létrehozott második, későbbi összehasonlító etnográfiai írása.³⁷

Makszim Kovaljevskij a kisparcellás faluközösséget ősközösségi intézménynek tekinti, kommunisztikus vagyonszövetségként kezeli, és keresi azokat a társadalmi intézményeket, amelyek ekkor léteztek. De az eredmény sovány volt. Mint ősi, nemzeti intézmény jelenik meg a közös őstől való leszármazás tudata és annak nyilvántartása, a *patria potestas* kultusza; majd a közös elődöktől leszármazó nagycsalád és annak terebélyesedése következtében kialakuló *patronímia*; továbbá az öregek gerontokráciájának intézménye.³⁸ Azonban eme gyér eredmények nem elégtették ki Kovaljevskijt. Szemlét tartott a földgolyón Indiától Algírig, majd később a kaukázusi oszétok élőhelyén is. Indiában vizsgálódva a feudális adóbeszedők, a *zamindár*-ok rétegének kialakulását a *Timuridák* idejétől vezeti le. Az ősi, faluközösségi – szerintek egykor kommunisztikus – kezességet (*krugovaja poruka*) az angolok falualapító tevékenységének eredményeként jelzi, és annak tulajdonítja. Mindezen mozzanatok ellentmondanak nála az ősiség elképzelésének. Az ilyen világutazások ebben a korban nem voltak ritkák, ugyanis a hasonló elveket valló Henry Sumner Maine is így járt el.³⁹ Munkájában szintén a faluközösség fontossága mellett érvel, ami Indiában látható, az egykori angolszász *teuton* szint kultúrájában és a Skandináv-félszigeten is

34 STAJERMAN 1953. 15.

35 KOVALJEVSZKIJ 1879.

36 KOVALJEVSZKIJ, Makszim: *Szovremennij obücsaj i drevnyi zakon. Obücsnoje pravo oszetyin v isztoriko-szravnyityelnom oszvesenyii. I–II.* Moszkva 1886.

37 KOVALJEVSZKIJ, Makszim: *Rodovijj büit v nasztojasem nyedavnom i otdalenom proslom. Opüit oblasztyi szovremennoj etnografii i isztorija prava.* Szentpétervár 1911.

38 KOVALJEVSZKIJ 1879.

39 MAINE, Henry Sumner: *Village Communities in the East and West. Six lectures Delivered at Oxford.* London 1876.

megtalálható volt. Azonban *Maine* érvelése a feudális folyamatok vázolásakor kibi-csaklott, ugyanis egy helyen elszólja magát, miszerint a feudál is tagja ennek az ősi-nek tartott közösségnek: földeket hasít ki belőle, a társaknak parcelláz, és minden az ő szeme előtt zajlik a faluban.⁴⁰

Az említett szerzők a prekommunistikus közösséget és annak kisparcellás va-gyonközösségét mint kiindulási pontot kezelték. Állítják, hogy a magántulajdon a későbbi individualizáció, a közösségi nagycsalád felbomlásának eredménye olyan formában, hogy ezen ősi-nek vélt egységek a feudalizmusba is behatoltak.⁴¹

A társadalmi fejlődés menetét e szerzők a feje tetejére állították. *Kovaljevskij* például a kaukázusi Oszétiában a szórványtelepeket, a *zaimkát* a fejlődés végének tekintette és nem a településképződés kezdetének.⁴² A feudalizmus hatásaként kiala-kuló kisparcellás faluközösségeket, benne a nagycsaládokat szintén őskommunisztikus intézményként kezelték. Így az egykori osztásos faluközösségek háromnyomá-sos rendszerének nyomáskényszerét (*Flurzwangot*) agrárkommunizmusként tartották számon a nagycsaláddal együtt. Ez utóbbi nyomait a 19. századi Európában az öt-ven, uszke 100 tagot számláló szerb *zadruga*-val egyetemben szintén prekommunisztikus intézménynek tekintették.⁴³

A családmagvakból kialakuló közösségi nagycsaládok kommunisztikus elméle-tének voltak még más vetületei is az ősközösségi elvekből kiindulóan. Az ennek rokonai között kialakuló kapcsolatok eredményeként, majd a vérségi leszármazás számontartása következtében jöttek létre a *patronimikus* egységek. Ennek vonzata – a közös ősök nyilvántartásán túl – a közös ős kultusza, a *patria potestas* tisztele-te, a *lareszek* kultusza, a halottak táplálásának szokása, valamint a közös családi tűz-hely feletti örökös. A patronímia megnyilatkozásának egyik további formája még a szegmentumok közötti kölcsönös segítség, az orosz *toloka*, amit *Ziber* is említ.⁴⁴ A pat-ronímia elméletével kapcsolatos a faluközösségi kezesség (*krugovaja poruka*) ősisé-gének hiedelme, amit szintén prekommunistikus intézménynek hitt annak idején *Kovaljevskij* is.⁴⁵ Lényegében az történt, hogy a feudalizmusban kialakult intézmé-nyeket nevezték, kiáltották ki őskommunistikusnak. Így a továbbiakban a szovjet *Koszven* is megjegyezte, hogy a feudális hatalomnak adóztatási okokból is érdekében állt

40 MAINE 1876. 135.

41 Lásd: ZIBER, M. I.: *Ocserki pervobütnoj ekonomicseszkov kulturii*. Moszkva 1883. 242.

42 KOVALJEVSZKIJ 1886. I. 126–139.

43 A *Flurzwang*-ra mint agrárkommunistikus intézményre vonatkozóan Ziberen (ZIBER 1883. 89–92.) kívül lásd: KOVALJEVSZKIJ 1886. I. 108–110.; Zibernél a *zadrugát* illetően lásd: ZIBER 1883. 110. A nagycsaládokat, illetve *zadrugá*-kat ősi kommunisztikus intézményekként kezeli: KOVALJEVSZKIJ 1886. I. 156.; KOVALJEVSZKIJ 1911. 20., 30., 41., 297.; ZIBER 1883. 99–102.

44 A közösségi kalákamunkát, a *tolokát* lásd: ZIBER 1883. 88–92. A későbbiekben a patronímiára vo-natkozóan lásd: KOSZVEN, M. O.: *Szemejnaja obscsina i patronimija*. Moszkva 1963. 114–124.; A patronímiával, a családi ősök és a tűzhely kultuszával kapcsolatban lásd még: KOVALJEVSZKIJ 1886. I. 76–97.

45 KOVALJEVSZKIJ 1886. I. 208., 222–223.; valamint KOSZVEN 1963. 124.

a nagycsaládok egybentartása. A szerb zadrugáról szintén kiderült, hogy az oszmán török porta adóztatási érdekeltsége volt az 50–100 fős nagycsaládok egybentartása.⁴⁶

Összegezve: a nemzeti rendszer őskommunistikus intézményeiből csak kevés maradt vissza. Az biztos, hogy ennek része az ősök, a lareszek kultusza a vérségi nyilvántartás hálózatának patronímiájával, s a százados katonai beosztással. Ez utóbbról Kovaljevskij 1911-ben megemlékezett a *hundari* terminus formájában.⁴⁷ Egészen biztosan vérségi intézmény – ami a korabeli leírásokban gyakran jelentkezik – a vérbosszú kötelezettsége. A gyilkosságok által okozott kárt később – a vérbosszú helyett – adó formájában meg lehetett váltani. Ennek terminusa a *wergeld*, *wehrgeld* vagy *vergild*, majd ennek megváltásaként az indogermánoknál alkalmazott intézmény terminusa a *vir*. A vérbosszú megváltásaként bevezetett wergeldet a feudalizáció eredményeként alkalmazták, amit szociológiai terminussal élve annak idején Henry Sumner Maine „intézményként” tartott számon.⁴⁸

A vérbosszút és annak megválthatóságát Kovaljevskij is jelzi az oszétokra vonatkozó munkája II. kötetében. A kibékülést (*pokora*) követően a vérdíj a következőkben váltható meg: az érintett felek és rokonok részére egy békélagomát rendeznek, vagy pedig az elkövetők, a bűnösök egy bizonyos összeget a falu kasszájába befizetnek. A *wergild* vagy *wehrgeld* lehet még legalább 18 rubel vagy 18 tehén, azonban a távoli nomád népeknél Kovaljevskij szerint a váltság pedig 240 rubel vagy 18-szor 18 marha.⁴⁹

Felsorolásunk végén jelezzük, hogy nem nagy a száma azoknak a társadalmi intézményeknek, amelyek tisztán ősiek, nemzetiességek. Ide tartozik biztonsággal az ősök, a családi tűzhely és a lareszek kultusza a patronímiával egyetemben, a százados katonai beosztás, majd a vérbosszú és a gyilkosság kára megválthatóságának intézménye. Mivel az őskommunizmus elméletének elsősorban a felsorolt 19. századi orosz szerzők adtak alapot, így itt röviden megemlékezünk a feudalizmus előtti orosz nemzetiességi intézményekről. Ezek a következők: az orosz *verv*, közismertebben *opole*, a családi tűzhely, a *pecsise* jelensége, a továbbiakban a családi ipari vállalkozások a *szjabriük*-kel a fehéroroszoknál.⁵⁰

46 KOSZVEN 1963. 86. A balkáni *zadruga*, *joint family* oszmán-török korabeli eredetűre vonatkozóan lásd: KASER, Karl: The Balkan Joint Family Household: Seeking its Origins. *Continuity and Change* Volume 9. Part I. May. 1994. 45–69.

47 KOVALJEVSZKIJ 1911. 75.

48 MAINE, Henry Sumner: *Lectures on the Early Institutions*. Henry Murray 1880.

49 KOVALJEVSZKIJ 1886. II. 177–181.

50 KOSZVEN 1963. Lásd még: TAGÁNYI Zoltán: A nyugatos faluközösség (avagy kísérlet az orosz obszcina genezisének felvázolására). In TAGÁNYI Zoltán: *A Közép-kelet-európai faluközösség genezise. Válogatott tanulmányok*. Budapest 2015. 276–345.

A nemzetségi rendtől a feudális, kisparcellás, telkes, manoriális faluközösségig (angol példa)

A 19. században mindenki ősi, kommunisztikus faluközösségeket keresett. Hiába próbálta létezésüket bizonyítani indiai példák alapján Henry Sumner Maine, azonban a cáfolat is e korban született. Az indiai terepen Baden Powell igazolta, hogy a zárt, komplett faluközösségek (*joint villages*) előtt a tanyás, elszórt települések, a *rayot-wari* rendszere uralkodott Indiában. Még ugyanebben a században Frederic Seebohm az *English Village Community* című munkájában alapozta meg azt a tézist, miszerint a háromnyomásos, zárt, kisparcellás (telkes) faluközösség a római villa és municipiális rendszer leszármazottja.

Mielőtt a középkori faluközösség geneziséét felvázoljuk, arra a kérdésre kell választ adnunk, hogy előtte Angliában milyen rendszerek – ha szabad ezt mondani – léteztek.

Az angol fejlődést több belső és külső tényező befolyásolta: a kelta és római maradványok, majd a normann hódítás és a dán, valamint a fríz invázió. A kelta hagyományok elemei közül a kelta *tun* nevű faluegység dominált a nemzetségi rendszer maradványaival együtt. Ilyen még a százados katonai beosztás, a *hundred*, amit Írországból a keltáknál a *tuath* katonai és földbeosztás képviselt. E felett a harmincas század jelentkezett, amely akár kilencvenezer hadképes egyént is jelenthetett a Krisztus előtti 1. században. A nemzetségi vérbosszú maradványaként, a gyilkosság megváltásaként jelentkezett a *vergild*, ami Seebohm szerint 100 tehén is lehetett. A keltáknál és a korai Angliában a vérbosszúra való kötelezettség a rokoni szolidaritás, a *mund* és a rokoni patronátus, a *glafrod* alapján működött. Ennek megváltása volt az említett *vergild*, amit a korai királyi hatalom vezetett be az 5–6. században a kereszténység felvételével, Szent Patrik fellépésével. A *mund* és a *glafrod* a nemzetségi, rokoni kegyből származott, ami később a korai királyi hatalom alapját is képezte. A nemzetségi rendszer további maradványaként, a kelta hagyományok szerint is élt még az ősök (*pater familias*) kultusza, mely a nagycsaládot, a *joint family*-t kialakíthatta. A vérségi rendszer megléte következtében az egyszerű kooperációk, munkakalákák is létrejöttek, amik később az eketársulásokhoz, *oxen-team*-ekhez vezethettek. A kelta hagyományokon túl a római kori megszállás eredményeként a római villa *vicus* és annak municipiális rendszere, az *oppidum* is megjelenhetett a *colonatus* jelenségével egyetemben. Az említett nemzetségi jegyek igen laza földművelési rendszerekkel jártak együtt, a parlagváltós *shifting cultivation*-nal és a tanyás *hamletes*, *scattered farm*-okkal. Ezek patronimikus helységnevekkel (lásd: -ham, -ing) bírtak, rendelkeztek.⁵¹

51 A nemzetségi rendszer maradványait többen is leírták korábban: GOMME, George Lawrence: *The Village Community with the Special Reference to the Origins and Forms, its Survivals in Britain*. London 1880. A továbbiakban PEAKE, Harold: *The English Village. The Origin and Decacy of its Community. An Anthropological Interpretation*. London 1922.; A nemzetségi rendszer maradványairól írt még: VINOGRADOFF, Paul: *The Growth of Manor*. London–New York 1905. 379.; A *vergild*-del kapcsolatos adat az alábbi helyről származik: SEEBOHM, Frederic: *The English village Community*. London–New York 1890.; A nemzetségi nagycsaládi patronimikus rendszer kooperá-

A vázolt nemzetségi rendszer keretein belül a feudalizmus elemei, a *praecaria* is jelentkezhetett a későbbi szolgáltatói, *demesne*-i, praediális birtokok egyetemben. A dán invázió korában megjelent a *gafol* intézménye, a *villa regis*. Ezek a dán törzsfőnökök kezén lévő szolgáltatói birtokok lehettek, amelyek számára a törzsi szabadok, *freemen*-ek és *socemen*-ek szolgálatot teljesítettek. E szerviensek családi közösségben éltek (*gavelkind*), és ekényi birtokokkal, *ploeg*-gel rendelkeztek. Ezek között is voltak egész- és félekés birtokosok, művelők.⁵²

George Caspar *Homans* a *gafol* intézményét a norman hódítás előtti praediális, allodiális birtokként jelzi, azonban ennek kezdetei még a régebbi kelta időkig vezethetők vissza. Egyes történészek megjegyzése szerint így a feudalizmust nem a franciák találták fel. A *tuath* alapú kelta nemzetségi egység rendszerében a törzsi egyenlőség, a *nemed* uralkodott. Azonban ezt az egyenlőséget hamarosan megtörte a marhavagyon felhalmozása, a föld bérlete és forgalma miatt kialakuló patrónus-kliensi viszonyrendszer. Ennek eredményeként kis nemzetségi, törzsi praediális birtokok, korai telkek, *virgaté*-k jöhettek létre, mint például a kelta *kumal*, ami 34 angol acre is lehetett. Ennek az értékét a törzsi viszonyoknak megfelelően marhában mérték. Egy jól öntözött *kumal* 24 marha, a közepesen öntözött 20, a gyengén öntözhető 16 marha értékű volt.⁵³

A *gafol*-hoz és *kumal*-hoz hasonló további praediális, korai nemzetségi allodiális birtokok nevei is ismertek az irodalomból. Ilyen terminus még a *bokland* és *folkland*, amelyek a korai feudalizmusra vonatkozó analízisekben jelentkeznek.⁵⁴

A törzsi főnökök birtokainak a megművelésén túl azonban a településhálózatban, a földművelésben és azok rendszereinek kialakításában a normann hódítás után jelentkező manoriális rendszerű *demesne*-k hatásai láthatók. Ezek megjelenésével nyitott volt az út a faluközösségek és azok háromnyomásos rendszerének (*open field*) megszervezéséhez a manor révén. A normann hódítás előtt és után kétfajta táj uralkodott az angol csatornán túl. Az egyik a nyílt mező (franciásan: *champion*, a *champaigne* szóból) háromnyomásos rendszerrel, majd vele szemben az erdei *woodland* elszórt tanyás, *hamlet*-es településekkel.⁵⁵ A nyitott mezőn megjelenő zárt, *open field*-es, háromnyomásos faluközösségek kialakulásának feltétele a manor *demesné*-jének feltűnése. A manor jobbágysai, a faluban dolgozó *villein*-ek, *tenant*-ok és *serfs*-ek

cióit a későbbi *oxen team*-mel kapcsolatosan elemzi: HOMANS, George Caspar: *English Villagers of Thirteenth Century*. New York 1960.; A korai nemzetségi és kelta intézményi berendezkedéseket vizsgálják a későbbi szovjet tanulmányok: SKUNAJEV, Sz. V.: *Obscsina i obscseszivo zapadnih keltov*. Moszkva 1989. 191., 24–25.; SZAVELO, K. F.: *Rannye-feodalnaja Anglia*. Leningrad 1977. 144.

52 A dán és fríz invázió hatásairól lásd: HOMANS, George Caspar: *The Frizians in East Anglia*. In HOMANS, George Caspar: *Sentiments and Activities. Essays in Social Science*. London 1962. 158–181.

53 Lásd: SKUNAJEV 1989. 71.

54 Így lásd: KORSZUNSZKIJ, A. R.: *Obrazovanyije rannye feodalno goszudarsztva v Zapadnoj Jevropie*. Moszkva 1963. 69–83.; A továbbiakban: GOREMIKINA, V. I.: *Voznyikovenyije i razvityije pervoj antagonicseszkov formacii v srednyevokovej Jevropie*. Minszk 1982. 93–127.

55 Ezt a klasszifikációt használta: HOMANS 1960.; HOMANS 1962. 127–145.

földjeivel keverten jelentkezett az úri manoriális föld a határban.⁵⁶ A *demesne*-i birtok kialakulásán kívül a falu megszervezéséhez ekekészítő kovácsra és a városi piacgazdálkodás kialakítására volt még szükség.⁵⁷ A *demesné*-t körülölelő szolgáltatónak (*villein, tenant*) földet osztott a manor bizonyos szolgáltatások – fizetség (*payment*) és robot (*week work*) – fejében. A *demesne*, a prédiüm környékén élő elkötelezett parasztnak a neve a villa szóból *villein*, melynek következtében a jobbágyi elkötelezettség neve *villeinage*.⁵⁸

De mi volt a manoriális rendszer demesnéjének velejárója, és milyen szerkezeti változásokat idézett elő a gazdálkodásban? A manoriális prédiüm bérlőinek (*tenant*, korábban *colonus*) földet, *allotment*-et, vagyis nyílföldet adományozott telkekben kimérve. Egy telek – melynek neve *virgate* (kisebb egysége a *hide*) – legfeljebb 30 acre nagyságú volt. Ennek megműveléséhez 8 ökrre volt szükség. Akiknek nem volt ekkora birtoka és 8 ökre, azoknak eketársulásokba, *oxen team*-ekbe kellett tömörülniük. Így a faluban élő zsellérek, *cottar*-ok, akik 5–10 acre-s birtokkal rendelkeztek, igaközösségekbe társultak, s az úrnak, a manornak gyalogos munkát végeztek. Ez a *virgate* rendszer ugyanaz, mint a francia *journal*, vagy a német *Morgen*, ami a *Hufe* megfelelője – és egyúttal egy nap alatt megszánható, művelhető földet jelent.⁵⁹

A *virgate*, a telekrendszer kialakításában fontos és nem elhanyagolható szerepet játszott az ekét készítő kovács. Ugyanis a telekrendszer, valamint a két- és háromnyomásos rendszer, az *open field* bevezetésével együtt járt a hosszú, szántásos parcellák (*furlong*) szántása, amelyek 220 yard hosszúságúak és 22 yard szélességűek voltak a csapadékvíz elvezetése miatt.⁶⁰ E parcellák szántásához 8 ökrös ekefogatok, az *oxen-team*-ek kellett.

Az *open field*, a háromnyomásos rendszer fenntartásához közösségi kooperáció szükséges, ami nem volt mentes a konfliktusoktól. Ezért faluközösségi tanácsot kellett alapítani, melynek vezetője a *bailiff*, magyarul soltész. Ez a falubeli ellentéteket igyekezett kiküszöbölni, képviselte a manort a falu közösségével szemben, majd pedig a szolgáltatásokat és robotot (*week work, socage*) behajtotta az úr számára.⁶¹

A vázolt rendszert a manor, a demesne (prédiüm) tulajdonosa alakította ki. Birtokát tenantok, bérlők, vagyis jobbágyok, angolosan villeinek vették körül az *emphythesis* rendszerének megfelelően. A manor eredetileg önálló gazdálkodást folytatott,⁶² azonban – *Vinogradoff* késői kutatásai alapján is látható – ezzel felhagyott. Földjeit tenantoknak, villeineknek osztotta ki végérvényesen úgy, hogy az

56 VINOGRADOFF 1905. 326–330.

57 HOMANS 1962. 127–145.

58 Erre vonatkozóan lásd: VINOGRADOFF, Paul: *Villeinage in England. Essays in English Medieval History*. Oxford 1892. 74–75.; VINOGRADOFF 1905.

59 Az eketársulások leírása és említése közhely az idevágó angol irodalomban. A *virgate* meghatározást lásd: BRIGGS, M.: *Economic History of England*. Second Edition. London 1929. 17–42. A továbbiakban lásd még: HOMANS 1962. 127–145.

60 BRIGGS 1929. 17–42.

61 BRIGGS 1929. 17–42.; majd HOMANS 1962. 127–145.

62 BRIGGS 1929. 17–42.

ajándékozott telki földek fejében némi robotot és fizetséget követelt. Mindez a városi piacgazdálkodás kialakulása következtében vált lehetségessé.⁶³

A manoriális renddel együtt kialakuló telek- (virgate) és faluközösségi rendszer alapja a keresztény vallás. Ez adott hitet és erőt a természeti elemekkel szemben vívott küzdelemben, hogy a paraszt képes legyen Szent Márton, az évi számadás napjáig kitartani.⁶⁴

Kisparcellás agrártermelők Olasz- és Franciaországban

A kisparcellás bérleti művelésnek az agráriumban való megjelenését korai itáliai kapitalizációs tendenciaként kezelik. A francia *meteyage* előtt megjelenő ilyen művelést általában felesnek mondják az olasz *mezzaria* terminus alkalmazásával. Ezt általános kapitalizációs tendenciaként kezeli a történetírás, így például a *Cambridge Economic History* című munkában a szerzők általában a feles művelés hívószavát *mediateria* terminus formájában jelzik.⁶⁵ Az olasz feles művelés szoros összefüggésben van a kézműiparok és a városok fejlődésével. *Kotelnyikova* periodizációja szerint az olasz longobard korszak idejében az ipar és kézművesség elsősorban falun jelentkezik, majd a Karoling-korban beindul a városalapítás iparfejlődéssel, azonban ez sem tudott az agráralapoktól elszakadni. Így a városi polgárok is rendelkeztek a falun prédiüm jellegű *sala*-nak nevezett birtokkal. Ezek 2–5 parcellányi földből álltak, és 4–5 *emphytheticus* művelővel, szolgálóval dolgoztattak. E művelők akár 10 évi bérleti szerződéssel bírhattak, majd az elnyert parcella fejében a termés 1/3, 1/4 részét kellett leadniuk a városi agrár vállalkozónak. Ennek az agrárüzemnek kiegészítő kézműipari profilja is volt – *contado* névvel –, mely mezzariájának (részes művelésének) más terminusa: *afficto*.⁶⁶

A jelzett, kisparcellás rendszer a korai Karoling-periódusban vette kezdetét, azonban a *mezzáriás* termelés a 16–18. században is igen élénk volt. A feles bérleti művelés korszakában a városi fejlődés igen szignifikáns volt, ezért például Immanuel *Wallerstein* az eredeti tőkefelhalmozás kezdetét Itáliában látta. Azonban a korai kezdetek ellenére a 15–16. századra a holland és angol konkurencia miatt az olasz városi konjunktúra megtorpant. A városok polgárainak ismételt kisegítő, falusi agrárjövedelmek után kellett nézniük.⁶⁷ Így a városi bankárok, kereskedők és posztóta-

63 Erre vonatkozóan lásd: VINOGRADOFF, Paul: 1982. 302–309.; VINOGRADOFF 1905. 326–330. E rendszer kialakulása kapcsán a városok szerepét jelzi: HOMANS 1962. 127–145.; Itt jegyezzük meg, hogy *Vinogradoff* munkáiban a faluközösség terminusa a *township* formájában is jelentkezik. (Lásd még az 57. lábjegyzetnél mondottakat.)

64 HOMANS 1962. 127–145.

65 *The Cambridge Economic History*. Editor POSTAN, M. M.: Volume 1. Cambridge University Press. Second Edition. 1966. 324.

66 A Longobard és Karoling periodizációt *Kotelnyikova* az alábbi munkájában alkalmazza: KOTELNYIKOVA, L. A.: *Feodalizm i gorod v Italii v VIII–XV vekach. Po materialam centralnuch i szvernuch oblasztyej*. Moszkva 1987.

67 Az itáliai kapitalizációs fejlődés megakadását *Guszarova* jelzi a 15–16. században. Lásd: GUSZAROVA, G. P.: *Gorod i gyerevnyja na rubezse pozdnyevo srednyevekovja*. Moszkva 1983.

kácsok az *emphytheticus* jog alapján részes művelésbe adtak ki kis parcellákat, telkeket (olaszul *jornato*-kat) *contado*-kat alapítva *mezzáriás*, feles kisművelés formájában. Ennek neve a későbbiekben is az *afficto*. A 14–16. században Toszkánában az ilyen bérleti megállapodások fejében a búza 1/2-ét, a rozs 1/4-ét, a fűbér 1/2, 1/3 részét adták le a városi agrárvállalkozónak a köles 1/4-ével egyetemben.⁶⁸ Ez az *emphytheticus* kisparcellás bérleti rendszer – ami korábban általában 1/3-os és 2/5-ös volt – a 18. században a Szardíniai Királyságban 1/30-os, 1/60-os és 1/90-es szerződössé alakult át a kapitalizmus hajnalán.⁶⁹

Az a kisparcellás, kora kapitalisztikus, reagrárizációs *mezzaria*, ami Itáliában jelentkezett a maga érett formájában, a francia területeken, az Ile de France medencéjében a kapitalista *meteyage* képében tűnt fel.

A bérleti gazdálkodás kezdetét Franciaországban egyesek a 12–14. századig vezetik vissza.⁷⁰ Ekkor – Ljublinszkaja szerint – a Saint-Denis apátság grangjiát (prédiumait) feladva földjeit bérleti gazdálkodásba adja ki úgy, hogy parasztjait a *journau* nevű telekre ülteti.⁷¹ Ennek fejében a termelőknek a termés 1/7, 1/9 részét kellett leadniuk. Ez a művelés faluközösségekben, háromnyomásos rendszerben történt ugarolással. A rendi monarchia ezen közösségi eszköz révén szabályozta a földhasználatot, a vizek és legelők hasznosítását, és az egyéb kisebb banalitások fizetésének rendjét is meghatározta. Ez utóbbiak voltak például az utak, hidak, kemencék és malmok használata utáni illetékek, majd az állami adó: a *taille*.⁷²

A későbbiekben kiderült, hogy az ugarolós, háromnyomásos rendszer korlátozást jelent. A felvilágosodott agrártudomány kampányt indított annak érdekében, hogy az ugaron kukoricát, lucernát és hüvelyeseket vessenek. Ez a mozgalom elsősorban a Párizsi-medencéből indult ki a 16–17. században.⁷³ Itt a nagyobb gazdák igyekeztek a birtokaikat kivonni a közös művelésből. E mozgalmak következtében a bérleti formák jelentek meg a nagygazdaságokban intenzívebb műveléssel, ahol gabonát csak saját szükségletre termeltek.

Azok a parasztok, akik közös, háromnyomásos művelésben maradtak, kisebb parcellájukon szintén intenzívebb gyümölcs-, zöldség- és ipari növénykultúrák művelésével tartották fenn magukat, mivel a közösségi legeltetési szervitutumokból a segniorális elemek igyekeztek őket kiszorítani. A kapitalizáció előrehaladtával a szegényebb városi polgárság is intenzívebb kertészeti és a zöldség- és gyümölcskultúrák művelésére állt rá bérleti formában. Például Lyon környékén minden 5. és 6. polgárnak volt kis kertészeti kultúrák bérleménye. A 16–17. században a bérlemények után

68 Az uzsorás, mezzarias bérleti rendszerek újjáéledését jelzi: KOTELNYIKOVA, L. A.: Gyerevnyja v centralnoj i szevernoj Italii v konyce pozdnyego srednyevkovja (XIV–XVI vv). In *Szocialno-ekonomicseskije problemj genezisa kapitalizma*. Editor CSISZTOZVONOV. Moszkva 1984. 110–116.

69 BONDARCSUK, V. Sz.: *Italjanszkoje kresztyjansztvo v XVIII. v. Agrarnüje atnasenyije i szocialnoje dvizsenyije v Szardinyjszkom Korolevsztije*. Moszkva 1980. 35–50.

70 LJUBLINSZKAJA, A. D.: *Francuszkoje kresztyjanye v XVI–XVIII. v.* Leningrad 1978. 120–140.

71 KULA, Witold: *Miary i ludzie*. Warszawa 1970. 53. A *journau* terminus Burgundiában és Champagne-ban volt ismert.

72 HACSATURJAN, N. A.: *Szoszlovnyaja monarchia vo Francii XIII–XV. v.* Moszkva 1989. 60–65., 86.

73 LJUBLINSZKAJA 1978. 38–40.

a termés 1/4, 2/3 részét kellett leadni.⁷⁴ Általában a bérlemények két fajtája létezhetett: az egyik, amikor eszközöket, vetőmagot és igát a bérlő hozott; a másik, amikor a bérbeadó adta ezeket. Ez utóbbi esetben a feltételek keményebbek voltak, ami például a déli területeken fordult elő.

A nagy kapitalista bérleti rendszer, a *meteyage* a Párizsi-medencében jelentkezett, amikor ennek terjedésével a faluközösségi birtoklást likvidálták, és individuális kapitalista agrárgazdálkodásra tértek át. Azonban azokon a területeken, ahol adottak voltak még az erdők – elsősorban az erdei irtások következtében –, a faluközösségi rendszer tovább létezhetett és terjedt.⁷⁵

Az északi Párizsi-medencével szemben a déli és Földközi-tengeri vidékeken a polikulturális szőlő, füge és olajbogyó művelésével kapcsolatos bérleti gazdálkodás alakult ki, amikor is a bérlő az egykori kolonátust idézve a termés 1/4, 1/3 részével fizetett a bérbeadónak.⁷⁶

Egész Franciaországban harc folyt a faluközösségi haszonvételek felosztásáért a zsellérek és a segniorális elemek között. Elsősorban a kisparcellás zsellérek szorultak rá a faluközösségi szervitutumokra legeltetés formájában. Azonban ez az elem a városi alsóbb rétegekkel karöltve kisparcellás, munkaintenzív kertészeti, zöldség- és gyümölcskultúrák művelésére kényszerült. Abban az esetben, ha ebből nem tudtak megélni, akkor a városi fajansz és selyemszövő manufaktúrák munkásaivá váltak, így jutva járulékos megélhetéshez. A Párizsi-medence tehetőes agrárkapitalista vállalkozói rétegével szemben kialakulhatott a városban és vidéken is élő proletariátus, munkásság.⁷⁷ A Jakobinus Konvent a beavatkozásaival a kisparcellás agrár-, részint munkásművelők számát gyarapította.

A németországi kisparcellás művelés az újkor hajnalán

A középkori falualapítással – mint ahogy az ismert – a gabonásodás jelensége járt együtt ennek művelésével. Azonban ez a mozgalom a mezőgazdasági termelésben bekövetkező változások miatt a 15–16. századra megakadt. Ez elsősorban annak a következménye, hogy a mezőgazdaságilag művelt földek elaprózódtak. Így a kisbirtokokon a gabona helyett a kisparcellás kertészeti, zöldség- és gyümölcsművelés kapott erőre az állattartással, -tenyésztéssel együtt a pusztásodás miatt is. Ez utóbbi a félrideg istállózáson túl erdei legeltetésen is alapult. Azonban az erdők fogyásával vita alakult ki a paraszti, zselléri és földesúri állattartók között az erdei legeltetés számosállat-számának nagyságát illetően. Ehhez még az is hozzájárult további feszültségeket okozva, hogy a városi polgárok is igényt tartottak az erdei legeltetésre. Az állattartás területén e korszakban megjelent a bérjuhárszat. Az Elbától nyugatra fekvő területeken a dominiális urak birtokaik földjét juhászati *Meyer*-eknek adták ki

74 LJUBLINSZKAJA 1978. 178–205.

75 LJUBLINSZKAJA 1978. 91–110.

76 LJUBLINSZKAJA 1978. 51–81.

77 LJUBLINSZKAJA 1978. 224–248.

bérletbe feles vagy részes juhászat formájában úgy, hogy a bérleti hozamban – ahogy mondtuk – 1/2 vagy 2/3 részben osztoztak.

A 15–16. század változásai következtében előretört a kisparcellás kertészeti és zöldség-, gyümölcs-, szőlő- és komlótermesztés. E kultúrákhoz járult még az ipari növények, így a festékindigó (*isatis tinctoria*) termelése és művelése. Ennek helye volt a vetésforgóban – aratás után szárították, malomban őrölték, és a *Verlager* kereskedők vásárolták fel az indigóport. Az említett intenzív zselléri kertészeti és gyümölcsparcellák nagysága 2–5 áros lehetett.⁷⁸

A kérdés: mi volt az oka annak, hogy Németország egyes területein elaprózódott a birtokstruktúra? Németország déli és nyugati területein – ahol a földesúri hatalom nem avatkozott be a paraszti birtokok öröklésébe – elsősorban a *Realteilung* elve uralkodott, s így a paraszti birtokok osztódtak. Ezzel szemben az északi és északkeleti területeken a *Primogenitura* szabálya érvényesült, vagyis a birtok nem aprózódott. Mivel ezt az idősebb fiú örökölte, a juss nélküli parasztnak nem tehettek mást, minthogy a baltikumi Hanza-városokba vándoroljanak. E vidékeken nem alakulhatott ki olyan intenzív kertészeti, zöldség- és ipari növénykultúra, mint a déli és a nyugati területeken a nagyparaszti birtokok dominanciája mellett.⁷⁹

A déli és nyugati területek fenti specifikumai mellett az a tendencia is megfigyelhető, hogy a dominiális urak felhagytak a gazdálkodással a birtokaikon. Likvidálták a *Grundherrschaft*-ot, és *Meyer*-i vállalkozóknak adták ki földjeiket. Ez utóbbiak részes juhászatba vagy irtásos falutelepítésbe kezdtek a 16–17. századi posztókonjunktúra következtében.⁸⁰ Ez a késői falugründölés a baltikumi partok mentén haladt, elérte a Visztula deltavidékét Lengyelországban, sőt még az orosz területekre, Oranienburg környékére is eljutott.⁸¹

Mint ahogy jeleztük, a déli és nyugati német területeken a kisparcellás mezőgazdasági termelés dominált, azonban kiderült, hogy ennek korlátozott piacából nem lehetett megélni. Főleg a kapitalizmus hajnalán, a 18–19. században ehhez a foglalkozáshoz házi- és kézműipari tevékenység járult, amit *protoindustrializációnak* is nevez a történetírás. Ilyen kiegészítő ipar a kisparcellás termelés mellett a kovács- és a

78 A 14–16. századi német mezőgazdaságban bekövetkező változásokat az alábbi munka alapján vázoltuk fel: MAJER, V. E.: *Gyerevnyja i gorod Germanii v XIV–XVI vv. (Razvityije proizvodstvennih szil)*. Leningrad 1979. 166.

79 Ezt legelőször a német tudományban *Friedrich Lütge* fogalmazta meg. Lásd: LÜTGE, Friedrich: *Geschichte der deutschen Agrarverfassung*. Stuttgart 1968. Erre támaszkodik analízisében ROSENBAUM, Heidi: *Formen der Familie. Untersuchungen zum Zusammenhang von Familienverhältnissen, Sozialstruktur und sozialem Wandel in der deutschen Gesellschaft des 19. Jahrhunderts*. Suhrkamp 1982.

80 E folyamatokat lásd: MAJER 1979.; valamint erre hivatkoztunk korábbi tanulmányunkban: TAGÁNYI Zoltán: Az ipari kapitalizmus előtti területi munkamegosztás. Lengyel példa. (A lengyel majorság és majorsági protoindustrializáció térszerkezete). *Agrártörténeti Szemle* 2006. 1–4. 136. Forrás: *Isztorija kresztjansztva v Jevropie. Epoha feodalizma. III.* Moszkva 1986. 126–147.

81 Lásd: PETERS, Jan – HARNISCH, Hartmut – ENDERS, Lieseleit: *Markische Bauerntagebücher des 18. und 19. Jahrhunderts. Selbstzeugnisse von Milchbauern aus Neuhollland*. Weimar 1989.; a kései *Meyer*-i holland telepítésekre vonatkozóan Lengyelországban lásd: TAGÁNYI Zoltán: A falusi feudalizmus és faluközösség (Gromada) genezise és utóélete az útköző zónában. A lengyel példa. In TAGÁNYI Zoltán: *A közép-kelet-európai faluközösség genezise*. Budapest 2015. 218–219.

takácsmesterség. Ennek kapcsán olyan házi- és kézműiparok jelentek meg, mint a lenvászonszövés, a posztótakácság vagy pedig a takácság egyik késői formája, a gyapotszövés. E folyamatok Nyugat-Németországban korábban indultak be az elszegényedés, a pauperizáció következtében, így a 19. század előtt az ilyen iparosok száma akár még a népesség 30–40%-át is kitehette a nyugati tartományokban. Míg nyugaton 1000 lakosra ekkor 30–40 iparos juthatott, addig a keleti vidékeken ez a szám csupán 4–10 lehetett. Csak a 19. század második felére alakulhatott ki az a helyzet, hogy a népesség 30–40%-át a kis házi- és kézműiparokban foglalkoztatták a keleti (Mecklenburg, Schwerin) tartományokban.⁸²

Keleten, Poroszországban a kis földparcellás iparos réteg, a *Büdner*-ek kategóriájának terjedését a poroszországi jobbágyszabadság is siettetette Scharnweber 1821. június 7-i ediktuma révén. Ezt úgy hajtották végre, hogy a háromnyomás megszüntetésén kívül a közösségi haszonélvezetek, szervitutumok szeparációját is elrendelték a tagosítással együtt. Így a kisföldű zsellérek a közösségi legeltetésből kiszorultak. Ennek következtében kis-, házi- és kézműiparok üzésére adták a fejüket, vagyis tömegesen *Büdner*-ekké váltak.⁸³ Így ezek nem árasztották el az országotakat, mint az angliai sorstársaik a 18. században a déli bekerítések miatt.⁸⁴

A jobbágyszabadság hatása a mezőgazdaságra, és a kisparcellás termelők

Németország területén található az a választóvonal, amely a nyugati és keleti vidékek közötti különbségeket kijelöli. Ennek nyugati régióiban a *Grundherrschaft* felbomlása zajlott a kapitalizmus hajnalán, amikor a *Grundherr* francia mintára bérletbe adta ki földjeit feles és részes *Meyer*-i juhászoknak. Keleten a *Gutswirtschaft* dominált jobbágyi robotolással. Azonban ez utóbbival kapcsolatban több probléma is jelentkezett. A robotmunka minősége gyenge volt, majd pedig a *Gutsherr* bérmunkást alkalmazott volna a robotos helyett, de sem tőke, sem ember nem állt ehhez rendelkezésre. A jobbágyok is elégedetlenek voltak, lázongtak, és a francia forradalom hatására megtagadták az ingyen munkát. Mindez annak ellenére történt, hogy a porosz reformnemesség igyekezett könnyíteni a helyzeten: a robotot járadékkal meg-

82 Ezeket a téziseket Helga Schultz és Harmut Harnisch tanulmányai alapján foglaltuk össze: SCHULTZ, Helga: *Landhandwerk im Übergang vom Feudalismus zum Kapitalismus*. Berlin 1984.; HARNISCH, Hartmut: *Kapitalistische Agrarreform und Industrielle Revolution. Agrarhistorische Untersuchungen über ostelbische Preussen zwischen Spätféudalismus und bürgerlich-demokratischer Revolution von 1848/49 unter besonderer Berücksichtigung der Provinz Brandenburg*. Weimar 1984. 101–147.

83 HARNISCH 1984. 147–168.

84 Wilhelm Abel szerint a német kisparcellás *Verlag* termelés következtében nem várt olyan sors a német parasztságra, mint az angliai sorstársaikra a bekerítések miatt. James Thorold Rogers szerint az angliai dél kivételével ebben az időben megtalálhatók az angol falun is a kézműves kisparcellás (*cottar craftman*) termelők. Alfred Marshall szerint is csak Dél-Angliában volt általános a bekerítés. Erről lásd: TAGÁNYI Zoltán: A modernizáció agrártalazata, avagy a gyáripari kapitalizmus versus falusi néma ipari forradalom. *Társadalomkutatás* 1991. 2–3. 43–59.

válthatták, a jobbágyi viszonyt átalakíthatták örökös bérletivé. Mindezek a 18. században, 1807 előtt következtek be.⁸⁵

A jobbágyfelszabadítási fordulatot az 1807. és az 1810. évi rendelkezések idézték elő a porosz katonai vereségek hatására úgy, mint a *jenai* és *auerstädti* csatavesztések a napóleoni háborúk idején. A porosz jobbágyfelszabadítás elodázhatatlan volt a Varsói Fejedelemség napóleoni megalapítása, majd az ottani jobbágyfelszabadítás miatt is.⁸⁶ A jelzett évektől kezdődően indult be a porosz jobbágyreform, amelynek döntő hatása volt a keleti területek mezőgazdaságának alakulására és a kisparcellás termelés újjáéledésére. Ezen intézkedések menete több tényezőtől is függött: így a napóleoni háborúk kimenetelétől, a lokális helyi viszonyoktól, valamint a parasztság megmozdulásaitól. A porosz utas agrárreform az örökmegváltás rendszerén alapult, miszerint az egésztelkes, ígás jobbágyok a terhektől megválthatták magukat (*Contribution*) negyedévenkénti fizetéssel. Ezt 30 évig törlesztették, és szabadokká válhattak.⁸⁷ Ennek érdekében hitelezői bankokat is alapítottak. Azonban az 1807. és 1810. évi ediktumok nem rendelkeztek a *Kossath*-ok, a zsellérek felszabadításáról, sőt, a hadiszerencse forgandósága következtében a Bécsi Kongresszus után további szigorításokat rendeltek el azokkal szemben, akik az úri majorság területén éltek, zsellérek voltak, gyalogosan robotoltak, vagy nem örökölhető birtokokkal rendelkeztek.⁸⁸ A szeparáció, a határrendezés hiányában a szervitutumok, a közösségi haszonélvezetek kérdése is nyitott volt egészen Christian Friedrich Scharnweber kancellár 1821. június 7-i ediktumáig. Ez kimondta a közösségi háromnyomásos rendszer likvidálását, a közös haszonélvezetek felosztását, a birtokok tagosítását. A legeltetési haszonélvezetekből kiszorított parasztokat, zselléreket – ha nem volt még 2–5 hektáros kisparcellájuk – elűzték a földről, vagyis a *Bauernlegen* áldozataivá váltak.⁸⁹ Amíg Dél-Németországban meghagyták az *Allmendé*-t, addig a szigorú porosz elkülönítések miatt ez a kisparcellás zsellérség csak intenzív kultúrákkal foglalkozott. Ha ebből nem tudott megélni, akkor lenvászonszövésével, gyapotszövésével vagy posztótakácsaggal tudta magát fenntartani, ha csak el nem szegődött szezonális béresnek a nagygazdákhöz. Abban az esetben, ha erre is képtelen volt, akkor a porosz junkerek nagybirtokaira szegődött el bér munkára, vagy faluról elköltözve városi munkássá vált.⁹⁰

A jobbágyfelszabadítás – mely 1848–49-ig tartott – a kisparcellás zsellérbirtokok számát növelte, viszont a tagosítás következtében a nagyparaszti birtokok és birtokosaik megerősödtek. A nagybirtokok koncentrációja, a junkeri gazdaságok nagy-

85 A jobbágyfelszabadítás előtti viszonyokat jelzi: HARNISCH 1984. 27–58.; MOTTEK, Hans: *Wirtschaftsgeschichte Deutschlands. Band II*. Berlin 1978. 32–54.; MICHALKIEWICZ, Stanislaw: *Pruska droga rozwoju wsi w 1. połowie XIX. w. In Historia chłopów polskich. Tom II*. Editor INGLOT, Stefan. Warszawa 1973. 61–93.

86 MICHALKIEWICZ, Stanislaw: *Polozenie gospodarze i spoleczne chłopów po reformach agrarnych. In Historia chłopów polskich. Tom II*. Editor INGLOT, Stefan. Warszawa 1973. 111–113.

87 KOSZTJUSKO, I. I.: *Prusszkaja agrarnaja reforma. K problemie burzsuaznoj agrarnoj evoluczii prusszkovo tyipa*. Moszkva 1989. 77.

88 KOSZTJUSKO 1989. 96.

89 HARNISCH 1984. 95–101.; MOTTEK 1978. 32–54.

90 HARNISCH 1984. 120–123.

ságának növekedése (a *Bauernlegen* következtében) megállíthatatlan volt. A szeparációs tagosítás következtében az agrikultúra fejlődése is erőre kapott. Előbb a háromnyomásos rendszer javított változata jelentkezett az ugar nyári vetéseivel (*Besommerung*), majd megjelent a négyes vetésforgó a pillangósok, hüvelyesek és burgonya művelésével. Kialakult a koncentrált nagygazdai birtok a talaj javításával, trágyázásával, meszezésével és márgázásával.⁹¹

Mindezen folyamatok a kapitalista fejlődést indították el. A *Bauernlegen* következtében kialakult a kapitalista nagybirtok, amellyel szemben a városon és a falun megjelent az a proletár, aki a belső piacon vásárolta az élelmét. E jelenségek *Scharnweber* 1821. évi szigorú reformjának a következményei a tagosítás elrendelésével, szemben Ausztriával és Oroszországgal, ahol a szervitutumok megosztásának kérdését a hivatali szervek hosszú időn át görgették maguk előtt.

EPILOGUS

A korai középkorban Közel-Kelet városai fejlettek voltak, ha ugyan nem haladták meg az európaiakat. Az intenzív irrigációs művelés miatt a mezőgazdaság termelékenysége is magasabb volt, mint a Karoling kontinensé. Mégis miért Európában született meg a klasszikus kapitalizmus? A „szabadság, egyenlőség, testvériség” jelszavával egy időben Franciaországban megszületett a bérllő, a kapitalista farmeri vállalkozó figurája. A *lenini* terminológiát idézve Európa keleti felén a porosz utas, örökmegváltásos jobbágyfelszabadítások zajlottak le. Megkésve ugyan, de ez utóbbiak is felszabadulást, kitörési lehetőséget jelenthettek a kapitalizmus kifejlődése érdekében. A keleti társadalmakban fejlődési lehetőségek nem voltak adottak a megcsontosodott feudalizmusból való kitörés érdekében. Az arab társadalmakban mindenek alfája és omegája a vallás, az iszlám. Ezeknek a társadalmaknak nem volt fejlődési perspektívája még a dekolonizáció után sem. Nem volt szekularizáció, mint az újkori Európában, és a 16–17. századot idéző *siita* és *szunnita* vallásháborúk dúlnak az arab és a közel-keleti társadalmakban – idézve az egykori Európa reformációs és ellenreformációs háborúságait. Közösségi rendszerekben élnek – ha nem törzsi, akkor tilalomfákkal teli kötelékekben –, s mindenkinek megvan a maga rigorisztikusan kijelölt helye: ki kivel érintkezhet; ki kivel és milyen módon házasodhat; ki miatt és miért kell vérbosszút állni. A gerontokrácia dominál, melynek kodifikált alapjait, jogi kereteit a *sariat* határozza meg. Az ébredés egyik sajátos formája a közösség (faluközösség) kontrollja előli menekülés. Az Európába történő migráció egyik indítéka az ifjú arab vándorlók számára a vallási és rokoni közösségeik elől való menekülés. Azonban más társadalmi és vallási rendszereket nem ismerve a saját törvényeik szerinti csoportosulásokat, gettókat alakítják ki Európában. Vagyis az európai városok perifériáin ugyanazon csapdákat hozzák létre, amelyek elől keletről és Észak-Afrikából menekülnek. Teszik ezt azért, mert őshonos hazáikban nincsenek fejlődési

91 HARNISCH 1984. 186–204., 293.; MOTTEK 1978. 32–54.

lehetőségek.⁹² Ha viszont van demokrácia, akkor a politikai vitákat, nézetütköztetéseket a törzsi vagy nemzetségi háborúk formájában képzelik el. Demokrácia-deficitben élnek a rabszolgaság maradványaival, ahol a nő *instrumentum vocale*, vagyis az emancipáció nem következett be. Láthatóan a keleti társadalmak azon a fül-úton vannak, amelyet az európai társadalmak a történeti múltban már megjártak.

ZOLTÁN TAGÁNYI

COMMUNITIES OF ORIENTAL AND EUROPEAN FEUDAL SMALL PLOT FARMERS AND THEIR LATER FATE

ABSTRACT

The paper begins with an outline of politology principles, presenting the collapse of the Soviet empire and consequently the development of the unipolar world order. This new world order however does not mean that Russian or former Soviet experiences in terms of contacts with Arabs or Muslims would not be consequential when researching the causes of the current migration crisis.

Next an attempt is made to compare the eastern hydraulic farming communities with those of European smallholding farmers. The genesis of the oriental irrigating cultures is also shown, pointing out that their development started with the settlement of nomads. We also present the incursion of Arabs and Muslims into the Byzantine Empire and Central Asia, and the way they introduced oriental Arab feudalism into the conquered societies.

During the presentation of European small plot farmers the antique roots will be highlighted, followed by the critique of the theories of primitive and pre-communistic societies, along with the genesis of English smallholding farming village communities. Finally the development of early capitalistic forms of tenant plot farming will be touched upon, including the *mezzaria* in Italy and the also early capitalistic *metayage* in France.

The paper concludes with an analysis of how classic capitalism could not have developed from eastern Arab feudal societies, though it did take place even in Eastern Europe as result of the liberation of serfs in the 19th century.

92 KLAUS-WEIGL 2018. 29.

SOMOSKŐI VIKTOR

AZ ELEJTETT VAD FELHASZNÁLÁSI FORMÁI A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

A vadak, akárcsak a háziállatok, számos hasznos anyagot szolgáltatnak a középkor embere számára: húst, belső szerveket és zsigereket, csontokat és szarvakat, fogakat és karmokat, inakat, szőrzetet és így tovább. Ezeket az anyagokat a legkülönbözőbb módon használták fel: élelemként, gyógykészítményhez, mágikus céllal, ruhaként és egyéb mindennapi használati tárgyhoz.

Kutatási területem a vadászat története Magyarországon az Árpád- és vegyesházi királyok korában, jelen munkámban pedig az elejtett vadak testéhez kötődő kérdéskörrel foglalkozom, bemutatva annak fő problémáit és kutatási lehetőségeit.

A téma jelentőségét az adja, hogy a vadászat ebben a korban kezd az előkelő rétegek számára a sport és a szórakozás eszközzé válni, melynek tanulmányozása révén az udvari kultúra egy újabb szeletét is megismerhetjük, illetve több mindent megtudhatunk a korszak emberének állatokról és természetéről alkotott világmépről.

A középkori vadászat tárgyában magyarországi írásos dokumentumok nagyon szórványosan lelhetők fel, így jelen témának is csak azon szegmenseit tárgyalom, melyekre jelentős hazai írott forrás áll rendelkezésre. A továbbiakban megvizsgálom, hogy a korszakban milyen szerepet töltött be a vadhús az étkezésben, illetve a vadprém az öltözködésben. Ezen állati produktumok jelentőségéről próbálok átfogó képet adni azáltal, hogy a vizsgáldást kiterjesztem azok hazai forgalmára is.

A VADHÚS SZEREPE A TÁPLÁLKOZÁSBAN

A vadászat legalapvetőbb funkciója, az élelemszerzés a középkorban is megmaradt, noha szerepe jelentősen megváltozott. Bökönyi Sándor régész az előkerült állatcsontmaradványok alapján megállapítja, hogy a vadhúsfogyasztás ebben az időszakban lényegesen visszaszorult a városokban és a falvakban egyaránt.¹ Miként Csöre Pál is rámutat, az állattartás fejlődése arányeltolódást hozott magával a húsfogyasztásban a háziállatok javára.²

A kora Árpád-kori lelőhelyek (Felgyő, Doboz-Hajdúirtás, Kardoskút-Hatablak, Szarvas-Rózsás, Tiszalök-Rázom állatcsontleletei) állatállományában mindössze 7,9%

1 BÖKÖNYI Sándor: Az állattartás történeti fejlődése Közép- és Kelet-Európában. *Agrártörténeti szemle* 1968. 3–4. 292.

2 CSÖRE Pál: *A magyar vadászat története*. Budapest 1994. 44.

a vadállatok aránya a háziállatok egyedeivel szemben.³ Ugyanakkor a várak és udvarházak konyhahulladékból általában lényegesen nagyobb arányban kerültek elő vadcsontok,⁴ mint másutt, elenyésző számarányuk azonban itt is csak jelentéktelen vadhúsfogyasztásra enged következtetni.

Az Árpád-kort követően továbbra is ritkák a városokban⁵ és a falvakban⁶ a vadállatok maradványai, ezzel szemben jóval nagyobb számban fordultak elő a királyi és főúri székhelyeken.⁷ A vadcsontleletek között a gímszarvas (*Cervus elaphus* L.), az európai őz (*Capreolus capreolus* L.), a vaddisznó (*Sus scrofa* L.) és a mezei nyúl (*Lepus europaeus* Pall.) a legjellemzőbb. Ez utóbbi a budai várpalota 13–14., illetve 15. századi leletanyagának a leggyakoribb,⁸ a budai Dísz téren feltárt pincekút 14–15. századi faunájának pedig az egyetlen vadfaja.⁹ A mezei nyúl vadászata hazánk területén csak a középkor folyamán kezd elterjedni nagyobb mértékben, melynek oka valószínűleg a nagyvadállomány csökkenésére vezethető vissza. A vademlősök mellett több szárnyas vadfaj is előfordul a leletekben, jelezve az itáliai hatást az udvar táplálkozásában. A régészeti telepek leggyakoribb vadmadara, a fogoly (*Perdix perdix* L.),¹⁰ de a budai és visegrádi királyi paloták anyagában olyan egzotikusabb fajok is megjelennek, mint a páva (*Pavo cristatus* L.) és a gyöngytyúk (*Numida meleagris* L.).¹¹ Jól látható tehát, hogy a vadhús inkább csak az előkelő rétegek táplálkozásában játszott meghatározó szerepet, ahol viszont rendszerint a lakoma fénypontját jelentették a vadból készült ételek.

A vadhús beszerzése a királyi konyha számára – ahogy a többi étel esetében is – a sáfár (*dispensator*) feladata volt.¹² A sáfár ellenőrizte a tálalásra kerülő ételek frissességét is a promptuaris, a főszakács és a kóstolóemberek mellett. A vad felbontása, megtisztítása, nyúzása és szétDarabolása, vagyis a sütésre való előkészítés folyamata legtöbbször a szakácsokra hárult, akik olykor még a vadászaton is részt vettek.¹³

3 MATOLCSI János: *Állattartás őseink korában*. Budapest 1982. 327.

4 BÖKÖNYI Sándor: A budai várpalota ásatásának állatsontanyaga. III. In *Budapest Régiségei. XXI.* Szerk. TARJÁNYI Sándor. Budapest 1964. 369.

5 Lásd: CSIPPÁN Péter: Állatsontleletek Vác belvárosából. In *Régészeti kutatás a középkori Vác német városrészében. A Piac utcai mélygarázs területének megelőző feltárása*. Szerk. MÉSÁROS Orsolya. Budapest 2017. 364–365.

6 Lásd: NYERGES Éva Ágnes – BARTOSIEWICZ László: Szentkirály állattartása a középkori régészeti állattani adatok tükrében. *Studia Carolensia* 2006. 3–4. 333.

7 Lásd: GÁL Erika: A székelykeresztúri késő középkori udvarház állatsont leletei. In *Középkori udvarház és nemesség a Székelyföldön*. Szerk. BENKŐ Elek – SZÉKELY Attila. Budapest 2008. 301.

8 BÖKÖNYI Sándor: A budai várpalota ásatásának állatsontanyaga. II. In *Budapest Régiségei. XX.* Szerk. TARJÁNYI Sándor. Budapest 1963. 396–397.

9 BÖKÖNYI Sándor: Untersuchung des Tierknochenmaterial des Kellerbrunnens. *Studia Archaeologica* 1966. 4. 71.

10 BÖKÖNYI 1963. 416.

11 BÖKÖNYI 1968. 329.

12 Lásd: *Diplomatikai Levéltár*. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Mohács előtti gyűjtemény. 6330 (Erzsébet királyné 1376. január 28.) (A továbbiakban: DL)

13 ZOLNAY László: Magyar szakácsok a középkorban. In *A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum évkönyve*. Szerk. BORZA Tibor. Budapest 1970. 54–55.

Az elejtett vadak húsát általában megsütötték, olykor pedig a kisebb darabokat pástétom készítéséhez használtak vagy pörköltet, illetve ragut főztek belőle. Galeotto Marzio olasz humanista így ír Mátyás udvarában a vadhús elkészítéséről: „*A fiatal liba, kacsza, a kappan, fácán, fogoly, seregély, melyek nagy számmal vannak errefele, aztán a borjú-, bárány-, gödölye-, disznó- és vaddisznóhús meg mindenféle hal a maga külön mártásában úszik és fűszereződik.*”¹⁴

A Mátyás és Beatrix esküvőjén feltálat ételeket Hans Seybold bajor utazó feljegyzéseiből ismerjük: „*Az első fogás édesség volt. A második fogásban élő madarak énekeltek. A harmadik fogás fekete vadpecsenye, a negyedik vagdalt hús fehér és barna szeletekben, az ötödik aranyozott puszpángbokrót ábrázolt, amelyen csillogó angyalok és mókusok pihentek, a hatodik tálban gyöngytyúk és kappanok sárga almákon álltak. A hetedik fogás egy bekerített kert utánzata volt. Kerítésen madarak ültek, a kert közepén arany mirtuszfa emelkedett, ezen akkora barna és zöld körték és sütemények lógtak, mint egy kókuszdió. Az egész pörköltcukorból készült. A nyolcadik fogás rizs, a kilencedik ismét vadpecsenye, a tizedik csirkebecsinált, valamilyen sárga mártással, végül a tizenegyedik fánk volt.*”¹⁵ Az ifjú pár újév napján a következőt ette: „*Az asztalon édességek, csirke, kappan, vadsült, halkocsonya – közepében aranyozott mirtuszág – borral elkészített fácán, barna és fehér mandulatejből felfújtból és cukorból készített aranyszínű saktábla, sült ostyából puszpángbokrót, amit a király és a királyné zászlaja díszített.*”¹⁶

A kor fényes lakomáiról Estei Hippolit esztergomi érsek számadáskönyvei is érdekes képet mutatnak számunkra. Az érsek 1489. évi esztergomi konyhatartásában többek között fácán-, gímszarvas-, dām vad-, vaddisznó-, mezei nyúl- és fenyőrigóhús is szerepel.¹⁷ Ezeket drága és egzotikus fűszerekkel tették még különlegesebbé. Miként Galeotto Marzio írja a magyarok konyhájáról: „*Igen nagy mértékben használnak sáfrányt, szegfűszeget, fahéjat, borsot, gyömbért meg más fűszereket.*”¹⁸ 1487. szeptember 18-tól december 28-ig az esztergomi érsek készleteiből összesen 16 font sáfrány és 42 font bors fogyott.¹⁹ Előfordult, hogy már maga a tállálás is igen exkluzív volt. Az aranyfácánokat és pávákat például tollazatuk teljes díszében tállták fel a lakomákon.²⁰ Az 1489-es esztergomi számadásból az is kiderül, hogy az érseki udvarmesternek alárendelve a pohárnokokon, felmetélőkön, pince- és főtállalomestereken túl két vadász és három étekfogó inas is működött.²¹

14 MARZIO, Galeotto: *Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv.* Ford. Kardos Tibor. [Budapest] 1977. 55–56.

15 BORSA Béla: *Reneszánszkori ünnepek Budán.* In *Tanulmányok Budapest múltjából.* 10. Szerk. NÉMETHY Károly – BUDÓ Juszti. Budapest 1943. 49.

16 BORSA 1943. 51.

17 NYÁRY Albert: *A modenai Hyppolit codexek.* 3. rész. *Századok* 1872. 5. (A továbbiakban: NYÁRY 1872a.) 300.

18 MARZIO 1977. 56.

19 NYÁRY Albert: *Az esztergomi érsekség és egri püspökség számadási könyvei a XV–XVI-dik századból.* *Századok* 1867. 4. 381.

20 NYÁRY Albert: *A modenai Hyppolit codexek.* 4. rész. *Századok* 1872. 6. (A továbbiakban: NYÁRY 1872b.) 359.

21 NYÁRY 1872a. 288.

Ugyancsak Estei Hippolit udvartartására vonatkozik a következő feljegyzés, mely szerint 1520-ban a főpap budai asztala számára többek között a következő élelmiszerek vásároltattak: „febr. 13-án ebédre: egy ökör hátuljának és mellének negyedrésze, 13 kappany, 3 tyúk, 1 borjúmáj, borjú- s ökör paczal, 16 fenyőmadár; azon nap vacsorára marhahús, 1 fűcány és 9 fenyőmadár; [...] febr. 19-kén ebédre: ökör- s borjúpaczal, 12 fél borjúláb, 10 kappany, rizskása levesnek, egy fél borjú, 7 fenyőmadár, 4 hal”.²²

Az úgynevezett fenyőmadár, mai elnevezésén fenyőrigó (*Turdus pilaris*) vélhetőleg nem az egyetlen énekesmadárfaj volt, melynek a húsát a korszakban fogyasztották. Okleveles adatunk van seregély fogására irányuló madarászatról,²³ míg egy 16. század végi szakácskönyv külön megemlíti a seregély elkészítési módját.²⁴ A fűcánokat az egyháznagy a Nógrád megyei Gúta helységből hozatta, mely vadfajnak Nyáry Albert már a korszakban magas szintű tenyésztését feltételezi.²⁵

1522 novemberében Szapolyai János erdélyi vajda néhány napot Brassóban töltött. Ellátásáról a városi tanács gondoskodott. Egy nap prandiumhoz (villásreggelihez) a következő alapanyagokat vették: marhahús, a kocsonyához disznóláb, -fej és -nyelv, őz, nyúl, fogoly, borjú, ürü, juh, tűzok, lúd, tyúk, mazsola, vaj, árpakenyér.²⁶

A legkorábbi magyar nyelvű étlapok 1547-ből származnak, melyek egy kivétellel mind említik a vadhúst. Ezekben a következők szerepelnek: „*Ebedre Husleves napi-on: zentelt boriuhus susauval, parey orial (borjúval), ludfi, vadhús, teies etek. Vacsora: zentelt sült, parey, wadhust, tikfi eleslevel (saus piccant) tejes etek. Ebedre: zentelt pareyt szalonnával, wadhust, teies etek, tehenhus, kaban spinatal. Vaczorara: sült teyfellel galamb, parey (saláta) teyfellel, nulhus, teiesetek, leves keweren. Ebédre: sült, leves, kever ludfi lean sariaval, paray új szalonnával, haialt borsó, tehenhús. Vacsora: Tikfat toeltve – hal, kompost narancz, nul, ludfi, parey, boriat spekel, teies etek.*”²⁷

A VADHÚS FORGALMA

Hazai forrásokban a vadhús említésével gyakrabban találkozunk annak piaci forgalma kapcsán. Buda város jogkönyvében (1244–1421) szabályozzák a vadhús árusítását. Ennek értelmében a vadhúsárusok (viltpreter) kijelölt helye a mészárszékek mögött, közvetlenül a városhatár mellett volt. Az árusok csakis erdei és mezei állatok – szarvas (*hirschen*), szarvasüő (*hinder*), őz (*rechen*), medve (*peren*), vaddisznó (*wildswein*), nyúl (*hasen*), mókus (*aychhoren*), fűcán (*fashuener*), császármadár (*haselhuerner*), nyírfajd (*pirchhüner*), vadkacsa (*wild enten*), vízimadarak (*allerlay wasserhuener*), fogoly (*rephuener*), fenyőrigó (*kramiwid fogel*) és kivételes esetekben liba

22 NYÁRY 1872b. 362.

23 DL 37249 (Szécsi Miklós országbíró, 1356.)

24 RADVÁNSZKY Béla: *Régi magyar szakácskönyvek. I.* Budapest 1893. 186.

25 NYÁRY 1867. 381.

26 E. KOVÁCS Péter: *Hétköznapi élet Mátyás király korában.* Budapest 2008. 81.

27 *Négyszáz Magyar Levél a XVI. századból. 1504–1560.* Szerk. SZALAY Ágoston. Pest 1861. 43–44.

(gens), csirke (huener), szelíd kacs (zem enten) – húsával kereskedhettek. Ellenkező esetben elvették az árújukat, és egy márka fizetésére kötelezték őket.²⁸

A felsorolásból kitűnik a mokus neve, melynek a fentiek értelmében nemcsak értékes bundáját hasznosították, hanem a húsát is fogyasztották. A prémes állatok közül érdemes még említést tenni a hódról, melynek húsáról szintén valószínűsíthető, hogy étkezési célokra használták fel, akárcsak a hódfarkat vagy népiesen „biberfark”-at, mely valószínűleg már a korszakban kifejezetten ínycsikméló csemegének számított. Erre utal egy 1521-es feljegyzés is a kanizsai uradalmának bevételeiről és kiadásairól.²⁹

A jogkönyv értelmében a viltpreter-eken kívül két, legfeljebb három kofa is árulhatt vadhúst. Helyük a mészárszékek mögött, tehát a vadhúsárusok mellett, a városfal mentén volt. Rájuk a többi vadhúsárusra vonatkozó törvények voltak érvényesek.³⁰

Az egyes vadhúsok áráról a nagyszombati, brassói bártfai és pozsonyi számadáskönyvekben találunk adatokat. A vadhús latinul ferina, illetve németül wilpret néven szerepel, az utóbbi egyes esetekben vonatkozhat magára a vadra is.³¹

A vadfajok közül a legtöbb adatot a nyúlról (lepus, hasen) találjuk, a szövegből azonban nem derül ki, hogy mely esetben van mezei, üregi vagy házi nyulakról szó. (Az utóbbi kevésbé valószínű, ugyanis valódi házi nyúl- [*Oryctolagus cuniculus* var. *domestica*] csontmaradványok Magyarországon eddig csupán a visegrádi Salamon-torony 15–17. századi leletanyagából ismertek.)³² Egy nyúlért Nagyszombaton 1396-ban 42 dénárt, Bártfán 1427-ben 35 dénárt, 1428-ban 4 nyúlért 136 dénárt adtak. A Zsigmond-kori pénzrontás nyomán³³ 1435-ben már egyetlen példányért is 300 dénár járt, míg 1438-ban ennek ára csupán 10, illetve 12 dénár volt. Nagyszombaton 1396-ban 72 dénárt adtak hat fogolyért (rephun), két fácán (fashun) pedig 44 dénárért cserélt gazdát Pozsonyban. 1410-ben 16 fürjért (wachtel) és más kismadárért (andern clein fogel) 45 dénár, míg két galambért (tauben) 8, illetve 6 dénár járt. Bártfán 1440-ben egy őzért (rech, rehe, ree) 50 dénárt kértek, más esetben pedig kétfőrt 24 dénár.³⁴

A vadhúsok árának további alakulásáról az 1525-ös soproni árjegyzék szolgál számunkra információkkal, mely szerint 8 régi vagy 16 új dénárt kellett fizetni egy megtermett nyúlért.³⁵ Egy fogolyért 3 régi vagy 6 új dénár járt, míg egy fenyőrigó

28 *Buda város jogkönyve*. II. Közread Blazovich László, Ford. Schmidt József. Szeged 2001. (A továbbiakban: *Buda város jogkönyve*).372.

29 DL 37179 (1521.)

30 *Buda város jogkönyve* 392.

31 *Magyarországi városok régi számadáskönyvei*. (Selmeczbánya, Pozsony, Besztercebánya, Nagyszombat, Sopron, Bártfa és Körmöczbánya városok levéltáraiból). Szerk. FEJÉRPATAKY László. Budapest 1885. (A továbbiakban: FEJÉRPATAKY 1885.). 680.

32 BÖKÖNYI Sándor: *History of domestic mammalss in Central and Eastern Europe*. Budapest 1974. 429., 597.

33 Lásd: GYÖNGYÖSSY Márton: *Pénzgazdálkodás és monetáris politika a késő középkori Magyarországon*. Budapest 2003. 25–27.

34 FEJÉRPATAKY 1885. 44–46., 109., 352., 359., 384., 391., 499., 501.

35 HÁZI Jenő: *Sopron szabad királyi város története*. I. rész 1–7., II. rész 1–6., *Oklevelek*. Sopron 1943. 398.

egy régi vagy két új dénárért cserélt gazdát.³⁶ (II. Lajos uralkodása kezdetén 1 dénár nyerssúlya 0,590235 g, színsúlya 0,2951175 g volt, majd az uralkodó 1521-es pénz-reformját követően az új dénár nyerssúlya 0,4910756 g, színsúlya pedig 0,1227689 g lett. Pénzváltásnál 100 régi dénárt adtak 110 újért.)³⁷

Több esetben felmerül a kérdés, hogy a vadhúsról vagy az élő állatra vonatkozik a kiszabott ár, illetve olykor a számadások nem közlik a gazdát cserélt portéka mennyiségét sem. Ily módon nem tudunk pontos képet alkotni az egyes vadak hújának akkori értékéről. A fentiekből azonban kitűnik, hogy a vadhúsok különleges helyzete és elsőbbsége a háziállatok húásával szemben nemcsak a lakomákon, hanem annak beszerzése esetén is tetten érhető. Mivel nem képeztek tömegcikket, ezért ha valaki efféle húsokkal szolgált, az jól látható jele volt az illető magas társadalmi státuszának, míg ezek beszerzése az illető kiváló kapcsolatait mutatta.

AZ ÁLLATI PRÉMEK FORGALMA

A látszólag csak szűkebb körben piaci áruvá váló vadhúsnál jóval nagyobb méreteket öltött a vadak bőrének és prémjének kereskedelmi forgalma. A heti vásárokon nagy tételekben megjelenő hazai nyers és félig kikészített gereznák általában a vadászok zsákmányai vagy a földesúri javak fölöslegessé vált készletei voltak.

Az eleven bőr latinul *cutis*, mely a nyers és kikészített bőrre egyaránt vonatkozhatott.³⁸ A görög eredetű latin *pellis* szó eredetileg a nyúzott, nyers szőrös vadbőr, a gerezna neve volt,³⁹ de a kortársak a kikészített prémnyagra is alkalmazták.⁴⁰ A frissen nyúzott gereznát (bőripari nevén zöldbőrt) szárítással és sózással tartósították. Az egyes vámtételeknél – ha nem nevezték meg pontosan a prém fajtáját – az általános „*ferinus*” (vad vagy vadtól való) formát használták,⁴¹ míg a „*pelles ferinas*” a kisragadozó prémes állatok, valamint a nyúl és a mókus gereznáját, bőrét, illetve prémjét egyaránt jelenthette.⁴²

A nyers bőr (gerezna) belső oldalának kikészítését a tímár, a külső, szőrös részét pedig a szűcs végezte. Európában a 13–15. századig terjedő időszakban fokozatosan nőtt e két mesterség jelentősége, mely egyben az állati bőrök iránti kereslet növekedését is jelzi. Ezek a mesterek gyakran specializálódtak bizonyos bőrökre és bundákra. A szűcsök (*pellifices*,⁴³ *pellipari*⁴⁴) által kikészített szőrös bőr jelentette a prémet.

36 HÁZI 1943. 391.

37 HUSZÁR Lajos: *A budai pénzverés története a középkorban*. Budapest 1958. 105–106.

38 FINÁLY Henrik: *A latin nyelv szótára*. Budapest 1884. 534.

39 FINÁLY 1884. 1437.

40 BARTAL Antal: *A magyarországi középkori latinság szótára*. Budapest 1901. 481.

41 HARMATTA János: *A magyarországi középkori latinság szótára. IV.* Budapest 1993. 53.

42 *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XIII.* Szerk. FEJÉR György. Buda 1829–1844. (A továbbiakban: CD). IV.2. 311. pag.

43 CD IX.5. 315.

44 *Árpád-kori új okmánytár. I–XII. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus.* Szerk. WENZEL Gusztáv. Pest–Budapest 1860–1874. (A továbbiakban: ÁUO). I. 61. sz.

Magyarországon a 13. században a szűcs kézműves családok száma az egyházi és világi birtokokon egyaránt jelentősen emelkedett,⁴⁵ mely jól mutatja a prémek szakszerű kidolgozásának növekvő igényét.

A prémek értékének szezonális változása a vadászipényeket is meghatározta. Például bizonyos vadak téli bundája a színe vagy állaga miatt jóval becsesebbnek számított. Ennek megfelelően a szűcsök tevékenységének fő időszaka is az őszi–téli hónapokra korlátozódott.

Az Árpád-kori írott forrásokban a coboly (zobolus),⁴⁶ a nyest (marturina),⁴⁷ a hermelin (armellini),⁴⁸ a barnamedve (ursinus),⁴⁹ a róka (vulpina),⁵⁰ az üregi nyúl (leporine)⁵¹ és a szürkemókus vagy evet (aprologina)⁵² prémjének, illetve bőrének említését találjuk. A prémes nagyragadozók közül csupán a farkas (lupus),⁵³ a vörös róka⁵⁴ és a barnamedve⁵⁵ vadászata jelenik meg, továbbá míg a hódász (castorinari) foglalkozásra találunk feljegyzést,⁵⁶ a hódprém (pelles castorum) megnevezéssel viszont legelőször egy 1503-as brassói számadásban találkozunk.⁵⁷

Az elejtett vadak gereznájáról, bőréről és prémjéről a különféle szolgáltatások, adók, végrendeletek és vámszabályzatok szolgálnak adattal. Igen értékes és drága luxuscikknek számított a hermelin, a coboly és a szürkemókus prémje, melyeket Lengyelországból⁵⁸ és az orosz fejedelemségekből⁵⁹ hoztak be a kereskedők. Ezek főképp a Regensburg–Bécs, illetve az északi lengyel kereskedelmi utakon jutottak el Magyarországra. Maga Beatrix királyné is 1488-ban Krakkóba küldette alattvalóit coboly- és másféle prémeket (Zebellinis et aliis [...] pellibus) vásárol-

45 Lásd: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica. I–II.* Szerk. SZENTPÉTERY Imre – BORSA István. Budapest 1923–1987. II/2–3. 2556. sz.; ÁUO I. 61.

46 *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. I–II.* Szerk. SZENTPÉTERY Imre. Budapest 1937–1938. (A továbbiakban: SRH). I. 54.

47 CD VII.5. 123.

48 CD III.1. 303.

49 *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történelméhez. I. (1023–1300).* Szerk. JAKÓ Zsigmond. Budapest 1997. I. 9. sz.

50 CD I. 306.

51 CD VII.5. 144.

52 ÁUO XI. 350.

53 ÁUO VIII. 23.

54 ÁUO XI. 350.

55 ÁUO VI. 1.

56 *Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius. I–VIII.* Szerk. IPOLYI Arnold et al. Győr–Budapest 1865–1891. VIII. 360. sz.

57 *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen. I–III. Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt.* Közzéteszi Zeidner, H. Kronstadt 1886–1896. I. 11. pag.

58 *Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei. 1500–1508.* Szerk. KOVÁCS Béla. Közzéteszi E. Kovács Péter. Eger 1992. (A továbbiakban: E. KOVÁCS 1992.). 255.

59 Lásd: FODOR István: *Prémkereskedelem, Művészet, Hitvilág. Kereskedelem és hatása Őseink korában.* In *Tradicionális kereskedelem és migráció az Alföldön.* Szerk. NOVÁK László Ferenc. Nagykőrös 2008. 127–192.

ni.⁶⁰ A szőrrel kifelé fordított prémeket szárított állapotban, kötegekbe vagy bálákba rakva szállították és értékesítették.

A behozott mennyiség koronként és területenként eltérhetett, akárcsak a rájuk kiszabott vámok mennyisége. Az 1198-ban megállapított vámtétel szerint a Dunán való átszállítás előtt Esztergom városában 2000 mókus gerezna (pellibus Squirionorum) után 6, 1000 nyúlbor (leporinis pellibus) után 5 pondus vámot kellett fizetni, míg a kereskedő „szállásadója” 1,5 márka volt.⁶¹

1255-ben IV. Béla király az országos budai vásár és heti piac vámjából származó jövedelmét a Nyulak szigetén lévő apácázárdának adományozta. Ebben egyebek mellett szerepel a vadbőrökkel megrakott szekerek (cum currus [...] pelles ferinas) vámtétele, melyek rakományának piaci értékét meg kellett állapítani, és minden öt márka érték után 1 pondus vámot fizetni.⁶² Ugyanezt az árat találjuk IV. László 1278-as gölnicbányai vámszabályzatában is.⁶³

A prémek belföldi kereskedelmét ugyancsak rendeletek szabályozták. Buda város jogkönyve (1244–1421) megszabja, hogy szarvas-, öz-, róka-, nyest- vagy bármilyen más bőrt egy mázsá negyedénél kisebb mennyiségben senki nem vásárolhat. Ha pedig ez ellen vét, elveszíti a vásárolt árut, és egy márka büntetést köteles fizetni.⁶⁴ A külföldi, illetve városon kívüli kereskedők közvetítő útján adhattak túl áruikon. A vad bundájáért, a hermelinért, a nyestért, a mókusért bundánként egy dénár illette meg a közvetítőt.⁶⁵ Érdekes módon a jogkönyv egy későbbi pontja már úgy rendelkezik, hogy háromszáz hermelin-, nyest- és mókusprém után kellett egy dénárt a közvetítőnek fizetni.⁶⁶

Estei Hippolit számadáskönyve is arról vall, hogy jelentős pénzösszegek vándoroltak ki az országból prémekért Krakkóba. Az 1488–89-es számadások szerint a cobolybőr darabja 1 dukát⁶⁷ 87 dénárért, a hermelin 40 darab körüli csomagja (timbri) 3–5, a nyusztsubák pedig 12–18 dukátért cseréltek gazdát.⁶⁸

A lengyel–orosz prémkereskedelem egyik fő áruja, a szürkemókusprém, illetve gerezna Magyarországon is jól ismert és kedvelt ruhakiegészítő luxuscikk volt. Első hazai említése az 1019-es keltezésű zalavári bencés apátság hamis alapító oklevelében található, ahol 12 rókabőr- és 300 mókusprém- (duodecim pelles vulpinas et Trecentas pelles spiriorum) adomány szerepel.⁶⁹ Továbbá az evet prém 1152-ben

60 *Monumenta Hungariae Historica 1. Diplomataria 1: Okmánytár, a Brüsseli Országos Levéltárból és a Burgundi Könyvtárból. I. 1441–1538.* Szerk. HATVANI (HORVÁTH) Mihály. Pest 1857. 8–9. pag.

61 CD VII.5. 144.

62 CD IV.2. 311.

63 ÁUO IX. 142.

64 *Buda város jogkönyve* 353.

65 *Buda város jogkönyve* 365.

66 *Buda város jogkönyve* 542.

67 Estei Hippolit számadáskönyvei a magyar aranyforintot következetesen dukátnak nevezik. Lásd: FÜGEDI Erik: Az esztergomi érsekség gazdálkodása a 15. század végén. *Századok* 1960. 1. 84.

68 NYÁRY Albert: A modenai Hyppolit codexek. 1. rész. *Századok* 1870. 5. 684.

69 *Diplomata Hungariae Antiquissima I. (1000–1131).* Szerk. GYÖRFFY György. Budapest 1992. (A továbbiakban: DHA). I. 14. sz.

egy Margit nevű asszony végrendeletében is megjelenik, aki a szentmártonhegyi monostor barátainak szürkemókus-prémeket (grisias pelles) adományozott.⁷⁰ IV. Béla 1261-es privilégiumában ugyancsak találkozunk ezzel az állatfajjal, ahol az uralkodó a zólyomlipcsei hospesek számára előírja, hogy a turóciakhoz hasonlóan „nyest és szürkemókus prémet (pelles mardurines et aprologinares) tartoznak adni, vagy azt pénzben kötelesek fizetni”.⁷¹

Az Árpád-kori oklevelekben a szürkemókus nevét pelles griseus,⁷² asperiolinas vagy aprologinares⁷³ formában írják, míg három alkalommal a mókus latinósított görög nevének, a sciurusnak a változatai fordulnak elő.⁷⁴ Mindhárom esetben valószínűsíthető, hogy szintén a szürkemókus és nem a vörösesbarna színű közönséges mókus prémjét említik.

A kereskedelmi forgalomba kerülő rókaprém (pelles vulpinas) megnevezése esetében ugyancsak feltételezhető, hogy az nem a nálunk honos vörös róka, hanem annak fekete színű, a „fekete rókának” is nevezett szibériai változata volt.

A hazai prémes állatok közül a nyest volt a legismertebb és a legnagyobb számban elejtett kisragadozó. A jelentős számban begyűjtött nyestprém a saját felhasználáson kívül egyben igen értékes és jövedelmező kereskedelmi árucikknek számított. A pelles marturinas kereslete olyan nagymértékű volt, hogy azt nemcsak adomány vagy járadék címen kellett beszolgáltatni, hanem egyes területeken adó formájában is beszedték.

A nyestbőr-, nyestprém- és nyestadó fogalmak a korszakban teljesen összemosódtak. Az oklevelekben marturis, marturinis, nest nuncupatur, olykor pedig solutio marturina vagy collecta marturina formában hivatkoznak rá.

A nyestadót a Dráván túli területek, Szlavónia, Pozsga és Valkó vármegye, valamint Thuróc és Baranya vármegye, illetve Erdély fizette eredetileg természetben, majd Kálmán király idejétől pénzben,⁷⁵ vagy különféle munkák elvégzésével⁷⁶ is megválthatták. A helyi elnevezése szerint a „bansul mora” a szláv lakosság körében általános értékmérőként szolgált, míg 1394-ben egy birtok tartozékai és hasznai között felsorolva is találkozhatunk a nyestadóval.⁷⁷

A 12. századtól számos forrás tanúskodik arról, hogy az uralkodók részben vagy egészben átengedték a helyi birtokosoknak népeik nyestadóját, mely így földesúri adónemmé vált. 1108 körül, a dömösi apátság alapításakor Álmos herceg rendszeres

70 ÁUO I. 29.

71 ÁUO XI. 350.

72 ÁUO I. 29.

73 ÁUO XI. 350.

74 „pelles spiriolorum” DHA I. 14.; „pellis spiriolus” CD III.1. 303.; „pellibus squirionorum” CD VII. 5. 144.

75 RA I/1. 407.

76 MES I. 96. pag.

77 Zsigmondkori oklevéltár. I–XIII. Szerk. MÁLYUSZ Elemér et al. Budapest 1951–2017. (A továbbiakban: ZSO). I. 3541. sz.

vadbőr- és prémadományokat biztosított az egyháznak. Az erdélyi részek lakosai évente 20 nyestbőrt, 100 szíjat, egy medvebőrt és egy bölényszarvat szolgáltatottak.⁷⁸

II. Béla és Ilona királyné 1138. szeptember 3-án a dömösi apátságnak adományozott birtokkal négy olyan falut is adott, amelyek szolgáltatásai között szerepel a nyestadó. Setkelu 20 db, Udvarnok és Mocsolya 30-30 db, Vtan pedig 75 db nyestbőrrel adózott, vagyis évente összesen 155 db ilyen prémet szolgáltatott.⁷⁹ Az oklevél szerint két szolgálócsaládnak évente 3 nyestbőrt kell adnia 13 pondus értékben. Ez a mennyiség igen kevésnek tűnik, így Tarján Kristóf feltételezése szerint a felsorolt nyestadó mértéke családonként értendő.⁸⁰

1200-ban Imre király megerősíti a zágrábi egyházat a Szent László király által adományozott Chasma birtokában, és elrendeli, hogy a helyiek – a dumbroiak példájára – nyest- és gabonaadót, illetve szállást csakis a zágrábi püspököknek adjanak.⁸¹

1213-ban II. András a topuszkói cisztercita monostornak adta a Gora várához tartozó 60 falut, s kikötötte, hogy telkenként többek között a szokásos nyestbőradó fejében évi 24 frisahi dénárt kell fizetniük. 1214-ben már minden telek köteles megadni a nyestbőradót.⁸²

1225-ben Béla herceg a topuszkói apátságot többek között a Zágráb vármegyei nyestadóból átengedett 20 márkával ajándékozza meg,⁸³ míg 1244-ben (immár IV. Béla királyként) marturinával együtt adományozza a német Harmech fia Konrádnak a somogyi várhoz tartozó Prodivíz földet,⁸⁴ Diakóra és Berezna minden jövedelmét pedig – köztük a nyestadóval – átengedi a boszniai püspököknek.⁸⁵ Ugyanő 1241-ben Baboneg és István vodicsai ispánt,⁸⁶ 1255-ben a Dubicza vármegyei Ivánkát és az általa képviselt Tolzconth nemzetséget,⁸⁷ 1267-ben pedig a Dráva menti Praudauiz nevű földet nyert Tamás ispánt és fivéreit menti fel a marturina fizetése alól.⁸⁸ Öccse, Kálmán herceg a Zala megyei Lusa, Bugna és Turnoa nevű terület birtokosait,⁸⁹ valamint a verőcei hospeseket mentesíti eme kötelezettségtől.⁹⁰

1289-ben IV. László Gutkeled nemzetségbeli Endre, Dénes és Lothard, Lothard fiainak Valkó megyei népeit,⁹¹ 1291-ben pedig III. András Gardun fia, Gardun ispán Gereben és Harasinha nevű birtokain lakó jobbágyait menti fel.⁹²

78 MES I. 94.

79 MES I. 96.

80 TARIJÁN Kristóf: *A szolgálónépek (Szent István korától az Arany Bulláig)*. Déva 1914. 14.

81 ÁUO XI. 47.

82 ÁUO XI. 70.

83 ÁUO XI. 122.

84 *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. II–XV.* Szerk. SMIČIKLAS, Tade. Zágráb 1904–1934. (A továbbiakban: CDCr). XIII. 556. pag.

85 CDCr IV. 237.

86 ÁUO VII. 74.

87 HO VII. 44.

88 *Borsod-Abauj-Zemplén Megyei Levéltár Miskolcon őrzött középkori oklevelei*. Szerk. TÓTH Péter. Miskolc 1990. 1. sz.

89 CDCr IV. 249–250.

90 CDCr III. 423.

91 ÁUO IX. 353.

92 RA II/4. 3734.

Nagy Lajos 1351-es dekrétumának 12. cikkében elrendeli, hogy a továbbiakban a Pozsga és Valkó megyei nemesek is fizessék meg a kamara hasznát, ugyanakkor mentesülnek a „bán zsolozsmájának nevezett nyestbőradó” (collecta marturinarum banzolosmaia vocatarum) megfizetése alól.⁹³

1365-ben került kiadásra a Cornuti Bandonus, a templomosok perjelének és a dubicai comesnek a bizonyáglevele arról, hogy a pálos rend dubiczai kolostorának Ótokban levő birtokán élő jobbágysai révén fizetendő nyest- és másnemű adókat engedte.⁹⁴

1405-ben Peechi Pál, Dalmácia, Horvátország és Szlavónai bánja a garyghi pálos kolostor falvait,⁹⁵ Zsigmond király 1417-es kiváltságlevele pedig Bátmonostori László fia, László árvaít mentesíti a marturina fizetése alól.⁹⁶

1439-ben Habsburg Albert a Lypowecz és Oklych várakhoz tartozó összes jövedelmet (köztük a nyestbőradót) Frangepán Mártonnak adományozza,⁹⁷ míg 1462-ben Mátyás király Nádasdi Gáspár és Nádasdi Osvát fiának birtokait felmenti a marturina beszolgáltatásától.⁹⁸

A nyestprém (pelles) említése is általában a nyestadóval függ össze. Könyves Kálmán idején a marturina mértéke 12 dénár (azaz 1/20 márka) volt,⁹⁹ mely egészen a 13. század elejéig így maradt.¹⁰⁰ Az Aranybulla 1231-es megújításakor a nyestadó értéke emelkedett. Ekkor már „minden egyes nyestbőr helyett 4 pondust” (1/12 márkát) kellett fizetni.¹⁰¹

Ugyancsak pénzhelyettesítő mennyiségi egység volt a grzywna, mely fél font súlyú gerezna értékét jelentette. IV. Béla lánya, (Szent) Kinga 1253-ban 40 ezer grzywna értékű rakománnyal érkezett Sandomierzbe.¹⁰²

A vadászat történetével foglalkozó több hazai munkában olvashatunk ún. „macskabőradó”-ról.¹⁰³ Ennek alapja egy 1299-es hamis oklevél, mely szerint III. András megerősíti Macskafalva (villa Felium) lakóit IV. Béla által adott azon kiváltságukban, hogy a királynék számára történő „macskabőradó” (pellium felinorum) éven-

93 *Decreta Regni Hungariae. 1301–1457.* Szerk. BÓNIS György et al. Budapest 1976. 135.

94 *A horvát véghegyek oklevéltára. 1490–1527.* Szerk. THALLÓCZY Lajos – HODINKA Antal. Budapest 1903. 82–83. pag.

95 MÁLYUSZ Elemér: A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban: hetedik közlemény. *Levéltári Közlemények* 1932. 92.

96 *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo. I–XII.* Szerk. NAGY Imre et al. Pest–Budapest 1871–1931. (A továbbiakban: ZICHY). VI. 325.

97 *A Frangepán család oklevéltára. I–II. 1333–1527.* Szerk. THALLÓCZY Lajos – BARABÁS Samu. Budapest 1910–1913. I. 319–321. pag.

98 DL 94 212 (I. Mátyás, 1462. augusztus 5.)

99 RA I/1. 407.

100 *A Magyar történelem kútjainak kézikönyve.* Szerk. MARCZALI Henrik. Budapest 1901. (A továbbiakban: *A Magyar történelem kútjainak kézikönyve*). 141.

101 *A Magyar történelem kútjainak kézikönyve* 141.

102 NIEZGODA, Cecylian: *Szent Kinga.* Ford. D. Molnár István. Szeged 2003. 79.

103 HANKÓ Béla: *A hajdani Alföld ősi élővilága. Über die ursprüngliche Fauna des Alfölds.* Debrecen 1933. 21–22.; CSÖRE Pál: *A magyar erdőgazdálkodás története. Középkor.* Budapest 1980. 154.

kénti beszolgáltatása alól felmentést kapnak.¹⁰⁴ Vörös István úgy véli, hogy az oklevél írója valószínűleg a település nevéből kiindulva pontatlanul adta meg lakóinak szolgáltatását.¹⁰⁵ A feles (felis) kifejezés ugyanis ebben az időben nemcsak a macskafélék, hanem a prémes kisragadozók általános gyűjtőneve is volt, mint a nyest, görény, menyét stb.¹⁰⁶ Továbbá sem a vad-, sem a házimacska gereznájának középkori felhasználásáról nincs hazai forrásunk.

A korszakban szokás volt a különféle prémek ajándékozása is. 1043-ban jegyzik fel, hogy Aba Sámuel király négyszáz aranyon, valamint a németek előtt szerfelett nagy becsben álló 400 prémes mentén és subán vásárolta meg III. Henrik császártól a békét.¹⁰⁷ Anonymus Gesta Hungarorumának 10. fejezetében azt találjuk, hogy az orosz vezérek által Álmos fejedelemnek adott ajándékok között számos hermelin- és szürkemókusp prém (pelles ermelinas et griseas) is szerepel,¹⁰⁸ míg a következő részben a „ladoméri” vezér toldja meg ajándékát „számtalan prémmel és köntössel”.¹⁰⁹ A 14. fejezetben Árpád tűnik fel ajándékozóként, aki többek között 12 hermelin- és 12 cobolyprémet (pelles hermelinas et zobolos) ad Salán fejedelemnek.¹¹⁰ Fontos azonban szem előtt tartanunk, hogy Anonymus prémekre vonatkozó adatai a krónika saját korára, illetve annak emlékeztére vonatkoznak. Ily módon III. Béla névtelen krónikásának forrásértéke e tekintetben is erősen megkérdőjelezhető.

A VADBŐRÖK SZEREPE AZ ÖLTÖZKÖDÉSBEN

A vadbőrök és szőrmék ruházzkodásban való használata ősrégi időkre nyúlik vissza. Az állatokkal való azonosulás képze az erő és a hatalom érzését is kölcsönözte a régi korok emberének, aki így jobban bízott a képességeiben, ha egy leterített vad bőrét viselte, vagy szarvával/agancsával díszítette magát. Különösen akkor, ha az adott állatfajt valamilyen babonás vagy szakrális tisztelet is övezte.

A magyarságnál a vadak bőrének, prémjének viselete különösen elterjedt szokás volt. Már Anonymus is megemlékezik arról, hogy a magyarok coboly- és egyéb állatbőrökbe (pellibus zobolorum et aliarum ferarum) öltözködtek.¹¹¹ A névtelen szerző a cobolyt valószínűleg az orosz „sobol” szó hatására írja „zobolini”-nek, melynek kö-

104 ÁUO V. 138.; RA II/4. 4264.

105 VÖRÖS István: Árpád-kori prémek és prémvadászok. In *Csont és bőr. Az állati eredetű nyersanyagok feldolgozásának története, régészete és néprajza*. Szerk. GÖMÖRI János – KÖRÖSI Andrea. Budapest 2010. 188.

106 FINÁLY 1884. 781.

107 BRÉMAI Ádám: *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*. Közzéteszi Waitz, Georg. Toronto 1876. Lásd még: <https://archive.org/details/gestahammaburgen00adamuoft> (megtekintve: 2017. november 2.). 170.

108 SRH I. 46.

109 SRH I. 47.

110 SRH I. 54.

111 SRH I. 36.

zép-latin változata helyesen „*sabellum*” lenne.¹¹² Hankó Béla a zobolini-t tévesen nyusztnek fordítja,¹¹³ jöllehet a magyar nyelvben egészen a 18. század derekáig a cobolyt nyusztként említették. Az 1395 körül keletkezett Besztercei szójegyzékben is az alábbi formába szerepel: „*sabellina: nuz ber gerezna*”.¹¹⁴ Miként Anonymus írja, Szkítiában olyan bőven akadt a cobolyból, hogy nemcsak a nemesek, hanem a gulyások, juhászok és kanászok is annak prémjével díszítették a ruhájukat.¹¹⁵

A 11. századi perzsa történetíró, Gardízi A tudósítások ékessége (Zayn-al-akh-bar) című művében őseink szokásairól a következőt olvashatjuk: „*A leánykérés alkalmával náluk az a szokás, hogy mikor a leányt megkéri, vételárat visznek a leány gazdagságával arányában, több vagy kevesebb állatot. Amikor a vételár meghatározására összeülnek, a leány atyja a vőlegény atyját saját házába viszi, és mindent összegyűjt, amije csak van coboly-, hermelin-, mókus-, nyestprémből és rókamálból, a brokát ruhahuzatokkal és mindenféle bőrrel egyetemben tíz bőrruhára valót.*”¹¹⁶ A hermelin régi magyar neve a hölgy (vagy hölgyemenyét) volt, mely idővel a vételárat képező állatról az eladósorban lévő lányra ragadt rá. Ezt megerősíti a besztercei szójegyzék is, melyben a „*hermelus: helg*”, illetve a „*hermelina: helg ber gerezna*” szerepel.¹¹⁷

Prémek és bőrök felhasználására vonatkozó konkrét adat az Árpád-korban még csak elvétve akad. A végrendeletekben és adományozásokban mint „nyersanyag” vagy ruhatartozék díszeként szerepel. Ez utóbbi esetben prémes női ruhákat és férfi köpenyt említenek. A 13. század folyamán a női viseletben az ujjatlan bélelt köpeny hosszabb változata terjedt el.¹¹⁸ 1220-ban Csákváron Benich ispán végrendeletében két lányára hermelin- (pellis armellia) és mókusprémes (pellis spiriolus) ruhákat, míg feleségére ruhákat, zöldbőröket és nyestprémeket (vestes scil. viride pellicium et pellem marturinarum) hagyományoz.¹¹⁹

A félkör szabású férfiköpeny, a „*suceine*” mindkét vállat takarta, és többnyire különböző színű drága prémmel bélelték. 1277-ben a pécsi káptalan ítélete szerint István comes Márta nevű özvegye visszakapott több tárgyat, köztük férjének rókamálos gandi posztó köpenyét (clamidem de Gernchy cum formatura de pellibus vulpinis).¹²⁰

Általánosságban elmondható, hogy a korszakban a ruhák anyaga tükrözte a viselő társadalmi helyzetét is. Magyarországon azonban – ellentétben Nyugat-Európával – néhány kivételtől eltekintve nem tudunk a ruházzkodásra vonatkozó szigorú szabályzatokról, így az esetek többségében a pénz és nem a társadalmi elvárás az,

112 ANONYMUS: *A magyarok cselekedetei*. Szerk. VESZPRÉMY László. Ford. Bollók János. Szeged 2001. 52.

113 HANKÓ 1933. 25.

114 *A besztercei szószeret*. Szerk. FINÁLY Henrik. Budapest 1892. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből XVI/1.). (A továbbiakban: *Besztercei Szj.*). 57.

115 SRH I. 34.

116 *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szerk. KRISTÓ Gyula et al. Szeged 1995. 38.

117 *Besztercei Szj.* 56.

118 KYBALOVÁ, Ludmila – HERBENOVÁ, Olga – LAMAROVÁ, Milena: *Képes divattörténet az ókortól napjainkig*. Budapest 1974. 113–114.

119 CD III.1. 303.

120 ZICHY I. 39. sz.

amely gátat szabott az öltözködésnek. A prémekek eme hierarchiájára ékes például szolgálhat a Thuróczy-krónika alábbi mondata: „*Ó, kelleetlen ruha: míg kívül rózsapiros voltál, bélése nyestbőr vala, mely utóbb rókabőrré változott!*”¹²¹

A szőrmeprémes ruhák az érett és kései középkorban Európa-szerte közdivatnak örvendtek, ám a magyaroknál ez a viselet nemzeti jelleget is öltött. 1490 januárjában a milánói Festa del Paradisón – amelyet Lodovico Sforza Leonardóval rendeztetett Izabella nápolyi királyné tiszteletére – Mátyás és Beatrix küldötteiről azt írják, hogy magyar ruhában jelentek meg, vagyis igen díszesen, aranybrokát- és selyemturcában.¹²²

Az ún. turca nem volt más, mint a suba, amely a korban jellegzetes magyar viseletnek számított. Estei Hippolit számadáskönyvében ugyancsak „*suba all’ungarisch*”-ként említi ezt a ruhadarabot.¹²³ A suba a férfiak körében általános viselet volt, de a prémes női subára is több forrást találunk.¹²⁴ Ez a ruhanemű egy prémmel bélelt, nyakánál zárt, gombos, hosszú köpeny volt, melyet a tehetősebbek kívül selyemmel vagy brokáttal is beborítottak. A subát a társadalom széles rétegei használták, csupán az anyaga változott rang és hivatal szerint. Az előkelőbb subák coboly- vagy hermelinbőrből, az egyszerűbbek nyest- vagy rókabőrből, a szélesebb körben használatosak pedig báránybőrből készültek. A hideg időben hordott turcák rendszerint az alsó lábszár közepéig értek, a nyakuknál prémgallér, elöl pedig prémszegély tette őket melegebbé, illetve díszesebbé.

A prémszegélyezés egy másik ruhanemű, a palást alján is megjelent. A Képes Krónika Nagy Lajost ábrázoló miniatűrjén tűnik fel az uralkodó hermelines palásstal.¹²⁵ A palást viselése a 15. század közepétől már csak a nőknél volt jellemző. A férfiak esetében helyébe a tabir vagy köntös néven ismert díszes felsőkabát lépett, amely nehezebb szövethől és nagy lehajtós, gyakran szőrmeállal készült, elöl pedig gombok vagy csatok fogták össze. Mátyás korában a tabir udvari díszruhának számított, melyet maga az uralkodó is szívesen hordott. Később a szélesebb rétegek közt is elterjedt, és ebből alakult ki a mente.

A mentéről igen kevés adat áll a rendelkezésünkre, és még kevesebb az olyan forrás, amely kapcsolódik a vadprémekhez. A menték nem ritkán egészen a bokáig értek, melyek közül a drágább szőrmejűeket hazánkba – a Hippolit-féle számadáskönyv szerint – többnyire Lengyelországból készen hozatták.¹²⁶ Hermelin-prémszegélyes szürke, tarka, bíbor mentét viseltek azok a lovasok, akik Béla herceg 1264-es házasságkötésén az uralkodó kíséretében megjelentek.¹²⁷

121 THURÓCZY János: *A magyarok krónikája*. Ford. Bellus Ibolya – Kristó Gyula. Budapest 2001. (A továbbiakban: *Thuróczy-krónika*). 317.

122 La festa del Paradiso di Leonardo da Vinci e Bernardo Bellincione. Szerk. SOLMI, Edmondo. *Archivio storico lombardo* 1904. 1. 84.

123 Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattár Oklevélgyűjtemény.

124 Mátyás aranszövetű, cobolyprémes ajándéksubái Beatrixnak. Lásd: BALOGH Jolán: *A művészet Mátyás király udvarában. I. Adattár*. Budapest 1966. 422.

125 *Képes Krónika*. Szerk. SZLOVÁK Kornél. Ford. Bollók János. Budapest 2004. (A továbbiakban: *Képes Krónika*). 1. képmelléklet.

126 E. KOVÁCS 1992. 255.

127 PAULER Gyula: *A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt. II.* Budapest 1899. 259.

Jellegzetes magyar viseletként jelenik meg Estei Hippolit 1520. évi hagyatéki leltárában a dolmány is (duloman alhungerescha), mely bársonyból vagy szövethől készült, és olykor hiúz-, nyest- vagy rókaprémmel díszítették.¹²⁸

A Képes Krónika több miniatűrjén hordanak a magyar vezérek és az Árpád-házi hercegek olyan süvegeket, amelyek karimáit prém borítja.¹²⁹ Cesare Valentini iglauri jelentésében ugyancsak említést tesz ékszerdíszes, prémes fejrevalókról.¹³⁰

Az olyan import luxuscikkek, mint a coboly, hermelin és evet gerezna, drága ruhák tartozékai voltak, de hasonló alkalmazása lehetett a nyest, mókus, róka és a nyúl prémjének is. Az ilyen prémes ruhadarabok igen nagy értéket képviseltek, így a különféle leltárakban, a főurak és nemesek végrendeleteiben egyaránt találkozhatunk velük. Bors István felesége, Anna 1231-es végrendeletében különböző prémekkel fedett ruhákat (cum pellibus variis) adományozott.¹³¹ Pozsegai Miklós leánya hozományként 1348-ban öt gyönyörű, drága ruhát kapott, amelyet hermelinprém, ezüstlevelek és gyöngyök díszítenek.¹³² Továbbá hermelinbundáról olvashatunk a Pápa-nemzetségbéli Miklós 1317-ben kelt végrendeletében,¹³³ valamint egy 1363-as hagyatékban,¹³⁴ hermelinprémekről egy 1422-ben lefolyt földi javak feletti peres ügyben,¹³⁵ illetve menyétprémről egy 1471-es végrendeletben.¹³⁶

Különféle prémes ruhadarabokat találunk az uralkodók ünnepi viseletei között is, melyek egyúttal a kincstár állományához tartoztak. A bécsi Osztrák Nemzeti Könyvtár 3044. számú Chronik des Concilium von Constanz kéziratában olvasható egy leírás Zsigmond király ünnepi öltözkészéről, mely szerint alsóruhája világoszöld színű volt fehér gereznaszegéllyel, míg vörös felsőruháját hölgymenyétprémmel, övét pedig fehér, aranyos csatokkal díszítették.¹³⁷ II. Ulászló számadáskönyveiből kiderül, hogy a király számára készített subák béléséhez coboly- (pelles Sabellinas),¹³⁸ illetve petymegbőrt (pelles variolum)¹³⁹ használtak.

Aragóniai Beatrix esküvőjén hermelinprémes bíbor-arany ruhát hordott,¹⁴⁰ az esküvői ebédén cobolyprémes bíbor-arany köpenyben jelent meg,¹⁴¹ az újévi ünnep-

128 BALOGH 1966. 430.

129 *Képes Krónika* 5., 11., 14., 18., 21–23., 27–28., 35. képmellékletek.

130 ÓVÁRY Lipót: A modenai és mantuai levéltári kutatásokról. *Századok* 1889. 5. 395.

131 CD III.2. 269.

132 *Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I–VII.* Szerk. NAGY Imre – TASNÁDI NAGY Gyula. Budapest 1878–1920. (A továbbiakban: AO). V. 96. sz.

133 AO I. 388.

134 *A Wass család cegei levéltára.* Szerk. W. KOVÁCS András – VALENTIN Antal. Kolozsvár 2006. 257.

135 ZSO IX. 1422. (Összegyűjt. BORSA Iván – C. TÓTH Norbert. 2004. 374.)

136 *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei, 1289–1556. I. 1289–1484.* Szerk. JAKÓ Zsigmond. Budapest 1990. I. 721. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 17.)

137 NYÁRY 1872b. 366.

138 *Geschichte des ungarischen Reichs und seiner Nebenländer. I.* Szerk. ENGEL János Keresztély. Halle 1797. (A továbbiakban: ENGEL 1797.). 176.

139 ENGEL 1797. 115.

140 BORSA 1943. 48.

141 BORSA 1943. 49.

ségen (1477) pedig cobolyprémes aranyruhát viselt.¹⁴² Anna királyné ugyancsak arannyal átszőtt cobolyprémmel díszített ruhában tűnik fel a koronázásán.¹⁴³ Mátyás nászajándékai között is szerepeltek efféle drága ruhadarabok: egy karmazsinpiros aranyszövetből készült magyar ruha és két aranyszövetű cobolyprémes „turca”. Az előbbi értékét 400 dukátra, az utóbbi kettőt 500 dukátra becsülték.¹⁴⁴ Ugyanakkor a magyar főurak drága prémekeket – hermelin-, coboly- és nyestprémeket – ajándékoztak királynéjuknak,¹⁴⁵ de Beatrix hazájából is gyakran kaphatott különféle ruhadarabokat. 1490-ben Ferrante nápolyi király prémbélésű atlaszruhát (veste di raso di dossa) küldött leányának.¹⁴⁶

Bonfini leírásából tudjuk, hogy Mátyás Beatrix fogadásakor olyan pompás ruhát hordott, amely a római prémes köntösre hasonlított.¹⁴⁷ Különleges darab lehetett az a cobolyszegélyű sárga atlaszköpeny is, melyet Mátyás 1476-ban az esküvői ebéden viselt.¹⁴⁸ Mátyás kíséretének és udvari embereinek az öltözetéről rendkívül színes képet fest Cesare Valentini az iglauri királytalálkozó alkalmával. A ferrarai követ leírása szerint az urak városi öltözete arany- vagy ezüstszővetű hosszú turca (suba) volt, melyet coboly-, nyest-, nyuszt- és hermelinprémek díszítettek és béleltek.¹⁴⁹ Fejükön ugyanilyen prémes süvegeket viseltek, melyeket gyöngysorokkal, arany-ezüst ékszerdísszel vagy virágokkal (koszorúkkal) ékesítettek.¹⁵⁰

Nagy gondot fordított Mátyás a katonáinak ruházatára is, akiket télvíz idején prémes subákba és prémes kesztyűkbe öltöztetett.¹⁵¹ Ezek anyaga viszont nem vad, hanem báránybőr volt. Mindenesetre a hagyomány úgy tudja, hogy Szabács megvívásakor Váradtól Pestig minden alföldi szűcs a királynak dolgozott.¹⁵²

A prémes ruhák közül az igazán értékes darabokat az uralkodók ajándékozás céljára is használták. Mátyás Raguza városát hermelinprémes aranyszövetű subával jutalmazta meg,¹⁵³ a francia király számára pedig hermelinprémes aranybrokát turcát és cobolyprémes sötétbarna bársony subát csináltatott.¹⁵⁴ Mátyás ajándékaival fogadták 1476-ban, az ország határának átlépésekor Beatrix kíséretét, ahol 30 drága

142 BORSA 1943. 50.

143 *Régi Utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. (1054–1717).* Szerk. SZAMOTA István. Budapest 1891. 135.

144 BALOGH 1966. 422.

145 BALOGH 1966. 422.

146 *Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából 1458–1490. I–IV.* Szerk. NAGY Iván – NYÁRY Albert. Budapest 1875–1878. (A továbbiakban: *Magyar diplomáciai emlékek*). IV. 157. pag.

147 BONFINI, Antonio: *A magyar történelem tizedei.* Ford. Kulcsár Péter. Budapest 1995. 868.

148 *Peter Eschenloer's Geschichte der Stadt Breslau.* Szerk. KUNISCH, Johann Gottlieb. Breslau 1828. (Quellen und Darstellungen zur schlesischen Geschichte 29/I–II.). (A továbbiakban: ESCHENLOER). 347.

149 ÓVÁRY 1889. 395.

150 ÓVÁRY 1889. 395.

151 *Hunyadiak kora Magyarországon. Oklevéltár.* Szerk. TELEKI József. Pest 1857. XII. 227. pag.

152 *Scriptores-Írók.* Közzéteszi Szalay László. Pest 1857. 154. (Monumenta Hungariae Historica II/3.)

153 *Raguza és Magyarország összeköttetései oklevéltára.* Szerk. GELCICH József – THALLÓCZY Lajos. Budapest 1887. 812.

154 *Magyar diplomáciai emlékek* III. 214.

subát (subbe) osztottak szét közöttük, a királynénak pedig alsólendvai Bánffy Miklós az uralkodó nevében egy cobolyprémes arany-bíbor subát nyújtott át.¹⁵⁵ Később Mátyás az iglauri találkozó alkalmával közel száz darab különféle subát osztott szét Ulászló kísérete között.¹⁵⁶ Drága aranybrokát „turcá”-val jutalmazta Sandrachino zenészt, melynek értékét a ferrarai követ 400 dukátra becsülte,¹⁵⁷ de hermelinprémes aranybrokát „turcá”-t kapott a velencei követ is 1490-ben,¹⁵⁸ míg Miksa római király követét drága prémekkel ajándékozta meg.¹⁵⁹ Nyestprémes köpennyel tüntette ki Johannes Tichtel bécsi orvosprofesszort,¹⁶⁰ kamarásának, Várady Aladárnak pedig nyestsubát csináltatott.¹⁶¹ Továbbá Mátyás kincstárában is pompázott néhány ajándékuha. A magyar király a boroszlóiaktól¹⁶² és III. Iván orosz cártól cobolyprémet kapott nászajándék gyanánt,¹⁶³ míg Medgyes városa 1477-ben, újévkor nyestprémeket adományozott az uralkodónak.¹⁶⁴

A nyestprémes, illetve nyestbéléses öltözetek a főurak és asszonyaik ruhatárában is fellelhetők voltak. Ezek értékét mutatja, hogy akár kölcsönt is adtak rájuk. 1306-ban Jób comes nejének nyestbőrös öltönyét 2 márkáért elzálogosította Tenkus fiának, Jánosnak.¹⁶⁵

Az efféle öltözékek a klerikusok körében sem voltak ismeretlenek. Jóllehet az egyház isten szolgálainak körében nagy gondot fordított a vallás szellemiségéből fakadó egyszerű megjelenésre, és a kirívó, tarka ruhák viselését tiltotta számukra, azonban a szőrmés öltözékekkel szemben elnézőbb volt. Az 1279. évi budai zsinat határozatai között szerepel, hogy a főpapok, kanonokok, személyes és rendi méltóságokban álló papok tarka színű ruhákat ne viseljenek, hacsak nem állati szőrmék: bárány-, róka- vagy hiúzbőrök (pellibus agninis, vulpinis et lynceis) teszik a tarkaságot.¹⁶⁶ Tóth-Kállai Göböl Péter fia, István presbiter 1400. évi végrendeletében is a következőt olvashatjuk: „*Item vnam aliam Reverendam meam Grisei coloris habitam cum mardurina subtectam.*”¹⁶⁷

Nyestprémes subákra vonatkozó feljegyzéseket a késő középkorból is szép számmal találunk. 1467-ben a garamszentbenedeki konvent előtt Nánai Kompolt Miklós

155 BALOGH 1966. 426–427.

156 ÓVÁRY 1889. 397.

157 Magyar diplomáciai emlékek III. 150.

158 Magyar diplomáciai emlékek IV. 161.

159 Magyar diplomáciai emlékek IV. 391–392.

160 *Fontes Rerum Austriacarum. I.* Közzéteszi Karajan, Theodor Georg. Bécs 1855. I. 40. pag.

161 Oklevelek a Hunyadiak korából: Kassa város levéltárából. 2. és befejező rész. Közzéteszi Csánki Dezső. *Történelmi tár* 1902. 3. 362.

162 ESCHENLOER 343.

163 GÉRES Kálmán: Hunyadi Mátyás király diplomáciai összeköttetései III-ik Iván Vasiljevics orosz cárral. *Századok* 1879. 3. 249.

164 BORSA 1943. 51.

165 ZICHY I. 127.

166 *Sacra concilia ecclesiae romano-catholicae in regno Hungariae celebrata ab anno Christi MXVI. usque ad annum MDCCXV.* Szerk. PÉTERFFY Károly. Bécs 1742. 106.

167 *Hazai oklevéltár. 1234–1536.* Szerk. NAGY Imre et al. Budapest 1879. 298. sz.

özvegye sorolja fel részletesen ingóságait, köztük egy nyestprémes subát.¹⁶⁸ 1458-ban Kállói Lőkös János felesége értéktárgyai között,¹⁶⁹ 1493-ban pedig Putnoki György feleségének végrendeletében találkozunk nyestprémes suba említésével.¹⁷⁰

A cobolyprém viszont ekkoriban már csak ritkán jelent meg az uralkodó rétegeknél alacsonyabban lévő társadalmi csoportoknál, és ezen esetekben is igen nagy becsben álltak az ilyen ruhadarabok. 1443-ban Sudol-i Egyed tanúsítja, hogy Grabowski Pál alkincstartótól átvett egy cobolyprémes zöld damaszt subát, amelyet Smowcz János hagyott megörzés végett Pálnál azzal a kikötéssel, hogy a suba csak Sanczegnewski Mihálynak, Egyednek és Jánosnak, a néhai királyi udvarmesternek adható át.¹⁷¹

Jelentékeny volt az úgynevezett vegyes (variolius) fehér és kékesszürke szőrmékből összevarrt nyuszt-, coboly- és hermelinprémek kelendősége is. Ezen szőrmeművekből Estei Hippolit esztergomi ruhatárába 1489-ben néhány száz bört és 11 kész nyusztmentét vásároltatott,¹⁷² míg az egyháznagy hermelinszőrmékre 1507-ben 700 dukátot költött.¹⁷³

A főpap udvari személyzetét is bundaneműkkel látta el. Akárcsak Mátyás udvarában, a cselédség és a várórség itt is egyenszabású báránybőrsubákat (sube di castello) kapott, míg az előkelőbb hivatalnokoknak rókaprémes subákat adományozott az egyháznagy.¹⁷⁴ Az esztergomi számadások szerint az érsek 1487-ben két rókabőr subát 10 dukátért vásároltatott,¹⁷⁵ míg az 1501-es egri számadás kitér rá, hogy az udvartartásában lévő dobosok és trombitások évi fizettségén felül egy-egy 10 dukát értékű rókaprémes mentében részesültek.¹⁷⁶

A korabeli leltárakban, hagyatékokban és peres iratokban többször szerepelnek rókamállal, rókatorokkal bélelt subák, dolmányok, menték és süvegek. Egy 1388-as vád szerint Blagay István brubnoi várnagya ura engedelmével Zrínyi Pál két kereskedő szatócs-jobbágyát 48 forintig megkárosította: elszedett portékái között nyestbőröket, kikészített bőröket és egy rókabőr ködmönt találtak.¹⁷⁷ Georgius gyulafehérvári kanonok, szolnoki főesperes 1465-ös oklevele egy vitás hagyatéki ügy révén sorolja fel a kérdéses tulajdonú ingóságokat, köztük nyest- és rókaprémes subákat.¹⁷⁸ 1466-ban ugyancsak egy peres ügyben kerülnek említésre a rókabundák (subas vulpinas).¹⁷⁹ A rókaprémes suba említését megtaláljuk Csetneki András egri várnagy

168 DL 17836 (Garamszentbenedeki konvent, 1476. július 21.)

169 DL 55614 (Gergely tasnádi vikárius, 1457. október 6.)

170 DL 90215 (Putnoki György felesége Margit, 1493. szeptember 8.)

171 DL 66904 (Sudoli Egyed, 1443. július 8.)

172 NYÁRY 1872b. 371.

173 E. KOVÁCS 1992. 251.

174 BALOGH 1966. 433.

175 BALOGH 1966. 434.

176 NYÁRY 1870. 280.

177 *A Blagay-család oklevéltára. Codex diplomaticus comitum de Blagay.* Szerk. THALLÓCZY Lajos – BARABÁS Samu. Budapest 1897. 126–127.

178 DL 28 527 (Gergely szolnoki főesperes, 1465. január 19.)

179 *A Perényi család levéltára. 1222–1526.* Szerk. TRINGLI István. Budapest 2008. 252. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 44.)

1465-ös végrendeletében,¹⁸⁰ illetve Tussai Péter tárnokmester testvéréhez, András-hoz írt levelében.¹⁸¹ Az esztergomi érsekség és az egri püspökség számadásaiból tudjuk meg, hogy András Péter nevű ügyvéd járandósága 1487-ben egyebek mellett egy rendbeli prémes mentét és egy rókamál bundát tartalmazott.¹⁸² A hatvani pre-montrei egyház Albert nevű prépostja 1458-ban kelt végrendeletében rokonának, Benedek szerzetesnek és Imre nevű rokonának egy-egy rókabőrös öltönyt hagyományozott,¹⁸³ míg Kövendi Székely Miklós 1517-ben Péter nevű lovászmesterére hagyta rókaprémes ruháit.¹⁸⁴

Egy 1500-ban készült leltárban találkozunk rókamállal (roka mail) és -nyakkal (roka niak), nyestsubával (kis suba nestel belleth), illetve -torokkal (nest thorok),¹⁸⁵ míg egy 1450 körülben nyest- és nyúlőr (nywl ber) gereznáról olvashatunk.¹⁸⁶ 1520-ban maga Hippolit is rókatorokkal (golla di volpa) prémeztette vörös dolmányát.¹⁸⁷

A nyest-, coboly- és rókabőrnél jóval ritkábbak a petymeg prémjének felhasználására vonatkozó adatok annak ellenére, hogy olykor még az uralkodók öltözetét is eme vad prémjével ékesítették.¹⁸⁸ 1481-ből Semsei János leányának hozományai között is szerepel a „pellibus, pegwed”.¹⁸⁹ A leleszi konvent 1474-es oklevelében olvashatjuk Rozgonyi Rajnárd özvegye, Erzsébet lányának adott ajándékai között, hogy „variolis pellibus vulgo pegyweh hathal subductum”.¹⁹⁰ Erről azonban Hankó Béla valószínűsíti, hogy valójában mókusra vonatkozik,¹⁹¹ jóllehet a „pelles variorum” kifejezést ugyancsak a petymeg gereznára alkalmazták a korszakban.¹⁹² Többek között II. Ulászló számadáskönyvében,¹⁹³ illetve gróf Frangepán Bertalan lányának 1515-ös hozományában¹⁹⁴ is ilyen formában jelenik meg.

180 RADVANSZKY Béla – ZÁVODSZKY Levente: *A Héderváry-család oklevéltára. I.* Budapest 1909. 312.

181 DL 31993 (Tussai Péter tárnokmester, 1486. július 10.)

182 NYÁRY 1867. 382.

183 FOLTÍNYI János: Jelentés a leleszi levéltár néhány okmányáról. *Századok* 1871. 9. 622.

184 *Székely Miklós végrendelete 1517-ből.* Közzéteszi Karácsonyi János. Budapest 1891. 680. (Magyar Történelmi Tár 3/14.)

185 *Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból.* Szerk. MIHÁLYI János. Máramaros-Sziget 1900. 631–633.

186 ZICHY XII. 174.

187 NYÁRY 1872b. 371.

188 Lásd II. Ulászló 1494–95-ös számadáskönyvei: ENGEL 1797. 115.

189 DL 85100 (Nagymihályi Gáspár, 1481. május 6.)

190 *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczy Bánffy család történetéhez. II. 1458–1526.* Szerk. IVÁNYI Béla. Budapest 1928. 175.

191 HANKÓ 1933. 28.

192 SZILÁDY Áron: *Temesvári Pelbárt élete és munkái.* Budapest 1880. 71.

193 ENGEL 1797. 115

194 *A budai káptalan regestái. 1148–1648.* Közzéteszi Knauz Nándor. Pest 1863. 152. (Magyar Történelmi Tár 1/12.)

ÖSSZEFOGLALÁS

Ahogy a fentiekből láthatjuk, mind az öltözködés, mind az étkezés területén a háziállatoknál különlegesebbnek és értékesebbnek számítottak a vadakból előállított termékek. Ennél fogva általában csak a tehetősebb rétegek engedhették meg maguknak vadhúsok fogyasztását, illetve vadprémek viselését. Ez utóbbi esetben a hatalmi reprezentáció egyik megnyilvánulását is felfedezhetjük, hiszen az öltözködésben nemcsak a házi- és vadállatok bőreinek tekintetében, de az egyes vadak prémjei között is megfigyelhető egyfajta hierarchia, amely az egyes társadalmi osztályok megkülönböztetését szolgálhatta.

Az eddigi ismereteink arra mutatnak, hogy az állati eredetű produktumok eme kiemelt státusza Magyarországon az érett és kései középkor folyamán érte el a csúcspontját, majd azok szélesebb körben való elterjedésével, az állattartás fejlődésével, a divat és a természetről alkotott világkép változásával fokozatosan veszítettek exkluzivitásukból mind az étkezőasztal mellett, mind pedig a ruhatárakban.

VIKTOR SOMOSKŐI

THE WAYS OF USING BAGGED GAME IN MEDIAEVAL HUNGARY

ABSTRACT

The role of hunting underwent a significant change in mediaeval Hungary. Its most basic function, that of procuring food, remained but as a result of the developments in animal husbandry and the decrease in game habitats this activity had become less prominent and became a privilege of the social elite. As a result hunting as a sport or entertainment was a part of courtly life and in these circles the consumption of game and the wearing of their fur also became more pronounced.

The particular status of these animal products can be attested by their role in trade. In the mediaeval period the price of game meat and fur was much higher than those of the products made from domestic animals and their sale was regulated by special edicts. Further, game meat dishes were made a highlight of feasts by seasoning them with exotic spices and the manner of their serving, while in the case of leather and skins a certain hierarchy can be detected, which could serve as a differentiation between various social classes.

The information presented in this paper suggests that the special status of products made of game reached its peak in the high and late mediaeval period in Hungary, and their spread to wider circles of society as well as the development in animal husbandry and the changes in the perceptions of fashion and nature caused the gradual loss of their exclusive associations.

SZIRÁCSIK ÉVA

KOHÁRY II. ISTVÁN GAZDÁLKODÁSA A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC IDEJÉN

BEVEZETÉS

Gróf Koháry II. István életútja viszonylag jól ismert.¹ Koháry I. István és Balassa Judit gyermekeként 1649. március 11-én látta meg a napvilágot a török által fenyegetett Csábrág várában. A tehetséges ifjút a nagyszombati jezsuita kollégiumba küldték tanulni. Miután apját, Koháry I. Istvánt a törökök csatában megölték, a legidősebb férfi családtagként I. Lipót a 15 éves Koháry II. Istvánt kinevezte apja helyére Fülek várának kapitányává úgy, hogy a tanulmányainak végéig a német származású Unger Mártont tette helyettesévé. Bécsben folytatta 1660-tól a tanulmányait, amit a következő évben fejezett be úgy, hogy I. Lipót aranylánccal jutalmazta. 1667-től Fülek várának kapitányaként harcolt a törökök ellen. Thököly Imre csapatai is sikertelenül ostromolták meg a várat 1678-ban, amiért I. Lipót Koháryt aranyláncon függő arcképével tüntette ki.

Az 1681. évi soproni országgyűlésen sokat tett, hogy a protestánsokat megnyerje az uralkodó számára, kezdeményezésére iktatták törvénybe, hogy a protestánsok Füleken is új templomot építhetnek. I. Lipót ezt követően kamarássá, királyi tanácsossá és ezredessé nevezte ki. A békét azonban az országgyűlés sem hozta el. Thököly a következő évben megtámadta Füleket, a vár védői kapituláltak Koháry kivételével, akit Thököly a regéci, majd a munkácsi börtönébe vettetett. Koháry II. István a börtönben is mindvégig I. Lipót híve maradt, kiszabadulásakor, 1685-ben a császár és király a hűség eleven mintaképének nevezte, XI. Ince pápa pedig saját kezű levelet küldött neki.

1686-ban dunáninzeni főkapitánnyá, a bányavárosok főkapitányává nevezték ki, részt vett Buda felszabadításában, a következő évben pedig Eger visszafoglalásában, ahol a jobb karját egy török golyó összeroncsolta. Az egri Szépasszonyvölgyet a kortársak róla nevezték el Koháry-völgynek.²

A Rákóczi-szabadságharc kitörésekor Bécsbe hívták a főhaditanács értekezletére. 1703. augusztus 28-án vezérőrnagy lett. Az alvidéki megyékben sereget toborzott, katonáit felvezette a Vág vidékére a kurucok ellen, ahol több királypárti csapattal egyesülve a Garam mellett megverték Ocskayt, és visszafoglalták Lévát. Bercsényi Miklós és Károlyi Sándor 1703 novemberében Zólyomnál megverte, Privigyéig szo-

1 Koháry II. István életútját Illésy János munkája alapján állítottuk össze. (ILLÉSY János: *Gr. Koháry István élete és munkái*. Karcag 1885.) Az ettől eltérő adatok lelőhelyét jelezzük a továbbiakban.

2 SUGÁR István: Adatok Eger város múltjából. In *Az Egri Múzeum Évkönyve. 11–12.* Szerk. BAKÓ Ferenc. Eger 1974. 203–216.

rult vissza, ahol csapata Schlick seregével egyesült. 1704-ben a selmeci békeértekezleten I. Lipót egyik biztosa volt. 1706-ban gróf Starhemberg Guidó tábornok mellett működött, akinek a hadaival az év őszén a Duna mellett, Komárom vármegyében táborozott.³ Ebben az évben tartományi biztos (comissarius provincialis) lett. 1707. május 30-án altábornaggyá nevezték ki.⁴

A bécsi udvarhoz hű Koháryak a Hont, Gömör, Nógrád, Heves és Külső-Szolnok, valamint Pest-Pilis-Solt vármegyékben húzódó birtokaikat a Rákóczi-szabadságharc alatt elvesztették. II. Rákóczi Ferenc az egykori Koháry-birtokokat a híveinek adta. A fejedelem Csábrágot Bercsényi Miklósnak adományozta. A csábrági kapu fölött volt Koháry II. István híres felirata: „*Dat Deus cui vult Comes Stephanus Koháry*”, avagy „*Ad az Isten annak, akinek akar, gróf Koháry István*”. Helyébe Bercsényi a következőket íratta: „*Accepit ubi vult Comes Nicolaus Bercsényi*”, vagyis „*Elveszi, aki akarja, gróf Bercsényi Miklós*”.⁵ Ugyancsak Bercsényié lett Murány vára is, ami addig Koháry II. István zálogában volt.⁶ II. Rákóczi Ferenc birtokjogot adományozott 1704-ben Esterházy Antalnak a Koháryak Heves és Külső-Szolnok vármegyei földjeire.⁷ Koháry II. István füleki birtokába 1707-ben Esterházy Dánielt iktatták be, aki Nógrád vármegye harmadik legtöbb adót fizető virilistája lett 80 dica becsült vagyonával. Forgách Simon visszakapta a szécsényi uradalmát, amely a Koháryak zálogában volt. Koháry II. István anyai örökségét, a Balassa Judit-féle jószágokat két köznemes, Géczy Zsigmond és Sövényházy Ferenc szerezte meg.⁸ Kecskeméten a korábban Koháry II. István zálogában lévő Rákóczi-birtokrészt és Koháry II. István birtokrészét Károlyi Sándor kapta meg.⁹ Csábrágot Pálffy János csak 1709 augusztusában foglalta vissza. A harcok múltával a Koháryak visszakapták a birtokaikat.

III. Károly az 1712. évi koronázó országgyűlésen Koháry II. Istvánt teljes fizetéssel nyugdíjazta 48 évi hűséges szolgálataért. 1714-ben belső titkos tanácsossá nevezték ki, országbíróvá választották, s az országgyűlésen a vallásügyi tanácskozáson vallási türelmességével tűnt ki. Az 1720. évi vallásügyi bizottságban a király által küldött biztosként, majd a bizottság elnökeként dolgozott a katolikusok és protestánsok kibékítésén. Az 1723-ban tartott országgyűlésen tagja, később elnöke volt az országhatár megállapítása céljából kiküldött bizottságnak.

3 REISZIG Ede: A Koháryak. In *Hont vármegye és Selmecebánya*. Szerk. BOROVSZKY Samu. Budapest 1906.

4 IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor: *Koháry István, Kecskemét potior földesura*. Kecskemét 2004. 14.; VISNYEI Lajos: *A legkatolikusabb főúr. Szitnyai és csábrági gróf Koháry István hadvezér, országbíró és költő. 1649–1731*. Vác 1998. 22.; HECKENAST Gusztáv: *Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár*. Sajtó alá rend., kieg. és az előszót írta MÉSZÁROS Kálmán. Budapest 2005. 238.; *Pallas nagy lexikona. X.*, Budapest 1895. (A továbbiakban: PNL 1895.). 666.

5 THALY Kálmán: Csábrág. In *Magyarország képekben. Honismertető album*. Szerk. NAGY Miklós. Pest 1870. 48–49.

6 HLODÁK, Pavol: *Muransky hrad a jeho páni*. Kalinovo 2007.

7 SOÓS Imre: *Heves megye községei 1867-ig*. Eger 1975. 277.

8 PÁLMÁNY Béla: Nógrád vármegye nemességének átrétegződése (1542–1848). *Századok* 1985. 1. 18–19.

9 ZOMBORY Géza: Kecskemét Város Földesurai és Nemes Családjai. *Magyar Családtörténeti Szemle* 1938. 106.

Ezt követően visszavonultan élt, és a nagyobb részt munkácsi fogságában, Egerben, illetve a budai és csábrági magányában írt verseit adta közre. 1731. március 29-én hunyt el. Nem csupán jó hadvezér, diplomata volt, hanem költő is. Jótékonyága révén számos templom, ispotály, iskola épült és működött, de nem feledkezett meg a szegények támogatásáról sem.

Koháry II. István sokszínű munkásságának feldolgozása napjainkban is a hazai és a szlovákiai kutatások középpontjában áll.¹⁰ A Nógrád vármegyei központú birtokain folyó gazdálkodás feltárását magunk is kiemelt feladatunknak tartottuk, amely kutatás érintette a Rákóczi-szabadságharc idejét.¹¹

A forrásadottságoknak köszönhetően a gazdaságtörténészek a földesúri gazdálkodást elsősorban az uradalmi gazdálkodáson keresztül ragadják meg.¹² A Rákóczi-szabadságharc idejéből ismert például, hogy az ugyancsak a bécsi udvarnak hódoló Zichy-család Nógrád vármegyei divényi uradalmát a fejedelmi kincstár vette kezelésbe úgy, hogy a korábbi tiszttartó, a Rákóczi táborába állt Feja János „inspector”-i minőségben az uradalmat tovább igazgathatta Kajali Pál, a kincstári birtokok tiszttartójának felügyelete alatt. A birtokosváltás hatással volt az uradalom népességére, ami nem csupán anyagi károkból mutatkozott meg, hanem az 1688. évtől kezdődő spontán vándormozgalmakat is időlegesen megakasztotta a Rákóczi-szabadságharc. A fejedelmi kincstár a hadi helyzet okozta nagyobb anyagi áldozatokat kívánta biztosítani az elkobzott uradalomból, ezért a fejlesztések a Rákóczi-szabadságharc idején elmaradtak. A szabadságharc elején az uradalmi pénzbevételek gyorsan csökkentek, például dézsmabevételek sem jelentkeztek. A majorság elpusztult. Az uradalom termékeinek értékesítése a Rákóczi-korszak háborús időszakában szünetelt.¹³

Koháry II. István esetében azonban létezik egy forráscsoport, amely lehetőséget ad arra, hogy a különféle uradalmakból befolyó földesúri jövedelmeket egyéb bevételi forrásokkal, illetve a kiadásokkal együtt vizsgáljuk. Koháry II. István Rákóczi-kori számadásai ezenkívül azért is tarthatnak nagy figyelemre számot, mert a bécsi udvarhoz hű földesúr átmenetileg ugyan elvesztette hatalmas birtokait, de több

10 Például: KOZICH János – KOLTAI András: *Koháry István emlékkönyv a kecskeméti piarista gimnázium alapításának 300. évfordulójára*. Budapest–Kecskemét 2015.; DÜRIANOVÁ, Mária (összeáll.): „Istenért, királyért, hazáért!” *A Koháry család a történelmi Magyarország viszonylatában. Konferenciakötet, 2015. szeptember 23–24. Szentantali Múzeum*. Szentantál 2016.

11 SZIRÁCSIK Éva: *Gazdálkodás a Koháryak Nógrád vármegyei központú birtokain (1647–1731)*. Budapest 2017.

12 Például: SZIRÁCSIK Éva: *A divényi uradalom gazdálkodása a Zichy hitbizomány első száz évében. 1687–1787*. Salgótarján 2005.; ULRICH Attila: Rákóczi birtokok a szabadságharc szolgálatában. In *Évfordulós tanácskozások: Ady Endre, Páskándi Géza, Szilágyi Domokos, II. Rákóczi Ferenc, Móricz Zsigmond. 2002–2004*. Szerk. MUZSNAY Árpád. Szatmárnémeti 2005. 294–303.; ULRICH Attila: Az ecsedi uradalom a Rákóczi szabadságharcban. In *Évfordulós tanácskozások. 2007*. Szerk. MUZSNAY Árpád. Szatmárnémeti 2007. 77–85.; ULRICH Attila: Az ecsedi uradalom majorsági gazdálkodása és jobbágyi szolgálati rendszere a Rákóczi-család birtoklása idején. In *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve. 49*. Szerk. ALMÁSSY Katalin – ISTVÁNOVITS Eszter. Nyíregyháza 2007. 381–400.

13 SZIRÁCSIK 2005. 15., 43–46., 185–192., a pontos adatok a kötethez tartozó DVD-mellékletben találhatóak.

szempontból sem szakadt el teljesen a mezőgazdaságtól.¹⁴ Célunk tehát annak feltárása, hogy Koháry II. István a Rákóczi-szabadságharc idején miből élt meg, illetve mire fordította javait, azaz hogyan gazdálkodott.

A FORRÁSOKRÓL

A Koháry-levéltár Rákóczi-kori irataira 1869-ben Thaly Kálmán figyelt fel, amikor a Koháryak és Coburgok szentantali levéltárába látogatott a levéltárvizsgáló bizottság tagjaként. A bizottság 1869. szeptember 21-én érkezett Szentantálra, ahol Frankl Vilmos és Thaly Kálmán „a Rákóczi-féle kuruczvilágra vonatkozó nagyszámú levelezéseiket – évek szerint is osztályozták”.¹⁵ „Thaly Kálmán a rendezés után még hátramaradt egy-két nap alatt el nem készülhetvén, kikérte magának a jogot, a szentantali levéltárban még egyszer, és pedig huzamosb időre, búvárkodhatni.”¹⁶ 1876-ban báró Nyáry Alberttel másodszor is felkereste ezt a levéltárat.¹⁷

Thaly Koháry Péter,¹⁸ Koháry I. István¹⁹ és Koháry II. István,²⁰ valamint az iratokon lévő községi pecsétek²¹ bemutatásához a Koháry-levéltárat többször felhasználta. A Rákóczi-szabadságharc idején keletkezett források közül számos történelmi alak naplóját jelentette meg,²² ebbe a vonulatba illett bele Koháry II. István naptári jegyzeteinek részleges publikálása.²³

Thaly gyűjtötte a Rákóczi-szabadságharc idején keletkezett iratokat.²⁴ Nem tudható bizonyosan, hogy honnan kerülhettek hozzá Koháry II. István Rákóczi-kori

14 A kötetben felhasznált forrás: OSZK Kézirattára, Quart. Hung. 2056. Koháry István iratai. (A továbbiakban: OSZK K QH 2056.). 1703., 1704., 1705., 1706., 1707., 1711. évi számadások.

15 HAÁN Lajos – THALY Kálmán – FRANKL Vilmos – DESSEWFFY Gyula – SUPALA Ferenc: A levéltárvizsgáló bizottságok jelentései: a szent-antal-selmecz-korponai bizottság jelentése. *Századok* 1869. 9. (A továbbiakban: HAÁN et al. 1869.). 608., 612–613.

16 HAÁN et al. 1869. 616.

17 THALY Kálmán: Koháry István tanuló-kori leveleiből. *Századok* 1876. 5. 384–395.

18 THALY Kálmán: Rimay János levele Koháry Péterhez. *Századok* 1870. 3. 195–196.

19 THALY Kálmán: Báró Koháry István hagyatéki leltára, 1664. *Magyar Történelmi Tár*. 3. sorozat 8. kötet. 1885. 605–608.

20 THALY Kálmán: Adalékok Koháry István fogságának történetéhez. *Századok* 1870. 9. 649–653.; THALY Kálmán: Koháry István rabsága történetéhez (újabb adatok). *Századok* 1872. 4. 238–259.; THALY 1876. 384–395.

21 THALY Kálmán: Régi magyar községi pecsétek a Koháry-levéltárban. *Századok* 1871. 8. 585–587.

22 Például: THALY Kálmán: *Rákóczi tár: történelmi érdekű naplók, emlékiratok... II. Rákóczi Ferenc korához*. Pest 1866–1868.; THALY Kálmán: *Történelmi naplók: 1663–1719*. Budapest 1875.; THALY Kálmán: *Gróf Eszterházy Antal kurucz generális tábori könyve. 1706–1709*. Budapest 1901.

23 Thaly Kálmán megtalálta Koháry II. István naptárait 1704-től 1728-ig. A bejegyzéseket egyenetlennek találta, hiszen volt, ahová semmit sem írt Koháry, míg máshová többet is. Thaly az 1704-es és az 1706-os évből példát is hozott. Lásd: THALY Kálmán: Gr. Koháry István naptári jegyzeteiből. *Magyar Történelmi Tár* 3. sorozat 1. kötet. 1878. 396–400.

24 II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának levéltárából „Thaly Kálmán a történeti kutatásaihoz szükséges darabok egy részét különválogatta és saját gyűjteményében helyezte el. (A Thaly-gyűjteményt jelenleg a Széchenyi-könyvtár Kézirattára őrzi.)”. Lásd: MAKSAJ Ferenc: A Rákóczi-szabadságharc levéltára. *Levéltári Közlemények* 1954. 25. 95.

számadásai.²⁵ Az értékes adatokat közlő számadások közzététele és feldolgozása azonban elmaradt.

A Rákóczi-szabadságharc alatt készült számadásokra a „*Thaly Kálmán Gyűjteménye 1881*” felirat került. Az említett iratok később a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárában az 1913. 22. számot kapták, majd az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában a Quart. Hung. 2056. Koháry István iratai között váltak elérhetővé. Írásunk ezeknek a számadásoknak a feldolgozására épül.

A Rákóczi-szabadságharc idejéből hat évben, vagyis 1703-tól 1707-ig, illetve 1711-ben maradt fenn teljes körű számadás. Némely esztendőben hiányoznak hónapok a kiadásnál: 1703-ban a december, 1704-ben az április hónap nagy része és május, augusztus, november.²⁶

A számadásokat Koháry II. István meg nem nevezett tisztviselője írta. Az általa használt pénznem a rénes forint volt.²⁷

A legtöbb évben a bevételeket és a kiadásokat időrendben jegyezték le, míg 1711-ben csoportosították az egyes kiadástípusokat, melyek szerint időrendbe szedték azokat. A feldolgozásnál mi is a tematikus rend kialakítására törekedtünk. Előfordult, hogy egy-egy tétel több kategóriába is kerülhetett volna, amit jeleztünk, mindez azonban nem módosít az összképen.

MIBŐL ÉLT KOHÁRY II. ISTVÁN?

A Rákóczi-szabadságharc alatt a nagy kiterjedésű birtokait elvesztő földesúr bevételeinek nagyságát tekintve a következők figyelhetők meg: A legnagyobb összbevétel 1703-ban mutatható ki, amikor közel 45 000 forintból élhetett meg Koháry II. István. 1704 és 1707 között a bevételek léptékekkel kisebbek lettek, amikor nem számíthatott nagy birtokai jövedelmére. A bevételek 1705-ben, a szécsényi országos gyűlés évében az 1255 forintot sem érték el. A harcoknak véget vető 1711. évben a bevételek újból megemelkedtek egészen 35 000 forintig, amely összeg elmaradt a Rákóczi-szabadságharc kezdeti időszakától.²⁸

1. TÁBLÁZAT

*Koháry II. István bevételei*²⁹

Év/Rft	1703		1704		1705		1706		1707		1711	
	Rft	Kr	Rft	Kr	Rft	Kr	Rft	Kr	Rft	Kr	Rft	Kr
Bevétel	44 851	30½	3587	53	1254	7	5749	43½	2607	55	35 064	19
A bevételből előző évi maradvány	940	3	750	7	222	7	503	6½	205	17	1 321	50

25 OSZK K QH 2056. 1703., 1704., 1705., 1706., 1707., 1711. évi számadások. (A továbbiakban: OSZK K QH 2056. 1703–1711. évi számadások.)

26 Az említett számadások mellett konyhai kiadásokról is készült egykorú számadás, de csak az erre fordított összkiadást követheti a feldolgozásban az olvasó.

27 Egy rénesforint 60 krajcárt ért.

28 OSZK K QH 2056. 1703–1711. évi számadások.

29 Forrás: OSZK K QH 2056. 1703–1711. évi számadások.

Felmerül a kérdés, hogy miből élt meg Koháry II. István a Rákóczi-szabadságharc idején. A válasz nagyon nehezen fogalmazható meg, hiszen a számadások bevételi oldalán nem magyarázták meg a befolyó bevételek eredetét, mégis tehetünk néhány megállapítást.³⁰

Egyedül az előző esztendőről áthozott maradványt tudjuk pontosan forintosítani. Minden évben följegyeztek számottevő, 205 és 1322 forint között ingadozó összegű maradványt.

Koháry II. István 1703-ban a hatalmas kiterjedésű birtokai után várhatott pénzt. Nem felejtethető el azonban, hogy Koháry már 1703 őszén birtokokat veszített, így a birtokai után járó adott évi bevételei nem teljesen tükrözik a békeévekben befolyt összegek nagyságát.³¹

Az egyik fontos bevételtípus a jobbágyságok által használt föld után a földbirtokosnak járó pénzjáradék volt, amit a szakirodalom cenzusnak, a forrás alapján a korabeliek adónak neveztek.³² Az 1703-as évben olykor csak a nevek és más források alapján tudjuk megállapítani, hogy a befizető valamelyik birtok tisztviselője volt. Ezek a tisztviselők valószínűleg az általuk igazgatott birtok után adhattak pénzt a kasszába.³³

30 A bevételekről képet ad a számadások bevételi része. (OSZK K QH 2056. 1703–1711. évi számadások.)

31 1703 októberében II. Rákóczi Ferenc csapatai a Szécsénytől Csábrágig terjedő részt elfoglalták. (R. VÁRKONYI Ágnes: Szabadságharc az állami önállóságért. In *Magyarország története. 1686–1790. I.* Főszerk. EMBER Győző – HECKENAST Gusztáv. Budapest 1989. 177.); Murány vára azonban csak 1704. január 28-án esett el. Lásd: KÖPECZI Béla – R. VÁRKONYI Ágnes: *II. Rákóczi Ferenc*. Budapest 1976. 484.

32 A Pest-Pilis-Solt vármegyei kecskemétiak neve mellett az szerepel, hogy 346 forintnyi „adajukat”, vagyis éves cenzusukat törlesztették. A Wesselényi-, Rákóczi- és Báthory-porciók „adaja” 158 forint 20 krajcár volt, miközben a cigányok „adaja” 6 forint. A Gömör vármegyei rimaszombati bírák a Koháry-féle rimaszombati birtokrész után 104 forint 10 krajcárt fizettek, egy rimaszombati polgár pedig 94 forint 26 krajcárt. Zehereick György „adaja” 135 forint 25 krajcár volt, míg a hortiak „adaja” 225 forint, a visznekieké pedig 41 forint 40 krajcár. Az úriak Szent György „adaja” 59 forint 43 krajcár lett, az adácsiaké 74 forint, a kókaiaké pedig 48 forint. Bajthay István elhozta a dömsödiek 100 forintos „adaját”, de a dömsödiek 33 forint 15 krajcáros tartozásukat is megfizették. (OSZK K QH 2056. 1703–1711. számadások.)

33 Dúl Mihály, a Koháry-birtokok praefectusa Gömrey János szécsényi tisztartó által küldött 241 forint 31 krajcárt. Gömrey továbbá először 600, másodszor 330 forintot is befizetett. Dúl Mihály ezenfelül 420 forintot adott. Bajthay István, aki 1703-ban Koháry II. István kecskeméti praefektusa volt, 864 forintot tett le. Draskóczy Sámuel beszolgáltatott 884 forint 38 krajcárt, a murányi uradalom tisztartójaként valószínűleg a Gömör vármegyei birtokról járó pénzt fizette ki. Ugyanebben az évben Gally András küldte Draskóczy Sámuellel a murányi uradalom jövedelmét (4066 Ft 40 kr), illetve a dézsma bevételt (1423 Ft 58 kr). Korponay Jánostól 1550 forint került a kasszába. Korponay volt egyébként a Koháryak birtokainak jószágkormányzója, amíg Rákóczi oldalára nem állt. Görög György 1703-ban a csábrági-szitnyai-divényi birtokok praefektusa tisztséget viselte, négy alkalommal összesen 25 323 forint 37½ krajcárt fizetett be. 1703-ban Francisci Jakabtól, a régi szécsényi vámostól 145 forintot szedtek be. Lásd: SERES István: Egy nógrádi származású kuruc főtiszt, Szapannos Mihály, Thököly Imre és II. Rákóczi Ferenc ezereskapitánya. In *Rákóczi állama Európában. Konferencia a szécsényi országgyűlés 300. évfordulója emlékére. Szécsény, 2005. szeptember 15–16–17.* Szerk. BAGYINSZKI Istvánné – BALOGH Zoltán. Salgótarján 2006. 164. (Discussiones Neogradienses 9.); PÁLMÁNY Béla: Szécsény, az újratelepített végvár-mezőváros társadalma. 1690–1715. In *Rákóczi állama Európában. Konferencia a szécsényi országgyűlés 300. évfordulója em-*

Koháry II. István földbirtokai után a következő években nem küldtek pénzt, vagy csak kisebb összegek folytak be.³⁴

1711-ben már teljesen más volt a helyzet, hiszen ekkor Koháry II. István újra birtokokkal rendelkezett. A forrás sajátossága miatt ebből az évből csak azt az összeget sorolhatjuk fel, amit Koháry tisztviselői szolgáltatnak be – vélhetően a földbirtokai után.³⁵ Az ide sorolható összegek messze elmaradtak az 1703-as évitől.

Bizonyos földeket bérbe adtak a Rákóczi-szabadságharc folyamán, melynek a bérleti díja is jelentkezett a kasszában.³⁶ Nagyobb összegek származtak állatok, széna és járművek eladásából.³⁷ Amely évben a földbirtokok Koháry tulajdonában voltak, a sáfár figyelemre méltó összeget fizetett be a kasszába.³⁸

Koháry II. István a Rákóczi-szabadságharc alatt több tisztséget is viselt. 1703. augusztus 28-án vezérőrnagy lett. 1704-ben a selmeci békeértekezleten I. Lipót egyik biztosa volt. 1706-ban comissarius provincialissá, 1707. május 30-án altábornaggyá nevezték ki. Koháry II. Istvánnak bizonyos összegek feltételezhetően jártak a szolgálatai után.³⁹

lékére. Szécsény, 2005. szeptember 15–16–17. Szerk. BAGYINSZKI Istvánné – BALOGH Zoltán. Salgótarján 2006. 179. (Discussiones Neogradiens 9.); HECKENAST 2005. 34.; Štátny Archiv v Banskej Bystrici, L. Rody a Panstvá, I. Rody Koháry-Coburg. A murányi uradalom számadásai (1703–1729).; HECKENAST 2005. 245–246.; HECKENAST 2005. 167.; OSZK K QH 2056. 1703–1711. évi számadások.

34 A számadás készítője 1706-ban több alkalommal följegyezte, hogy az összesen 32 rajnaiforint 35 krajcárt a Pest-Pilis-Solt vármegyei „dömsödiek hozták kezemhez”, illetve a Heves és Külső-Szolnok vármegyei úriakról tett említést a pénzbefizetésnél 10 rajnaiforint esetében.

35 Bajthay István 9000 forintot adott. Bajthay által Laszkári János beszolgáltatott 4212 forint 15 krajcárt, miközben Draskóczy Sámuel 3333 forint 20 krajcárt. Gömrey Jánostól 1300 forint járt. Laszkári János mindezeket felül 899 forint 24 krajcárt adott. (OSZK K QH 2056. 1711. számadás.)

36 1703-ban a Pest-Pilis-Solt vármegyei vacsi pusztá bérleti díja (120 Ft) például éppúgy megjelent a forrásban, mint a dömsödiek Hugy pusztá bérleti díja (18 Ft), vagy a vacsiak Mareháza pusztá bérleti díja (75 Ft), illetve a Nógrád vármegyei nézsaiak keszegi bérleti díja (150 Ft). 1706-ban a Pest-Pilis-Solt vármegyei vecseiek Mareháza pusztá (15 Ft) után fizettek. (OSZK K QH 2056. 1703–1711. számadások.)

37 1703-ban a cigányok által eladott kehes lovak ára 131 forint 45 krajcár volt, és a kecskeméti bírák megadták a lovak, valamint a társzeker árát, vagyis a 340 forintot. Ugyancsak 1703-ban a számadás készítője megemlítette, hogy a dömsödiek kifizették a hajó árát, vagyis a 12 forintot, ugyanebben az évben 732 forint járt a szitnyai széna után. Két évben szarvasmarha-értékesítés is megfigyelhető. 1705. december 1-jén nyolc ökröt adtak el 132 forintért, míg Bajthay István 1706. július 29-én 19 szarvasmarhát 99 forint 43 krajcárért. (OSZK K QH 2056. 1703–1711. számadások.)

38 1703-ban 20 forint származott Martinovgeh Stefkótól, a régi sáfártól, miközben 100 forint a princsfalusi sáfártól, Janovgich Ondrejtől, 1711-ben pedig 150 forint Janovjeh Ondrej sáfártól. Feltehetően az 1703-ban említett Janovgich Ondrej ugyanaz a személy lehetett, mint 1711-ben Janovjeh Ondrej sáfár. (OSZK K QH 2056. 1703–1711. évi számadások.)

39 1703. február 4-én a Selmeci Kamara negyedévre fizetett Koháry II. Istvánnak 2786 forintot. 1704. október 2-án „császár rendeléséből” kapott 153 forintot. 1705. augusztus 10-én a Csallóközben a hadbiztostól (bellicus comissarius) 300, november 7-én Majeren selmeci adinisztrátor embereitől 450 forint került a kasszába. Majerentől 1706-ban 250 forint járt, míg a Csallóközben a hadbiztostól 1000 forint. 1707. május 26-án a camera prefectus 400 forintot adott. (IVÁNYOSI-SZABÓ 2004. 14.; VISNYEI 1998. 22.; HECKENAST 2005. 238.; PNL 1895. 666.; OSZK K QH 2056. 1703–1711. évi számadások.)

A korszakban gyakorlat volt a nagybirtokos családok körében a hitelügylet, de nem csupán adósságokat halmoztak fel.⁴⁰ Koháry II. István is foglalkozott hitelezéssel.⁴¹ Feltételezzük, de bizonyítani nem tudjuk, hogy nagyobb összegeket is hitelezett Koháry.⁴² Akadtak olyan bevételi források is, amelyekről nem tudtuk megmondani, hogy milyen címen kerültek Koháry II. Istvánhoz – vélhetően hiteltörlesztésről lehetett szó.⁴³ Számos hitelező is kimutatható, hogy bizonyíthatóan hasonlóan járt el.⁴⁴

1704-ben az a páter Winklertől származó 750 forint, amelyet Koháry II. István magához vett, nem került be a bevételi oldalra, csupán megemlítették. Még ugyanabban az évben Koháry II. István Selmechányára vitt pénzt, amiből december 12-én Lipcsei Mihály visszahozott 488 forintnyi összeget. Koháry feltehetően a páter Winklertől származó pénz maradványát küldhette vissza, amit az október 17-e és 30-a között zajló selmeci békeértekezletre vihetett magával.⁴⁵ 1706-ban páter Kecskeméthinek adtak 2819 forint 30 krajcárt. 1707-ben a páter Kecskeméthinél letétben lévő pénzből a számadás készítője két alkalommal több, mint 700 forintot fölvelt. Az 1711. évi számadás szerint a letétet 1711. október 16-án hozták el, de a letéti pénz nem került be a bevételi oldalra, ellenben a kiadások között megtalálható a 392 forintos letéti taksa. A két eset bizonyítja, hogy a számadás bevételi oldalán szereplő összegeken felül is volt Koháry II. Istvánnak pénze.⁴⁶

40 Lásd BAKÁCS István: *A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei a XVII–XVIII. században*. Budapest 1965.

41 1703-ban példának okáért Kovács János visszaadta a Bécsben kölcsönadott 115, majd 179 forintot. Ekkor a korponaiak hiteltörlesztése közel 50 forint volt. 1704-ben szerény, 4 forint nyereség származott Dúl Mihály kölcsönzéseiből. 1707-ben páter Kereskényi 350 forintnyi hiteltörlesztése számított nagyobb bevételi forrásnak. 1711-ben Pécsi Lukács Korpona város hiteléből törlesztett 322 forintot. Talán ilyen rövid távú kölcsön lehetett Toth János armálisának megszerzéséért az a 250 forint is, amit 1711. október 23-án kifizettek, és november 15-én kaptak vissza. (OSZK K QH 2056. 1703–1711. számadások.)

42 1703-ban páter Winklernek 34 000 forintot adtak. Páter Winkler 1704-ben több részletben 1800 forintot törlesztett, majd 1707-ben 600 forintot. Páter Höckinger 1711-ben augusztus végéig 1700 forintot adott vissza, de november 27-én 20 517 forint 45 krajcárt kapott. 1711-ben Leopold Veicht október végéig 1398 forint 1 krajcárt fizetett ki, ám október 23-án 4282 forint 30 krajcárt vett fel. Mivel nem tudtuk bizonyítani, hogy hitelnyújtásról van szó, a kiadásoknál a költségekre és kifizetésekre fordított összegekhez soroltuk. (OSZK K QH 2056. 1703–1711. számadások.)

43 Lásd a 42. számú lábjegyzetet!

44 A következők fizettek: 1704-ben Sövényházi Ferenc (107 Ft), Blaskovics Márton (299 Ft 36 kr), aki a számadások alapján a Koháryak szolgálatában állt, Striba Tamás (36 Ft), 1705-ben páter Putanics budai prépost (150 Ft), 1706-ban Spacs András (500 Ft), Markovich Péter budai rác (1000 Ft), Svagler (552 Ft), Blaskovich Márton (1704 Ft 54 kr), egy markotányos (12 Ft 25 kr), egy mészáros (15 Ft), Szentgyörgy város (299 Ft 43 kr), 1711-ben gróf Longet (1570 Ft), Kovács János (3000 Ft 13 kr), páter Madocsáni Ádám (6412 Ft 1 kr), selmeci páter rektor (106 Ft 15 kr), Simonfalvai Menyhárt (40 Ft). Talán a hiteltörlesztés oka húzódnhatott a háttérben, erre utalhat, hogy például Kovács János 1703-ban már hitelt törlesztett. (OSZK K QH 2056. 1703–1711. számadások.)

45 KÖPECZI–R. VÁRKONYI 1976. 484.

46 OSZK K QH 2056. 1703–1711. számadások.

MIRE ADOTT KI PÉNZT KOHÁRY II. ISTVÁN?

A számadások végösszegei szerint Koháry II. István kiadásai minden évben azonosak voltak a bevételeivel. Valójában a forrásban szereplő összkiadás és az általunk számolt összegek között olykor nagy különbségek mutatkoztak. A továbbiakban a számolt kiadásokkal elemezzük a számadásokat.⁴⁷ Figyelembe kell azonban vennünk, hogy az 1711. évi kiadások a forrás hiányosságai miatt a közölthöz képest nagyobbak voltak.

A forrásokban szereplő kiadások végösszegéhez és a bevételekhez képest kevesebbet költöttek 1703-ban, 1704-ben, 1706-ban, míg 1705-ben, 1707-ben és 1711-ben többet. A számolt összkiadás 1703-ban meghaladta a 44 095 forintot, 1704 és 1707 között ez az érték 2609 és 5743 forint között mozgott, míg 1711-ben a 36 354 forintot közelítette meg.

1703-ban és 1704-ben jelentős maradvány keletkezett. 1705-ben és 1711-ben a bevételek és a kiadások mérlege figyelemre méltóan negatív lett. Összességében elmondhatjuk, hogy az 1705-ös évvel kezdődően a bevételek nem fedezték az összkiadásokat. Ez a kép azonban árnyalásra szorul.⁴⁸

2. TÁBLÁZAT

*A forrásban szereplő és a számolt összkiadás*⁴⁹

Év/Rft	1703		1704		1705		1706		1707		1711	
	Rft	Kr	Rft	Kr	Rft	Kr	Rft	Kr	Rft	Kr	Rft	Kr
Összkiadás a forrásban	44 851	30½	3587	53	1254	7	5749	43½	2607	55	35 064	19
Számolt összkiadás	44 095	45	3487	31½	2689	57½	5742	29½	2609	19	36 353	58

A kiadások között tüntették fel a be nem folyt bevételt, vagyis a tartozást, amely csak 1703-ban nem jelentkezett, a Rákóczi-szabadságharc alatt azonban végig kimutatható volt. Az elmaradt befizetésekhez 1704-ben és 1705-ben 500 forint körüli összeget soroltak, 1706-ban 205 forintnál többet, 1707-ben 55 forintot sem, míg 1711-ben 2185 forintot. Az ilyen módon keletkezett tartozások kiadáshoz sorolása azonban indokolatlan volt, hiszen a befolyt bevételeket nem csökkentette, így éppen ennyi összeg maradt a kasszában. Mindezek miatt a tartozások összegével csökkenthetjük a kiadásokat. Ha így vizsgáljuk a bevételek és a kiadások mérlegét, akkor csak 1705-ben mutatható ki negatív mérleg, amely meghaladta a 900 forintot. A többi évben maradvány keletkezett. Megítélésünk szerint a kiadásokat valóban kifizették, ezért feltételezhetjük, hogy a negatív mérlegű 1705-ös évben bizonyos bevételek nem kerültek be a számadásba. A megállapítást erősítheti, hogy a Rákóczi-szabadságharc alatt Koháry II. István összbevétele látványosan csökkent 1705-ben. Megjegyzésre érdemes, hogy a negatív mérlegű év után is, 1706-ban a bevételek között nagyobb, előző évről áthozott maradványt jegyzett fel a számadás készítője.

47 A kiadásokról képet ad a számadások kiadási része. (OSZK K QH 2056. 1703–1711. számadások.)

48 OSZK K QH 2056. 1703–1711. számadások.

49 Forrás: OSZK K QH 2056. 1703–1711. évi számadások.

Ha a számolt maradványt összehasonlítjuk a következő esztendőre átvitt maradvánnyal, akkor a következőket állíthatjuk: Az 1705. évi maradvány összege megegyezik az 1704. évi levont tartozással. Ugyanezt mondhatjuk el az 1706. és az 1707. évi maradványról, amely az előző évi tartozás összegével volt azonos. 1704-ben a tartozás 457 forint, de csak 222 forint került a következő évi maradványba, a többi pénzt nem tudjuk, hogy mire fordították. A tartozás összege 1711-ben volt a legmagasabb, meghaladta az 1321 forintot. 1703-ban egyébként az összkiadás és a számolt összkiadás közötti különbség közel azonosnak bizonyult a következő évi maradvánnyal – kevésbé haladta meg azt.⁵⁰

3. TÁBLÁZAT

*A bevétel, a be nem folyt tartozással csökkentett összkiadás,
a tartozás és az előző évi maradvány⁵¹*

Év/Rft	1703		1704		1705		1706		1707		1711	
	Rft	Kr	Rft	Kr	Rft	Kr	Rft	Kr	Rft	Kr	Rft	Kr
Bevétel	44 851	30½	3587	53	1254	7	5749	43½	2607	55	35 064	19
A be nem folyt tartozással csökkentett összkiadás	44 095	45	3030	11½	2186	51	5537	12½	2555		34 168	54
Tartozás	0	0	457	20	503	6½	205	17	54	50	2 185	4
A bevételből előző évi maradvány	940	3	750	7	222	7	503	6½	205	17	1 321	50

Az összkiadáshoz sorolták a már említett elmaradt bevételből származó tartozást, a konyhai kiadásokat és a különféle célú vegyes kiadásokat, illetve az egyéb kiadásokat is. A szűken értelmezett kiadások azonban csak a konyhai, vegyes és egyéb kiadásokból álltak.⁵²

4. TÁBLÁZAT

A számolt összkiadás összetétele⁵³

Év/Rft	1703		1704		1705		1706		1707		1711	
	Rft	Kr	Rft	Kr	Rft	Kr	Rft	Kr	Rft	Kr	Rft	Kr
Számolt összkiadás	44 095	45	3487	31½	2689	57½	5742	29½	2609	19	36 353	58
Tartozás	0	0	457	20	503	6½	205	17	54	50	2 185	4
Konyhai	386	2	469	54½	256	31	794	16	972	31½	705	21
Vegyes kiadások	6 435	43	2560	17	1930	20	1923	26½	1581	57½	31 915	49
Egyéb	37 274						2819	30			1 547	44

50 OSZK K QH 2056. 1703–1711. számadások.

51 Forrás: OSZK K QH 2056. 1703–1711. évi számadások.

52 OSZK K QH 2056. 1703–1711. számadások.

53 Forrás: OSZK K QH 2056. 1703–1711. évi számadások.

Az egyéb kiadások közé ismeretlen felhasználású pénzek tartoztak. Ugyanilyen nem ismert felhasználású pénzek kerültek az ún. vegyes kiadások költségekre és kifizetésekre fordított összegei közé.⁵⁴

Egyes szakirodalom kiemelte, hogy Koháry II. István jelentékeny pénzösszeget kölcsönzött az országnak, és huszárezredet tartott fenn.⁵⁵ Nagy Iván meg is jegyezte, hogy 1703. július 2-án 6000 forintot adott a Rákóczi elleni hadsereg segélyezésére.⁵⁶ Mindez nem mutatható ki Koháry II. István Rákóczi-kori számadásai alapján. Amint említettük, Koháry II. Istvánnak a számadás bevételi oldalához képest több pénze volt – talán ebből fizethette. Megjegyzendő azonban, hogy Bottyán János 1703 decemberéig még Rákóczi ellen harcolt, s a Koháry által neki adott 3000 forint lehet, hogy az előbbi célt szolgálta. Koháry és Bottyán ugyanis Zólyom alatt még egy oldalon harcolt 1703 novemberében.⁵⁷ Az is elképzelhető azonban, hogy Koháry hitelt nyújtott Bottyánnak.

A konyhára költött összegek a Rákóczi-kor folyamán végig számottevőek voltak. A nagysága nem a bevételektől függött, hanem 1707-ig – 1705 kivételével – folyamatosan növekedett. Míg 1703-ban 386 forint volt, addig 1707-ben ez az összeg elérte a 972 forintot. 1711-ben is magas, 705 forintot sorolhatunk ide. 1705-ben volt a legkisebb a bevétel, ezért lehetett kevesebb a konyhára költött kiadás is. Az ún. vegyes kiadások között élelmiszerre fordított kifizetések is találhatók évi 21 és 84 forint közötti összegben.⁵⁸ Mindez magyarázható azzal, hogy Koháry II. István a kíséretével nem a birtokán időzött, és nem a birtokai javait fogyasztotta.

Az ún. vegyes kiadások összege meglehetősen ingadozott, szembevetendő azonban az igyekezet, hogy a Rákóczi-szabadságharc idején korlátozzák azt az 1711. esztendő kivételével. Ez a kiadás 1703-tól 1705-ig 6441 forintról 494 forintig csökkent. 1706-ban és a következő évben megnövekedett, de a 2000 forintot sem érte el. A legnagyobb összeg, 30 626 forint 10 krajcár 1711-ben figyelhető meg. 1711-ben egyébként páter Höckinger 20 517 forint 45 krajcárt kapott, miközben Leopold Veicht 4282 forint 30 krajcárt. Feltételezzük, hogy hitelhez jutottak. A hitelnyújtás tehát jelentősen megemelhette a vegyes kiadásokat, noha korábban az egyéb kiadások közé került.⁵⁹

54 1703-ban páter Winklernek fizettek 34 000 forintot, Bottyán Jánosnak pedig 3000 forintot. Minden bizonnyal páter Winkler hitelt kaphatott Kohárytól, amit részben törlesztett, hiszen 1704-ben 1800, 1707-ben 600 forintot juttatott vissza. 1706-ban páter Kecskeméthynek adtak 2819 forint 30 krajcárt, valószínűleg ez lehetett a páternél lévő letéti pénz. 1711-ben meg nem nevezett kiadásokat számoltak el 1547 forint 44 krajcár értékben. (OSZK K QH 2056. 1703–1711. számadások.)

55 Például: REISZIG 1906. 466.; PNL1895. 666.

56 NAGY Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal*. VI. Pest 1860. 292.

57 IVÁNYOSI-SZABÓ 2004. 14.; VISNYEI 1998. 22.; HECKENAST 2005. 238., 78.

58 OSZK K QH 2056. 1703–1711. számadások.

59 OSZK K QH 2056. 1703–1711. számadások.

5. TÁBLÁZAT

*Az ún. vegyes kiadások összetétele*⁶⁰

Év/Rft	1703		1704		1705		1706		1707		1711	
	Rft	Kr	Rft	Kr	Rft	Kr	Rft	Kr	Rft	Kr	Rft	Kr
Koháry II. Istvánnak	14	17			4	32			2	50		
Családtagoknak	747								1		2100	
Konvencióra	368	6	153	29	192	56	349	41	157	18	61 + (...)	39
Munkadíjra	75	50½	131	5	25	0	141	0	15	59½	99	35
Lóra, ökörré, járműre	769	20	199	34	365	15	309	6	234	42	644	53
Útiköltségre, szállításra	37	53	9	36	16	57½	35	17	73	47	341	52
Szállásköltségre	228	1½	387	32	114	31	160	13	143	3	152	37
Világításra	9	25	29	22½	4	25	4	9	9	3	7	9
Másolatokért	39	37	8	19	4	45	5	12		15	10	
Postáért, hírekért	6	25	15	7	15	10	4	42	12	7	6	38
Papírért, írószerért	7	19	2	4		26	5	18	3	50	15	55
Könyvért, képeért, térképért	26	6	2	39	2	20	12	14	8	7	19	7
Ruháért, textilért	294	50	501	21	169	50	288	15	202	51½	543	39
Bútorra	18		3		22	14	31	4½	32	59	14	21
Dohányzásra	16		15	5	24	44	22	5	45	34½	15	46
Dézsmaért	1650											
Élelmiszerre	79	47	21	37	45	52	67	23	71	46½	83	13
Felszerelésre	25	31	32	50	44	38	28	45	52	25	114	40
Fegyverre	33	52		33	3	18	7	17	4	53		
Gyógyszerre és orvosra	20	28	6	13½	23	35	7	27	24	13	7	5
Személyi higiénéjára	18	26	8	6½	25	9	40	46	25	4	22	14
Kegyes célra	98	24½	14	35	49	56	66	8½	30	40½	435	14
Kártyára, osztáblára				27		3						
Szokásból	1	30			4	52	7	59	2	16	8	30
Legelőgazdálkodásra							93	29½			24	
Költségekre, kifizetésekre	1803	41	876	28	655	00½	213	32	345	48	27 030	30
Olasz boltban fizettek	28	37	137	21	68		11		77	49	138	53
Nem ismert	18	7	4	6	46	8	11	23	3	36	18	19
Mindösszesen	6435	43	2560	17	1930	20	1923	26½	1581	57½	31 915	49

60 Forrás: OSZK K QH 2056. 1703–1711. évi számadások.

Az ún. vegyes kiadások között minden évben találtunk kisebb összegeket, amelyeknek a felhasználása nem ismert a források hiányosságai miatt. Az esetek túlnyomó többségében azonban elmondhatjuk, hogy ezek a kiadások nagyon sokrétűek voltak.

A vegyes kiadások tartalmazták például a Koháry II. Istvánnak „aprópénzként” adott néhány forintot.⁶¹ Koháry nem minden évben használt fel pénzt, az is csupán szerény összeg volt.⁶² A Koháry-család tagjainak nagyobb összegeket fizettek ki.⁶³

Konvencióra, vagyis az állandó alkalmazottak fizetésére minden esztendőben költöttek. 1711-ben a számadás vonatkozó része megsérült, így nem kaphatunk erről az évről valós képet. 1703 és 1707 között az ilyen célra fordított összegek nagysága jelentősen hullámzott 153 és 368 forint között úgy, hogy a legnagyobb kifizetés 1703-ban figyelhető meg, azt követően pedig 1706-ban. 1703-ban 22 fő kapott pénzbeli konvenciót, 1704-ben és 1705-ben 10-10, 1706-ban 16, 1707-ben 19, 1711-ben pedig 10 fő. 1703-ban még Karniz Márcsit kell ide sorolnunk, aki nem kapott pénzbeli fizetséget, csupán a konvenciójába járó ruha helyetti pénzt. A konvencióban részesülőknél ugyanis bizonyos esetekben ruha is jutott vagy annak pénzbeli ellenértéke. A számadás alapján elmondhatjuk, hogy ezen felül is vásároltak több embernek ruhát, akik között konvenciót kapók is voltak. Nem lehetett azonban eldönteni ez utóbbi esetben, hogy a természetben kapott ruha a konvenció része volt-e, ezért a ruhára és textilre költött összegekhez soroltuk ezeket a kifizetéseket.⁶⁴

Alkalmi munkavégzés után járó munkadíjakat is kifizettek főként különféle meseterembereknek. Ide soroltuk az „italpénzeket” is, vagyis a borraivalót. A munkadíj minden évben megfigyelhető volt, évente 16 és 141 forint közötti összeget fordítottak erre a célra, a legtöbbet 1706-ban. A muzsikásoknak juttatott pénzeket munkadíjként értelmeztük, de a szokáshoz kapcsolódó muzsikálás díját a szokásból kifizetett összeghez soroltuk.⁶⁵

61 A bevételi oldalon szereplő bejegyzés szerint, Koháry II. Istvánnál a számadásban nem rögzített nagyobb összegek is lehettek. 1704-ben például Koháry II. István Selmecbányára vitt pénzt, abból december 12-én Lipcsei Mihály visszahozott 488 forintnyi összeget. (OSZK K QH 2056. 1704. évi számadás.)

62 1703-ban 14 forint 17 krajcárt, 1705-ben 4 forint 32 krajcárt és 1707-ben 2 forint 50 krajcárt. Koháry II. István egy-egy évben több alkalommal vette fel az összességében szerény összeget. Megjegyzendő azonban, hogy az 1704. szeptember 30-ai bevételnél szerepel az a megjegyzés, hogy Koháry II. István magához vette a páter Winklertől származó 750 forintot, amit a kiadások között nem tüntettek fel. (OSZK K QH 2056. 1703–1711. számadások.)

63 A Koháry-család 1703-ban (747 Ft), 1711-ben (2100 Ft) és 1707-ben (1 Ft) kapott jelentősebb vagy szerényebb összeget. 1703 folyamán Koháry II. István testvére, Koháry Farkas (345 Ft) és Koháry Farkas lánya, Borbála (300 Ft), illetve Blaskovics Márton kapott pénzt – az utóbbi azért, hogy azt Koháry Farkas fiainak (102 Ft) ellátására költse. 1707-ben ugyancsak a Koháry úrfiaknak juttattak 1 forintot. 1711-ben Blaskovics Mártonnak tettek le figyelemre méltó összeget az özvegyen maradt Koháry Farkasné (1500 Ft) számára, valamint fiának, Koháry II. Jánosnak (300 Ft). Koháry Farkas legidősebb fiúgyermeké, Koháry György 1708-ban lépett be a császári seregbe. 1711-ben a gróf Starhemberg-féle ezredben kapitányi rangban szolgált. Ezredével előbb Spanyolországban, majd Olaszországban harcolt. (REISZIG 1906. 469.) Ebben az esztendőben Olaszországba küldtek számára 300 forintot. (OSZK K QH 2056. 1703–1711. számadások.)

64 OSZK K QH 2056. 1703–1711. számadások.

65 OSZK K QH 2056. 1703–1711. számadások.

Legelőgazdálkodásra két esztendőben költöttek: 1706-ban közel 94 forintot, míg 1711-ben 24 forintot. 1706-ban a ferencesek 40 forintért megengedték Koháry II. Istvánnak, hogy „az apácák szigetén”, vagyis a mai budapesti Margitszigeten legeltessen. Összesen hét szolgát foglalkoztattak, akiket bizonyos naponként fizettek. A szolgák feltűnése a legelő megszerzése utánra tehető. Feltételezzük, hogy a legelő miatt foglalkoztatták őket.⁶⁶ 27 szénagyűjtőt is felfogadtak egy napra, illetve legényeknek adtak pénzt a széna szállításáért. 1711-ben Willakovics tisztartó kapott 24 forintot a lékai legelőért.⁶⁷

Mivel Koháry II. István földbirtokai a Rákóczi-szabadságharc által érintett területeken húzódtak, az utazásokra, szállásra költenie kellett Kohárynak, másrészt ezért tartottak lovakat, ökröket és járműveket. Ezek közül a legnagyobb kiadás a ló, ökör és jármű kategória esetében jelentkezett: 1703-ban több mint 769 forint 20 krajcárt fordítottak erre a célra, 1711-ben csaknem 645 forintot, a Rákóczi-szabadságharc többi évében pedig 200–300 forint körüli összeget.⁶⁸ A lóra, ökre és járművekre fordított nagy összegek mellett elsősorban útiköltségre, másodsorban szállításra adott pénzek mutathatók ki minden évben, de csak 1711-ben váltak jelentőssé, 341 forint 52 krajcárrá ezek a kiadások.⁶⁹ A Rákóczi-szabadságharc első két évében Koháry II. István és kísérete több száz forintot költött szállásköltségre, 1704-ben több mint 387 forintot, ezt követően is 150 forint körül mozgott az éves kiadás. Kifizették az emberek és a lovak szállásköltségét, a tüzelőfát és annak behozatalát, felvágását; adtak pénzt a szolgáló asszonynak és a szolgálólánynak is.⁷⁰ Évente néhány forintot költöttek világításra, de 1703-ban kivételesen 40 forintot fizettek ki erre a célra.⁷¹

Szerény összeget szántak különféle másolatokra, a legtöbbet, 39 forint 37 krajcárt 1703-ban.⁷² Évente pár forintot költöttek postára és új hírekre, de legföljebb 15 forint 10 krajcárt. Koháry II. István természetesen a császári oldal postáját használhatta.⁷³

Minden évben szerény összeg jutott papírra és írószerre, a legtöbb 1711-ben (15 Ft 55 Kr).⁷⁴ A Rákóczi-szabadságharc alatt folyamatosan vásároltak könyveket, képeket és térképeket 2 és 27 forint közötti értékben, a legtöbbet 1703-ban.⁷⁵

Ruhára és textilre is költöttek minden évben. Összesen 169 és 545 forint közötti, évente változó nagyságú összeg került ki a pénztárból emiatt.⁷⁶

A Rákóczi-szabadságharc idején bútorokra, főleg tábori bútorokra adtak ki pénzt 1704 kivételével. A bútórvásárlások összege évente 3 és 33 forint között mozgott.⁷⁷

66 OSZK K QH 2056. 1706., 1711. számadások.

67 OSZK K QH 2056. 1711. számadás.

68 OSZK K QH 2056. 1703., 1711. évi számadások.

69 OSZK K QH 2056. 1711. évi számadás.

70 OSZK K QH 2056. 1704. évi számadás.

71 OSZK K QH 2056. 1703–1711. évi számadások.

72 OSZK K QH 2056. 1703–1711. évi számadások.

73 Lásd: KAMODY Miklós: A Rákóczi-szabadságharc postája. *Hadtörténelmi Közlemények* 1982. 29. 227–228.; OSZK K QH 2056. 1703–1711. évi számadások.

74 OSZK K QH 2056. 1703–1711. évi számadások.

75 OSZK K QH 2056. 1703–1711. évi számadások.

76 OSZK K QH 2056. 1703–1711. évi számadások.

77 OSZK K QH 2056. 1703–1711. évi számadások.

Az egyháztól bérelt dézsma után fizetnie kellett a földesuraknak. Noha Koháry II. Istvánnak nagy birtokai voltak 1703-ban és 1711-ben, a dézsmáért csak 1703-ban adott ki összesen 1650 forintot, de akkor is csupán a Gömör vármegyei részekért.⁷⁸ Ugyanebben az évben a dézsmából 1423 forint 58 ktajcár bevétel mutatkozott a számadásban, ami elmaradt a kiadástól. Ez mutatja, hogy a tizedbérlet nyereséget hozott Koháry számára.⁷⁹

A korábban említett konyhai kiadásokon túl a vegyes kiadások között is találhatunk élelmiszerre kiadott pénzeket 21 és 84 forint közötti értékben.⁸⁰ Dohányzásra is költöttek minden évben 15 és 46 forint között változó értékben.⁸¹

1703 és 1707 között különféle felszerelésekre, elsősorban azonban konyhai eszközökre változó nagyságú összegeket költöttek 25 és 53 forint közötti értékben, 1711-ben viszont a 114 forintot is meghaladta az erre fordított kiadás.⁸²

A fegyverre költött kiadások a Rákóczi-szabadságharc első éveiben voltak a legnagyobbak, 1703-ban majdnem 34 forintot fizettek ki emiatt. A későbbiekben ez az összeg jelentősen kisebb volt, míg 1711-ben már nem mutatkozott ez a kiadástípus.⁸³

Minden évben vásároltak gyógyszereket, és hívtak orvost, amelynek összege 6 és 24 forint között mozgott.⁸⁴ Személyi higiéniára (ruhamosátásra, fürdőre, fül- és fogvájókra, borotvára) is költöttek minden esztendőben – a legtöbbet, 40 forint 46 krajcárt 1706-ban.⁸⁵

Minden évben jelentkezett a kegyes célra kifizetett pénz, amely 1703-ban közel 99 forint volt, 1704 és 1707 között ennél kevesebbet áldoztak erre, míg 1711-ben ez az összeg meghaladta a 435 forintot.⁸⁶

1704-ben 27 krajcárt költöttek magyar kártyára (10 kr) és egy pár francia kártyára (17 kr).⁸⁷ A következő esztendőben osttáblát (3 kr) készíttettek.⁸⁸ 1703-tól kimutatható, hogy majdnem minden esztendőben kifizettek néhány forintot valamilyen szokás miatt.⁸⁹

78 Murány vára 1704. január 28-án esett el. (KÖPECZI-R. VÁRKONYI 1976. 484.)

79 OSZK K QH 2056. 1703–1711. évi számadások.

80 OSZK K QH 2056. 1703–1711. évi számadások.

81 OSZK K QH 2056. 1703–1711. évi számadások.

82 OSZK K QH 2056. 1703–1711. évi számadások.

83 OSZK K QH 2056. 1703–1711. évi számadások.

84 OSZK K QH 2056. 1703–1711. évi számadások. Az élelmiszerek kategóriában is volt gyógyhatású fűszer, például a sáfrány. (AUGUSZTIN Béla – JÁVORKA Sándor – GIOVANNINI Rudolf – ROM Pál: *Magyar Gyógynövények. I. Általános és leíró rész.* Budapest 1948. 57.) A gyógyszerek közé azonban csak a patikában vett, vagy kimondottan gyógyításra használt növényeket soroltuk, nem pedig a fűszernövényeket.

85 OSZK K QH 2056. 1703–1711. évi számadások.

86 OSZK K QH 2056. 1703–1711. évi számadások. Megjegyzendő, hogy az egyéb kiadásoknál és a vegyes kiadások költségekre és kifizetésekre fordított összegeinél is szerepelt néhány páter, ami nem kegyes célból, hanem valószínűleg hitelezésből, illetve letétből származott.

87 A kártyázás Koháry II. István költészetébe is bekerült. Lásd: MÓDLI Éva: „A kártyát továbbá világ tükörének mondhatom”. A kártyajáték mint a barokk „felfordult” világának allegóriája Koháry István költeményében. *Irodalomtörténeti Közlemények* 2014. 6. 840–862.

88 OSZK K QH 2056. 1703–1711. évi számadások.

89 OSZK K QH 2056. 1703–1711. évi számadások.

Figyelemre méltó, hogy esztendőnként 11 és 139 forint közötti kiadások keletkeztek az „olasz boltban”, ahová évente egy-két alkalommal mentek. A számadások alapján nem tudható, hogy mit vásároltak.⁹⁰

Évente nagyobb összegeket fizettek ki különféle embereknek.⁹¹ A költségekre és kifizetésekre szánt pénzek esetében feltűnő, hogy az 1703-ban kiadott 1803 forint 41 krajcárhoz képest minden évben jóval kevesebb, folyamatosan csökkenő összeg kerülhetett a költségekre, kifizetésekre fordított pénzek kategóriájába – kivételt képez ez alól a Rákóczi-szabadságharc végét jelentő 1711. év, amikor 27 030 forint 30 krajcárt költöttek.

Az 1711-ben megfigyelhető ilyen jellegű kiadás nagy részét páter Höckingerre (20 517 Ft 45 kr) és Leopold Veichtre (4282 Ft 30 kr) fordították, akik valószínűleg hitelt kaphattak. Ezeken túl kisebb kölcsönök is előfordulhattak: például Toth János armálására 250 forintot adtak. Ebben az esztendőben tehát a hitel tehetette ki a költségekre és kifizetésekre fordított összegek döntő részét, jöllehet korábban az ún. egyéb kiadások közé került a hitel.

Az esetek kisebbik részében ismert, hogy Koháry II. István alkalmazottainak vagy előlegként, vagy utólag nyugta ellenében tettek le ellátmányra, költségekre, „költésre” pénzt. Minden bizonnyal különféle ügyek elintézésére, jobb előmozdítására is költöttek, mint 1705-ben a vármegye szolgájának italt pénzére; vagy 1706-ban Bajthay Istvánnak az ügyintézésére; míg 1711-ben a Magyar Kancellárián fizettek a Hont vármegyei főispáni tisztségért 600 forintot, illetve Blaskovics Mártonnak adtak pénzt a Kancellárián való közbenjárásáért. Katonákhoz is került néhány forint: például 1705-ben érdekes módon egy kuruchoz vagy a következő esztendőben az elhagyott adjutánshoz.⁹² A kifizetések nagyobbik részének célja azonban nem ismert.⁹³

KOHÁRY II. ISTVÁN GAZDÁLKODÁSA

Koháry II. Istvánnak az 1703 és 1711 közötti hat évből fennmaradt számadásai nem az uradalmaira, hanem a földesúri gazdálkodására vonatkozó forráscsoport. A kor-szak sajátossága, hogy Koháry a Rákóczi-szabadságharc alatt elveszítette a birtokait, amelyeket a harcok múltával visszakapott.

90 OSZK K QH 2056. 1703–1711. évi számadások. Az élelmiszerre költött kiadások közé soroltunk 4 forint 29 krajcárt, amit az olasz boltban fűszerért fizettek ki.

91 A költségekre és kifizetésekre fordított pénzek között különféle atyáknak adott összegek is szerepelnek, amelyeket nem soroltunk a kegyes célra kifizetett tételek közé. Páter Winklerhez kisebb összeg került 1703-ban, de hitelt törlesztett 1704-ben és 1707-ben. Páter Höckingernek 1711-ben adtak nagyobb összeget, ugyanebben az évben hitelt törlesztett. Páter Kecskeméthy pedig a letét őre volt. (OSZK K QH 2056. 1703–1711. évi számadások.)

92 A számadás azonban nem igazolja, hogy Koháry II. István a Rákóczi elleni hadsereget segítette, vagy huszárezredet tartott volna fönn, amelyre vonatkozó szakirodalmat lásd: NAGY 1860. 292.; REISZIG 1906. 466.

93 OSZK K QH 2056. 1703–1711. évi számadások.

A számadás készítője lejegyezte Koháry II. István bevételeit és kiadásait. Nem csupán a számadásokat vezette, hanem az ő hatásköre volt a különféle birtokokról származó földesúri jövedelem és egyéb bevételi források bevételezése a kasszába, valamint ő fizette ki a főleg általa végzett különféle beszerzéseket, javíttatásokat, vagy adott pénzt Koháry embereinek fizetségül, esetleg költségeik fedezésére. A pénzgazdálkodásért felelhetett, de felelősséggel tartozhatott Kohárynak és az embereinek az ellátásáért, illetve az állatállományért, a járművekért, a felszerelésekért is. A számadás készítőjének a személye nem ismert. A számadásból nem mutatható ki a fizetése, bár több alkalommal ruhát vásárolt magának a kasszából származó pénzből. Munkáját nem ellenőrizte semmilyen tisztségviselő. A feladatát önállóan láthatta el, olykor Koháry parancsát teljesítette. Végso soron ő volt a kulcsfigurája Koháry gazdálkodásának.

A tárgyalt korszakban az éves összbevétel kimutathatóan a Rákóczi-szabadságharc kezdő évében, 1703-ban volt a legmagasabb, mintegy 45 000 forint. Nem felejtendő el azonban, hogy Koháry már 1703 őszén nagy birtokokat veszített. A későbbi években az összbevétele számottevően kisebb lett, még 1711-ben is jelentősen elmaradt az 1703-as esztendőétől, pedig akkor már újból földbirtokkal rendelkezett.

Koháry II. István bevételeinek döntő része 1703-ban a birtokai után járó földesúri jövedelem lehetett. Az ilyen jellegű összeg a Rákóczi-szabadságharc többi vizsgált évében csak 1706-ban mutatható ki szerény mértékben, illetve az 1703. évihez képest kisebb, de számottevő bevétel 1711-ben. Némely birtokrészt bérbe adtak, amiből 1703 és 1706 folyamán kisebb-nagyobb bérleti díjak érkeztek. Figyelemre méltó összegek származtak lovak, ökrök, széna és járművek, vagyis társzeker és hajó eladásából 1703-ban, 1705-ben és 1706-ban. Amikor Koháry tulajdonában voltak a földbirtokai – azaz 1703-ban és 1711-ben –, akkor a sáfár is pénzt fizetett be a kasszába. A több tisztséget viselő Koháry II. István a szolgálatai után is eredménnyel várhatott jelentős pénzösszegeket – kimutathatóan 1703 és 1707 között. Koháry hitelezéssel is foglalkozott, amiből nagy bevétele származott, bár a hitel megtérülésével, vagy a hitelezésből eredő nyereséggel nem találkozhatunk a számadások lapjain.

Koháry pénzkészlete azonban az éves összbevételeknél nagyobb lehetett. Talán nem egyedülálló eset, hogy Koháry 1704-ben a páter Winklertől származó 750 forintot magához vette, ami nem került be a bevételek közé, csak mindössze az a 488 forintnyi összeg, amit végül a kasszába befizetett. Ugyanakkor 1706-tól páter Kecskeméthinél letétben volt 2819 forint 30 krajcár, amiből a megmaradó összeg a letét 1711. évi felvételekor nem jelentkezett a bevételeknél.

A kiadások tendenciája a bevételekéhez hasonlított. A bevételek és a kiadások mérlegét tekintve csak 1705-ben mutatható ki 900 forintot meghaladó negatív mérleg, a többi évben azonban jelentős maradvány keletkezett. Úgy tűnik, hogy a kiadásokat valóban kifizették, így feltételezzük, hogy 1705-ben bizonyos bevételek nem kerültek be a számadásba.

A szakirodalom tud arról, hogy Koháry II. István jelentékeny összeget kölcsönzött az országnak, illetve pénzt adott a II. Rákóczi Ferenc vezette hadsereg ellen, de ez nem mutatható ki a rendelkezésre álló számadások alapján. Talán az 1703-ban Bottyán Jánosnak adott 3000 forintot sorolhatjuk ide, de lehet, hogy Bottyán hitelt kapott.

Az összkiadások konyhai, vegyes és egyéb költségekből álltak. A konyhára költött nagy összegek 1707-ig folyamatosan emelkedtek, amikor elérte a 972 forintot, hiszen Koháry nem számíthatott birtokai természetbeni javaira. Az ún. vegyes kiadásokat a Rákóczi-szabadságharc alatt igyekeztek korlátozni, az 1703-ban kimutatható 6441 forintról töredékére csökkent, majd 1711-ben 30 626 forint fölé emelkedett. 1711-ben valószínűleg nagyobb összeget fordítottak hitelezésre, ezért mutatott ilyen mértékű növekedést ez a kategória. A vegyes kiadások elsősorban Koháry és az emberei ellátását szolgálták; másodsorban az utazásokra és a szállásra fordítottak pénzt; de Koháry családtagjai részére vagy kegyes célra is jutott nagyobb összeg; illetve 1703-ban a dézsmáért fizettek. A csak néhány évben jelentkező egyéb kiadás jelentős összeget képviselt – valószínűleg hitelt folyósított Koháry, illetve letétet helyezett el.

Koháry II. István a Rákóczi-szabadságharc alatti birtokvesztése idején sem szakadt el teljesen a mezőgazdaságtól, noha megmaradt kis birtokrészeit igyekezett bérbe adni. A helyváltoztató életmódra kényszerülő Koháry könnyen mozgítható lovakat és ökröket tartott. Az állatok száma nem ismert, de jelentős lehetett. A lovakat főként hátszlovaknak használták. Az állatok ellátása érdekében bérelt legelőn legelőgazdálkodást is folytattak.

ÉVA SZIRÁCSIK

THE ECONOMY MANAGEMENT OF ISTVÁN II. KOHÁRY DURING THE RÁKÓCZI UPRISING

ABSTRACT

The examination of the wide-ranging activities of István II. Koháry is still in the focus of research today. The surviving accounts of Koháry in the six years between 1703 and 1711 form a source group that gives an insight into the management of his landed properties. Koháry lost his estates during the Rákóczi Uprising, but he successfully regained them after the hostilities ceased. The accounts make it possible to examine the income from his various landed properties together with other sources of income and expenses. The accounts of Koháry from this period are also worthy of attention because even though the strongly pro-Habsburg nobleman lost his substantial land holdings during the war, he still maintained links to farming in many ways. The aim of this paper ultimately is to examine Koháry's sources of income during the Rákóczi Uprising as well as his expenses, that is the management of his properties.

CSOMA ZSIGMOND

A NÉPI ÍRÓK ÉS A HASURA-GAZDÁLKODÁS (A harmadik út a 20. századi magyar agráriumban)

Az első világháború után az agráriumban földreformokkal próbálták megváltoztatni az egészségtelen és aránytalan birtokmegoszlást, hogy az agrárszegénység földkövetelésének és radikalizálódásának elejét vegyék. Erre 1920-ban került sor a Nagyatádi-féle földreformnak nevezett törvény keretében. Ennek következtében azonban továbbra is változatlan maradt a birtokmegoszlás aránytalansága. Mindezt az 1935. évi mezőgazdasági statisztika is kimutatta: az 0–5 kat. h. nagyságú törpebirtok alkotta Magyarországon a 72,5%-ot. Erdei Ferenc már a szárszói tanácskozáson tartott „történeti materializmus”-nak nevezett előadásában levezette a kisüzemi, kisbirtokos magyar mezőgazdaság gyengeségét a latifundiumokkal szemben.¹ Ennek eredménye az volt, hogy 800 ezer uradalmi cseléd és ugyanennyi napszámos élt az országban. Mindez egyre nagyobb válságjeleket mutatott a mezőgazdaságban 1928-tól 1933-ig.² A gazdasági válság a legpusztítóbban a mezőgazdaságot sújtotta. Az ipari és a mezőgazdasági árak közötti különbség (agrárolló) 1929 és 1933 között megtöbszöröződött, 1933-ra 70%-ra nőtt a korábbi 5–6%-hoz képest. A bevételek is jelentősen visszaestek a csökkenő jövedelemtermelés mellett, miközben az adók növekedése a mezőgazdasági termelőket, azon belül különösen a parasztságot sújtotta. A munkanélküliség és a bérek csökkenése a mezőgazdasági munkások helyzetét tette elviselhetetlenné.³ A válság alatt tovább súlyosbodott a gazdasági-társadalmi feszültség. E stratégiai problémák kezelése késedelmet szenvedett, mivel 1933-tól a II. világháborúra készülődés újra elfedte ezeket a problémákat.⁴ Mindehhez hozzájárult, hogy nemzetközi meg egyezés keretében törölték az összes jóvátételi fizetést, 1933-ban pedig mérsékeltek az adós országok kamatfizetési és tőketörlesztési összegeit. A politikai elit a trianoni trauma után mindig a paraszti társadalom fontosságára hivatkozott a nemzeti meg-

1 Vö.: GYÖRFFY Sándor et al. (agyagot gyűjt., szerk., összekötő szöveget írta): *Szárszó 1943. Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete. Dokumentumok*. Budapest 1983. (A továbbiakban: Szárszó 1943.). 316.

2 SZUHAY Miklós: A magyar mezőgazdaság a két világháború között. In *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Szerk. GUNST Péter. Budapest 1998. 109–131. 218–219.

3 SZUHAY 1998. 218–219.

4 TÓTH Tibor: Nagybirtok kontra kisbirtok: politikai érdekütközés a hitbizományok felszámolása kapcsán az 1930-as évek közepén. *Agrártörténeti Szemle* 2018. 1–4. 138.

újulás szükségessége kapcsán. Ennek ellenére az 1927–1928-as Nagyatádi-féle földosztás megreformálása alkalmával is kimaradt az agrárnépesség.⁵

A parasztság továbbra is az ország lakosságának többségét tette ki. Számuk az 1920 és 1941 közötti két évtizedben nagyobb ingadozás nélkül 4,4–4,5 millió körül stagnált. Az 1 és 5 hold közötti törpebirtokos családok a 24%-ot, a teljesen földtelenek pedig a maradék 46%-ot tették ki. Ez utóbbiakon belül a legnépesebb – több mint 1 milliós – csoportot továbbra is a föld nélküli vagy az egy hold alatti területtel rendelkező napszámosok képezték. E korszak társadalma hierarchikus és nagymértékben zárt volt, de nem teljesen mozdulatlan. A nemzeti szocializmus eszméinek terjedése elkezdte bomlasztani ezt a monolit társadalmat. De a baloldalt felé kapcsolatot kereső társadalmi rétegek is hozzájárultak ehhez a folyamathoz,⁶ miközben a magyar gazdaság és külkereskedelem legfontosabb partnere egyre erőteljesebben Németország lett. A hadikonjunktúra hamar elérte a magyar mezőgazdaságot. Az ország 1941 nyaráig közvetlenül nem vett részt a háborúban, 1938 és 1941 között a területe és a népessége Szlovákia zömmel magyar lakta vidékeivel, Kárpátaljával, Észak-Erdéllyel majd Bácskával növekedett. Ezek a területek jelentős mezőgazdasági körzeteket és nyersanyagforrásokat jelentettek a megnövekedett munkaerő mennyisége mellett. Az 1938-as I. és az 1939-es II. zsidótörvényt követően a magyar törvényhozás 1941-ben súlyos zsidóellenes megkülönböztetéseket fogadott el a húszas évek numerus claususa után.

1940 decemberétől különböző gazdasági szabályozókkal az egész árrendszert és bérrendszert átalakítva az agrárrolló kialakulását akadályozta meg a kormányzat, amivel elérték a reálbérek szinten tartását. 1943-tól azonban a növényi eredetű tömegélelmiszeri cikkek árát emelték meg nagyobb mértékben a fellépő hiányok kiküszöbölésére. 1940. április 6-án közzétették a 2520/1940. sz.-ú kormányrendeletet a cukor- és zsírjegyek bevezetéséről; ez év május 8-ától a heti cukorfejadagot 12 dekagrammban állapították meg; május 29-től a gabona-, a zöldség-, a hüvelyes vetemények hatósági összeírását, valamint a termények piaci értékesítésének megtiltását rendelte el a kormány. Júniustól heti 3 napra a borjúhús, 1 napra a sertéshús árusítását tiltották el Magyarországon. Augusztus 31-től pedig a zsírfejadagot heti 20 dekában szabta meg a kormány. 1942-ben további mezőgazdasági terménymegvonásokra került sor.⁷ 1942. január 15-től bevezették a liszt- és kenyérjegyet.

1943 júliusában Bajcsy-Zsilinszky Endre és Tildy Zoltán a Kisgazdapárt nevében memorandumot adott át Kállay Miklós miniszterelnöknek, amelyben határozott intézkedéseket követeltek a háborús Németországtól történő eltávolodásra és egy különbéke megkötésére. A megváltozott külpolitikai és hadi helyzet 1943 végén (a teheráni konferencia határozata), a második front megnyitása már 1944 elején világossá tette, hogy Kállay Miklós miniszterelnök „hintapolitikája” nem vezet eredményre.

5 Vö.: GYÁNI Gábor: Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In GYÁNI Gábor – KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest 1998. 280–294., 321–324.

6 Vö.: Darvas József szárszói visszaemlékezésével.

7 SZUHAY 1998. 228.

A szárszói találkozón a baloldali erők térhódítása erőteljesebbé vált a nemzeti oldallal, a magyar parasztság képviselőivel és a főiskolás-egyetemi hallgatói értelmiséggel együtt.⁸ Az egyik felszólaló már a sárgaszalagos munkaszolgálatosokat is szóba hozta. A szárszói találkozó konferenciáján Erdei Ferenc magyar földkérdést taglaló előadása utáni hozzászólásában Darvas József a kertészkedést mint a szegényparasztság nagy munkaerőjét lekötő művelési ágat említette, amely előnybe részesítette a kisüzemi formát az ország kiváló termőhelyi adottságai mellett.⁹ Darvas nem hivatkozott arra, hogy honnan vette ezt a gondolatot, de valószínű Somogyi Imrétől, aki már évek hosszú sora óta hirdette a fentieket országszerte az előadásain és a gyakorlati bemutatóin mint a parasztság új, jövedelmező, intenzív zöldségtermesztését, az ún. hasura-gazdálkodást.

SOLI DEO GLORIA SZÖVETSÉG – SZÁRSZÓ – SOMOGYI IMRE

A két világháború között különböző kegyességi irányzatok mentén szerveződtek ifjúsági körök. Ez idő alatt nagyon markáns ellentétek és kegyességi törekések húzódtak az egyesületek között. Ilyen volt a: Bethlen Gábor Kör, a Soli Deo Gloria Református Diákszövetség (SDG), a Magyar Evangéliumi Diákszövetség (MEKDSZ), a Keresztény Ifjúsági Egyesület (KIE) és nem utolsósorban a Bethánia CE. Az interkonfesszionális, belmissziós egyesületek, egyletek nagyobbrészt már a századforduló táján létrejöttek. Hitvallásos alapon alakult 1921. július 11-én, egy siófoki teológuskonferencia zárónapján a Magyar Református Diákok Soli Deo Gloria Szövetsége (SDG), amelynek *„célja olyan öntudatos és gerinces magyar társadalom nevelése, amely Jézus Krisztus elvei és mértéke, a kálvinista világnézet [...] újjáalakító ereje szerint modern világunkban is Isten dicsőségét akarja szolgálni. [...] Öntudatos nemzeti élet megteremtéséért, az anyaszentegyház erőteljes missziói lelkületének és munkájának megerősítéséért küzd, különösen a jövő nemzedék életében”*. E program következetes végrehajtása során egyre szélesedett és mélyült az SDG kapcsolata a magyar társadalomért szintén felelősséget érző, annak átalakításáért, igazságosabbá tételéért harcot folytató erőkkel – különösen a Kabay Márton Körön keresztül –, míg eljutott a nevezetes 1942-es találkozásig, továbbá az 1942-es és 1943-as híres balatonszárszói konferenciáig.¹⁰

A Soli Deo Gloria Szövetséget (SDG) a siófoki református konferencián 1921. július 11-én alapította meg 30 teológus hallgató. Eleinte a teológiákra szorítkozott, és zárt jellegű volt a diákszövetség munkája, de már a kiliti konferencián kimondták, hogy új lelkipásztortípust nevelnek ki, ami társadalmi nyíltságra és reagálásra engedett következtetni.¹¹

8 Vö.: Veres Péter, Erdei Ferenc és a „népi írók” szereplését Szárszón 1943-ban.

9 Vö.: Szárszó 1943. 322.

10 Az SDG történetéhez vö.: GERGELY Ferenc: Egy pillantás a magyarországi református egyház két világháború közötti ifjúsági politikájára. (A Soli Deo Gloria Református Diákszövetség története, 1921–50.). In HAVAS Gábor – KULIFAY Albert: *A Soli Deo Gloria szövetség története*. Budapest 1992. 4–533 és F/2–F/34. Lásd még: <https://sdg.org.hu/>

11 Szárszó 1943. 67.

A felvételi fogadalmakban az SDG korszerűbb volt más diákszervezeteknél. Az SDG-nél és a többi egyesületnél az első világháború után fontos kérdéssé vált a felekezeti identitás kérdése. Az egyháznak és tagjainak újból meg kellett határoznia magát. A kérdésnek két súlypontja volt: az egyik, hogy „*a zsinat gondoskodjék arról, hogy a törvénykönyvben a ref. egyháztagság feltételei pontosan bent foglaltassanak, s egyházunk hitelvei kidomborodjanak*”. Az SDG tehát eleget tett a kor kívánalmainak ebben az értelemben. A többi szervezet – néhány kivételtől eltekintve – külföldről származott, tehát „importnak” tekinthető. Ez is magyarázza, hogy a KIE és a Bethánia fogadalomtételével szemben az SDG-é sokkal alaposabban kidolgozott szöveg. A korszak kihívásaira válaszoltak már a fogadalomtétel szövegének az összeállításakor is azáltal, hogy a református hitvallási iratokat bevették. Az egyesületi munka megszüntetéséig mindvégig megmaradt az alapítások körüli elvi pont hangsúlyozása, mely szerint csak az SDG fogadalomtételébe kerültek bele református hitvallási iratok. Amíg a KIE és a Bethánia mindvégig kiváló nemzetközi és – mai szóhasználattal élve – ökumenikus kapcsolatokkal rendelkezett, ezért a fogadalomtételükbe sem kerülhettek be az egyes felekezetek hitvallási iratainak a megnevezései, addig az SDG megmaradt a magyarlakta területeken.¹²

A református diákszövetségen belül alakult meg a radikálisabb eszmét hirdető Kabay Márton Kör,¹³ amely sikerrel szervezte meg a 8 napig tartó, 150 tagú „Munkás-Paraszt-Értelmiség” egyesületközi találkozót. Esti előadások és vitaalkalmak zárták a konferenci napokat. A Kör 1927-ben kiadta Makkai Sándor – később legendás erdélyi püspök¹⁴ – Ady-tanulmányát, amely körül nagy vita bontakozott ki. Az 1929. évi közgyűlés felvetette az utódállamokba, az idegenbe szakadt magyarság súlyos helyzetét. 1932-től megfogalmazták, hogy az *Új Magyarság* című lapjuknak az új országépítésre vállalkozó fiatalokat kell elérnie. 1934 augusztusától az *Új Magyarság* című lapot felváltó *Magyar Út* már kéthetente jelent meg, így a népi mozgalom legfőbb orgánuma lett. Itt bontakozott ki Darvas József, Kovács Imre, Feja Géza, Kodolányi János, Németh László, Veres Péter. De 1937-ben a baloldali-kommunista alapítók által szervezett *Márctiusi Front*-ot is megvédte az SDG a támadóikkal szemben.¹⁵ Mindez a mozgalomnak a széles társadalmi rétegek felé fordulását jelzi. 1942-ben a Kabay Kör révén az SDG kapcsolata szorosabbra fonódott a Magyar Élet Kiadóval, ezáltal a közéletisége nőtt. Nem véletlen, hogy a rendőrség figyelmét is felkeltette ez a szervezőmunka, így 1942. február 26-án este megszállta az SDG központját, feltúrta az irattárát, és igazoltatta a jelenlevőket. A Kabay Kör eredményes szervezkedő munkáját mutatta, hogy felvették a kapcsolatot, kiépítették hálózatukat a Táj- és Népkutató Intézettel, a Györffy István Kollégiummal, a katolikus ifjúsági

12 Vö.: PAPP Béla: A Soli Deo Gloria Szövetség és Egyházunk. *Kálvinista Szemle* 1933. 11. 82.; FÖNYAD Dezső: *Bevezetés a diákmissziós munkába. A Soli Deo Gloria Diákmozgalom története és módszere*. Budapest 1936.

13 Szimbolikus a névadás: a Rákóczi-szabadságharc kirobbanásához vezető 1697-es hegyaljai felkelés egyik vezetőjéről, Kabay Márton tömlöcbe vetett református prédikátorról kapta a nevét a Kör.

14 Makkai László történész akadémikus édesapja, Makkai Lilla kisoroszi (Illés Lajos, az Illés-együttes alapító billentyűse, zeneszerző, kántor felesége) református lelkész nagypapja.

15 Szárszó 1943. 69.

egyesületekkel, a népfőiskolákkal; meglátogatták Móricz Zsigmondot, Szabó Dezsőt, Somogyi Imrét – a hasura-gazdálkodás elterjesztőjét – és Veres Pétert.¹⁶ Ez év júniusában a Kabay Márton Kör körlevele adott hírt Somogyi Imre *Kertmagyarország felé* című könyvéről is. Ez a könyv volt a második, amelynek a megszületésénél a Kör bábkodott. A szerzőt és a kiadót – Püski Sándort – a Kör hozta össze egymással. A Kör tagjai segédkeztek a kézirat tisztázásánál és az első korrektúrázásánál.¹⁷ Somogyi Imre az 1942. február 15–22. között megrendezett konferencián is részt vett, amikor például a Néprajzi és a Mezőgazdasági Múzeumot is felkereste annak közönsége.¹⁸

Az 1930-as években a református egyház érdeklődése is a falu felé fordult, annál is inkább, hiszen közismert tény volt, hogy az egyháztagság mintegy 80%-a ott. A református sajtó és a különböző egyházi fórumok is egyre több cikkben, előadásban, hozzászólásban foglalkoztak a falusi gyülekezetek problémáival, a magyar faluval, a paraszti társadalom szociális és művelődési helyzetével. A népfőiskolai mozgalom elindításában is meghatározó szerepet vállalt a református egyház. 1936 februárjának elején megkezdődött Sárospatakon az első népfőiskolai tanfolyam, mely hamarosan országos mozgalommá erősödött. A sajtó is egyre többet foglalkozott a népfőiskola gondolatával. Móricz Zsigmond a *Kelet Népe*-ben teret nyitott, hogy a legismertebb írók is elmondhassák erről a véleményüket. Így a sajtó útján is mindinkább ismertté vált ez a gondolat, és egyre több helyen nyílt népfőiskola. 1940 januárjában a veszprémi Bakony-Balatonvidéki Református Népfőiskola első évi záróünnepélyén megjelent Móricz Zsigmond is, és lelkes beszámolót írt róla a *Kelet Népe*-ben. Ezt az alsónyéki, sárközi, szatmárökörítói, székelyudvarhelyi, makkfalvi, magyarkapusi, hódmezővásárhelyi, sárbogárdi, hajdúböszörményi és veszprémi leány népfőiskolai tanfolyamok követték. Később állandó jellegű népfőiskolák alakultak Szatmárban, Kecskeméten, Alsónyéken, Orosházán, Rónafőn stb. Jelentős eseménynek tekinthető, hogy pl. 1941-ben 300 községből 508 falusi fiatal vett részt népfőiskolai tanfolyamon. A népfőiskolai mozgalom túllépte a református egyház határait, és más felekezetek (evangélikusok, római katolikusok) is indítottak hasonlókat, sőt közülük egy – a tatai –, nem volt felekezeti népfőiskola. Az 1942. év telén megrendezett népfőiskolákról tartott konferencián Somogyi Imre mellett Benda Kálmán, Veres Péter, Féja Géza is hozzászolt, aláhúзва a népfőiskolák szükségességét.¹⁹

A balatonszárszói SDG Református Diákszövetség telepét 1928. április 14-én vásárolták meg. Balatonszárszón a Nefelejcs-villát a Pusztavölgyi soron egy nadrágszíjtelekkel együtt vették meg. Ez az üdülőttelep a negyvenes években már 5 hold vízparti telekkel is rendelkező konferenciaközpont lett. Itt a diákok számára egyszerű körülmények között olcsó lehetőséget biztosítottak a testi-lelki felüdülés számára. A telep fennállása alatt 200-nál is több konferenciát tartottak, amelyen legalább 20 000 ember vett részt. A kezdet sátortáborá után három fabarakk épült egyenként 40 férőhellyel. Az előadó- és az ebédlőhelyiség a telep közepén, a völgyben helyezkedett el.

16 Szárszó 1943. 86.

17 Szárszó 1943. 88.

18 Szárszó 1943. 6.

19 Szárszó 1943. 142–143.; A népfőiskolákat 1947–1948-ra mindenütt felszámolták.

1937-ben két somogyi stílusú téglalapú épület épült 92 férőhellyel, 1947-ben pedig új konyhát hoztak létre a Nefelejcs-villa mellett. Minden bővítéshez a szövetség tagjai járultak hozzá egy-egy négyszögöl föld árának kifizetésével, vagy gyümölcsfacsemeték megvételével és ültetésével. A földterület megmunkálásában is a konferenciázó diákok segítettek. Az egész telep a diákság filléreiből és a felnőtt SDG-sek sáfáradományaiból tartotta fenn magát.

A telepet egy gazdálkodó vezette, aki a konyha- (zöldséges-) kertet művelte. Így a konferencia-résztvevők ellátásának nagy részét a telep fedezte. Az első években a konferencia-résztvevők önkéntesen 1-1 négyszögöl föld árát ajánlották fel, és fizették be. A fásítás is hasonlóan történt – gyümölcsfákkal. Mindez a háborús időkben nagy haszonnal járt, ugyanis megkönnyítette a táborlakók ellátását. A háború alatt még sertéstartással, konferenciánként egy-egy disznó levágásával javították az ellátási nehézségeket, ezzel lettek úrrá az élelmiszer drágaságán és hiányán.²⁰ A látogatószám fokozatosan nőtt, 1942 februárjában például a tiszaladányi küldöttek közölték, hogy tudja a falu, hova jönnek a résztvevők, és izgatottan várják vissza őket az otthon maradottak, akiket majd tájékoztatnak a konferencián elhangzottakról.²¹

1943-ra fordult a történelem kerek: Mussolini megbukott, a Berlin–Budapest–Róma tengelypolitika összeomlása reálisnak tűnt a kibontakozó szovjet katonai offenzíva árnyékában. Kállay miniszterelnök azonban még halogatta a háborúból való kiugrást és a hadüzenetet a németek részére. Eközben a Kabay Kör folyamatosan műsoros, ún. irodalmi esteket szervezett a népi írók vendégszereplésével, így Somogyi Imrével is. De Somogyi ott volt a Parasztszövetség Földmunkás Szakosztályának a megalakulásánál és a *Szabad Szó* kibővített szerkesztőségi ülésén is.²²

Somogyi Imre 1902-ben Abony községben született egy hat gyermekes földműves-gátőr család negyedik gyermekeként.²³ Az elemi iskola hat osztálya után a négy polgárit már felnőttként, másfél év alatt végezte el. Festőművész akart lenni, végül a szobrászatot művelte Johnson Grisle norvég protestáns lelkész és Lyka Károly biztatására, továbbá Gundel Károly vendéglős támogatásával. Egy házban lakott Györffy István néprajztudóssal, aki megnyerte az etnográfia ügyének, felkérve őt a gazdálkodási hagyományok, emlékek és a néprajzi tárgyak gyűjtésére. 1931-ben azért ment Bulgáriába, hogy megismerkedjen a régóta híres bolgárkertészettel és a belterjes gazdálkodással. Itthon Beregszásztól Pécsig, Szombathelytől Szegedig biciklivel járta az országot. A zöldségtermelésről, a kertgazdálkodásról, a népművészetéről, a parasztok és a mezőgazdasági munkások embertelen helyzetéről mindenütt rendkívül szuggesztíven beszélt. Tolnában és Baranyában szövetkezeteket szervezett, másutt nép-főiskolát. Haladó gazdáknál kísérleti telepei voltak. A határjárásokon egymástól tanultak a résztvevők. Könyveket és tiltott röplapokat is vitt magával. A politikai eszmecseréken a szegényparasztokat, a nincsteleneket és a kisgazdákat vonzotta magához. Az országjárása során jutott el az akkori Szabolcs vármegyei Tiszaladányba. 1940-ben

20 Szárszó 1943. 74–75.

21 Szárszó 1943. 47.

22 Szárszó 1943. 154–155.; FEHÉR Lajos: *Így történt*. Budapest 1979. 226–234.

23 HEGYI Imre: *Egy élet a népi mozgalomban*. Budapest–Miskolc 2004. 155–157.

és 1942-ben Darvas Józseffal együtt szervezte az író-paraszt találkozót. A népi, a szociális-szociográfiai érzékenyséű írók a korszerűbb mezőgazdaság érdekében – a rossz és az aránytalan birtokszerkezet problémáit látva – a földművelő népesség, a szegényparaszság élete felé fordultak szépírói-szociográfiai munkásságuk révén.

1940 pünkösdjén Somogyi Imre társaságában Tiszaladányba utazott Móricz Zsigmond, Veres Péter és Kovács Imre. A tiszaladányi napról, a tapasztalataikról Kovács Imre tudósított a *Szabad Szó* 1940. május 19-i számában.²⁴ Ezen a napon bejárták a falut, és meghallgatták a parasztok panaszait, majd kilátogattak a földekre; a Szirmay grófok nagyhomokosi uradalmában a cselédekkel is beszélgettek. A nap egyik fontos programja volt a hasura-gazdálkodás ismertetése, amit Somogyi Imre személyesen mutatott be. A falusi népesség itt ismerkedhetett meg a hasura-kötés, illetve a hasura-szövés technikájával és a Somogyi által tökéletesített hasura-kötő állvánnyal. A program befejezéseként a ladányi és a környékbeli parasztok gyakorolhatták a kötetést. Ezzel pedig a lehetőségét teremtették meg a közeli tokaj-hegyaljai szőlők nap-számosmunkája mellett az intenzív kertészkedés kialakításának a parányi földjeiken, amivel reményeik szerint a megélhetésüket biztosíthatták. Somogyi Imre itteni tevékenységéről a *Kertmagyarország felé* című könyvében sok, ma is megszívlelendőt olvashatunk. A könyv a Magyar Élet Kiadónál jelent meg Püski Sándor gondozásában 1942-ben. A sikerét és a fontosságát mutatja, hogy 1942 után 1943-ban, 1945-ben, 1948-ban, majd hosszabb kihagyás után – amikor nemkívánatos volt a kisgazdává válás erősítése és a vállalkozóképeség hirdetése – a demokratikus rendszerváltoztatás után 1992-ben, 1997-ben és 2014-ben is megjelent a könyv.

Eddig úri Magyarország voltunk – mondta összegzésként Somogyi Imre²⁵ –, ezután népi Magyarországnak kell lennünk. A gazdasági élet átalakítása nélkül el sem képzelhető az új élet kialakulása. Olyan gazdasági életre kell berendezkedni, amelyik minden magyar munkáskezet foglalkoztat, és a termelési költség szempontjából versenyezni tud más államokkal. A magyar földet azoknak a kezébe kell adni, akik azon dolgoznak. De nem elég, hogy a földet szétosszák majd egy demokratikus föld-reform formájában – fojtatta Somogyi a hozzászólásában. Ennek ugyanis csakis egyféle eszköznek kell lennie egy olyan életforma kialakításához, amelyben a közösség minden tagja egyformán boldogul.²⁶ Nem elég a jövőt színesen, szépen felrajzolni, meg kell a gazdasági élet múltját és jelenét ismerni²⁷ – mondta azokat a gondolatokat, amelyeket az 1945-ös földosztás után a kisüzemi mezőgazdaság szétverését végző Rákosi-féle tervutasítású rendszer egyáltalán nem nézett jó szemmel. Nem véletlen, hogy a könyv további kiadását a hatalom betiltotta. Az erőszakos tsz-szervezés, a szovjet kolhozrendszer kialakítása, a gyors és gigászi iparosítás korszakában nem tetsző gondolatoknak számítottak az erős vidéki Magyarországról, az önszerveződő magyar parasztságról szőtt víziók. Főleg akkor, amikor azt hangsúlyozta Somogyi, hogy az életformát kell megváltoztatni. A jövő faluja vezetőjének – akár

24 KOVÁCS Imre: Pünkösöd Tiszaladányban. *Szabad Szó* 1940. 20. (május 19.) 3.

25 Somogyi Imre hozzászólása a szárszói találkozón 1943-ban.

26 Somogyi Imre hozzászólása a szárszói találkozón 1943-ban.

27 Somogyi Imre hozzászólása a szárszói találkozón 1943-ban.

szellemi, akár gazdasági téren kapcsolódik be annak irányításába – a népismerettel kell kezdenie az ismerkedést. Mindezt akkor, amikor a néprajz és az agrártörténet is éppen csak megtűrt „narodnyik”-tudomány volt.

1939 nyarán jutott el Somogyi Imre Tiszaladányba, ahol a legelső országos hasura-gazdálkodási kísérletet szervezték meg. Később a Falukönyvtár Szövetkezet 100 kötetes könyvtárát juttatta el a településre. Darvas József *A léleknek kenyere* című könyvében a következőket írta Somogyi Imréről: „A valóságban ez történt: 1940 pünkösdjén Móricz Zsigmond vezetésével néhány író ellátogatott ide, ebbe a Tisza-menti kis faluba. Veres Péter, Szabó Pál, Sinka István, Kovács Imre s jó magam. Somogyi Imre az abonyi kubikusból lett írogató, szobrász, ez a különös megragadó életű apostol szervezte a találkozót. Rozoga kerékpárján járta az országot [...]”.²⁸ Az 1942. évi szárszói találkozón Somogyi vezetésével szövetkezetet alakítottak, a találkozó joghallgatói néhány nap alatt összeállították a szövetkezet szabályzatát, a fővárosi résztvevők pedig biztosították a termékek közvetítő nélküli értékesítését.²⁹ Rendíthetetlenül járta az országot, és hirdette a hasura-készítés és -gazdálkodás titkait. 1942 márciusában Nagyváradon járt, és az ottani Református Kultúrház dísztermében tartott előadást. A népi irodalom célja főként a nemzetmegtartó erejében rejlik – nyilatkozta. Vázolta a falvak társadalmi rétegződésének éles kontúrjait, ennek hiányosságára, hibájára hívta fel a figyelmet. Ezután a *Kertmagyarország felé* című könyve alapján a magyar kertészet gazdasági jelentőségéről, a szegényparasztság jövedelemtermelő lehetőségéről beszélt. A fagyvédelemben, a jövedelmezőségben a hasura használatát, fontosságát ecsetelte.³⁰

1943 augusztusában ott volt a szárszói találkozón is. Kovács Imrének a paraszt életforma csődjéről mondott gondolataihoz kapcsolódva arról beszélt, hogy a faluból elmentek, elmenekültek a parasztok az elviselhetetlen életforma miatt. A magyar vidék és a magyar parasztság valós életének nehézségeire hívta fel a figyelmet. Egy estét és délelőttöt tartózkodott ott, így sem Erdei, sem Darvas, sem Németh László előadását nem tudta meghallgatni, de reagált rájuk, és komor képet festett a szegényparasztság életéről, helyzetéről. Hangot adott a falu népe egyházakat elhagyó tendenciájának, amit nem a vallásnélküliségnek tudott be. A falvaknak nem volt karizmatikus vezetője, ezért válságba jutottak – hangsúlyozta. Társadalmi szempontból a közöny, a csalódás és a rosszindulat uralkodott el. Aláhúzta Kovács Imre azon megállapítását, hogy a magyar paraszti életforma csődbe jutott az uralkodó osztály miatt.³¹ Erdei Ferenc a parasztkertészek szerveződésében látta ekkor a társadalmi felemelkedésük zálogát. Somogyi ennek a programnak volt a gyakorlati-elméleti elharcosa a hasura-gazdálkodás kidolgozásával. Tanait sokan átvették, éltették. Már Szárszón felállt egy gazdász végzettségű dömösi gazda, aki ismerte, értékelte Somo-

28 DARVAS József: *A léleknek kenyere*. Budapest 1982.

29 Szárszó 1943. 49.

30 SOMOGYI Imre: *Hírek. Nagyvárad* 1942. (június 11.) 10.

31 Szárszó 1943. 242–243.

gyi könyvét a hasura-gazdálkodásról, támogatóan szolt róla, és kiemelte, hogy a magyar táj ökológiai adottságainak mennyire megfelelnek az abban leírtak.³²

Somogyi Imre 1947-ben hunyt el, de víziói a magyar faluról, a magyar vidékről, a népi hagyományok korszerű mindennapjairól továbbra is élnek. 1948-ban – halála után – Kossuth-díjat kapott munkásságáért. Sipos Gyula így írt róla: „*Somogyi Imrét sok méltatlan támadás érte Kert-Magyarország c. könyve miatt, iparellenességgel gyanúsítva őt, aki a munkás-parasztszövetség élő példaképe volt. Pedig könyvét ma is haszonnal forgathatják azok, akik a magyar mezőgazdaság fejlesztésén fáradoznak, s akik tudják, hogy az ipart is csak az ország adottságainak megfelelően érdemes fejleszteni*”.³³ 1945 után mint alapító tag a Nemzeti Parasztpártban munkálkodott. Vas Zoltán munkatársa volt a Közellátási Kormánybizottságban. A Földművelésügyi Minisztériumban a Mezőgazdasági és Kertészeti Újjászervezési Csoportot vezette; a Földművesek Országos Gazdasági Szövetségének alelnöke volt; népi termelőszövetkezeteket, paraszt népfőiskolákat, népi kollégiumokat szervezett. Hatására a népfőiskolákon kertészetet is oktattak. Benda Kálmán menyének a visszaemlékezéséből tudjuk például, hogy 1940 és 1944 között a Tatai Népfőiskolán egy Csiky János nevű előadó tartott kertészeti előadást.³⁴ Somogyi részt vett a Parasztszövetség, a Parasztpárt, a Kisgazdapárt szervezésében, de a balatonszárszói találkozók szervezésében – mint láthattuk –, a Soli Deo Gloria és más szervezetek munkájában is. Tagja volt az Ideiglenes Nemzetgyűlésnek.

Somogyinak a hasura-gazdálkodásban számos követője akadt, ami a szívós szervezőmunkának köszönhető. Agitatori megszállottsággal hirdette a hasura használatának előnyét, és vizionálta a szegényparasztság gazdasági-társadalmi felemelkedését. Főleg vidéki népfőiskolákon tartott előadásokat.³⁵ Tiszaladány után a Borsod megyei Hejőpapin szervezett hasura-szövő bemutatót; de a Duna–Tisza közén, Észak-Magyarországon és a Dunántúl számos községében is hirdette a hasura használatának előnyét. 1939 nyarán Tiszaladányban mutatta be, hogy 6–8 éves gyerekek is naponta 80–100 métert meg tudtak könnyedén szőni 2,5 méter szélességben. Itt szőtték először nádból a hasúrát.³⁶ A következő években majdnem az egész falu hasúrával gazdálkodott a helyi főjegyző támogatásával. Kiemelkedett a gazdák között a munkájával M. Csikai Miklós, M. Csikai Lászkó, Jenei László és mások. A Borsod megyei Hejőpapiban két fiatal gazda kezdte el a hasura készítését és használatát: Sztankovics Kálmán és Szabó Bertalan, akik augusztus első felében tarlóba különböző babfajtákat elvetve már kísérleteztek is. Ők napraforgóolajjal impregnálták a hasurakötő madzagot, ami nem bizonyult jó ötletnek, mert az egerek télen megrágták, így az ezzel megkötött hasura szétesett, használhatatlanná vált.³⁷ Az orosházi népfőiskolán is hasura-szövő munkákat tanított Somogyi.³⁸ Hatásának tekinthető az is, hogy a

32 Szárszó 1943. 324–325.

33 SIPOS Gyula: *Akkor voltunk fiatalok*. Budapest 1981. 15.

34 BENDA Kálmán: *Baranyai útinapló, 1955*. Budapest 2018. 7. (Érted haragszom. Sebők Magda előszava.)

35 Vö.: HEGYI 2004. 155–157.

36 SOMOGYI Imre: *Hasura-gazdálkodás*. [Budapest] [1942.] (A továbbiakban: SOMOGYI 1942a.). 8.

37 SOMOGYI Imre: *Kertmagyarország felé*. Budapest 1942. (A továbbiakban: SOMOGYI 1942b.). 14.

38 SOMOGYI 1942b. 49.

gazdasági gyarapodás a társadalmi közérzetnek is használt – lásd akár az egykézést. Dél-Baranyában, Mattyon egy legelőnek használt grófi birtokra bácskertesesi kertész-családok települtek le, és virágzó kertgazdálkodást honosítottak meg újra a 19. század végén itt dolgozó bolgárkertészek után. Az egész környék hamarosan kertészkedéssel foglalkozott, ami jólétet eredményezett, és a társadalmi problémák is megoldódtak helyi szinten. Itt már nem egykéztek többé.³⁹

Somogyi Imre termesztési módszerét – egy fogalomrendszerbe ágyazva – számtalan ember követte hasura-gazdálkodási mozgalmat alkotva. A gazdák mellett néptanítók, falusi papok és lelkészek is elkezdtek a hasura-gazdálkodást. Moson megyében Érsek Imre néptanító – Érsek József kertész és Csizmadia Anna kilenc gyermekes szülők harmadik, egyúttal egyetlen diplomázott gyermeke – alkalmazta először a hasura-gazdálkodást. 1912-ben kapta meg a kántortanítói oklevelet, amivel először a novápkusztai Mauthner-birtokon lett uradalmi tanító. Innen Ásványráróra ment volna tanítani, azonban 1914-ben behívták katonának, ahonnan Szarajevóba vitték. 1917 végén már tartalékos tisztként Odesszában találjuk. Az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása Romániában érte, ahonnan 1918 végén tért haza. A dunai hajóközlekedés fontosságára így figyelt fel, amivel a csemegepaprika nagybani piaci értékesítését kívánta megoldani. A községben ugyanis ő honosította meg a paprika-termesztést. Ennek a jövedelméből az 1930-as években jól éltek a községbeliek. 1935-ben megalakította a Szigetközi Termelő- és Értékesítő Szövetkezetet. Először alkalmazta a gyékényszövetű hasúrákat.⁴⁰

A szőtt ágyástakará hamarosan közkedvelté vált. A *Kertészet* című szaklap az 1942. évi decemberi, karácsonyi számában feltette a kérdést: mi is az a hasura-gazdálkodás?⁴¹ Meg is válaszolja röviden a cikk írója, hogy a Tisza-vidék magyar asszonyai kötötték ily módon a gyékényből szőtt zöldségpalántáknak szánt takarókat. Ez dupla vagy tripla rétegben jól szigetelte a hőt. A szakirodalom tehát hírt adott erről az új termesztési eljárásról, Somogyi Imre módszeréről, amelynek készítése népi mozgalommá is vált.

A hasura-készítés végül beépült a magyar paraszti gyakorlatba a bolgárkertészek példája nyomán. A hasura-szövés mozgalma egyúttal a 20. század első felében megfogalmazódott szegényparasztság gazdasági és társadalmi felemelésének alap gondolatává is vált. Mindez a bolgárkertészek igénytelennek, egyszerűnek látszó termelési rendszerével, példájával hozható kapcsolatba. Egyúttal kis tőkebefektetéssel elérhető, nagyobb jövedelmet biztosító primörtermesztéssel kecsgetet. Az extenzív gabona-centrikus szántóföldi növénytermesztés egészségtelen nagyuradalmi túlsúlyát az intenzív kertgazdálkodással, a nagy mennyiségű kézi munkát igénylő hasura-gazdálkodással (készítés és primör zöldségtermesztés) ellensúlyozták volna a társadalom demokratikus megújulását szorgalmazó erők. Az ezekre a szocialista-utópista elképzelésekre legérzékenyebb, az ún. „harmadik utas” politikai irányzatok képviselőinek,

39 MUHI János: Kertmagyarország felé. *Kalangya* 1942. 5. (május 15.) 5.

40 TIMAFFY László: Néptanítók a Szigetközben. *Hogyan tovább? A Győr-Moson-Sopron megyei pedagógusok lapja* 1996. 2. 11.

41 *Kertészet* 1942. (december) 160.

a népi íróknak, a szociográfiai munkák készítőinek a paraszti-népi gazdálkodásban nagy szerepe lehetett volna.⁴²

A boltárkertészek jövedelemtermelő jó példájával csökkenthető lett volna már a 19. század utolsó harmadától a parasztság elszegényedését okozó csapások hatása – alacsony gabonafelvásárlási ár, filoxéra, keleti marhavész, peronoszpóra, valamint más kár- és kórtevők –, és a paraszti lét elhagyása belföldön. Továbbá a 19. század közepétől a helytelen agrárpolitika miatt elszegényedő magyar vidékről százezrek kivándorlását is megakadályozhatták volna.

A NÉPI ÍRÓK ÉS A HASURA-GAZDÁLKODÁS

A hasura-gazdálkodás sikere nemcsak az egyszerűséggel, a könnyen érthetőséggel és a kecsegtető jövedelemtöbblet reményével magyarázható, hanem azzal is, hogy Somogyi Imre a népi írókkal együtt járta az országot, így még nagyobb publicitást kapott ez a kérdés. A személyes meggyőzés, példa, a vitatkozás, a kis elárvult falvak felkeresése a sziszifuszi munka eredményeként évek alatt országos mozgalommá duzzasztotta a hasura-gazdálkodásban hívők táborát. Mindehhez hozzájárult az, hogy a szuggesztív, megszállott, igazában hívő, a szegénység bugyrából jövő hasonszórú előadó könnyen szót értett a parasztsággal és az érdeklődő értelmiséggel; a fiatalos megjelenésével és a nézeteivel pedig népszerű volt a felsőfokú tanulmányaikat végző, mindenre fogékony fiatalok között. A konferenciákon együtt lépett fel a népi írókkal – sokszor saját maga szervezte meg ezeket –; és közösen olvastak fel a könyveikből. Amilyen forradalmi tényfeltáró volt a népi írók munkássága a szegényparasztságról és a falu helyzetéről, ugyanolyan hatást ért el Somogyi Imre az előadásaiival, a könyvével. 1937. október 15-én jelent meg Féja Géza *Viharsarok* című szociográfiája, amiért öt hónap fogházbüntetést kapott. December 28-án Kovács Imrét a *Néma forradalom* című könyvéért háromhavi fogházra ítélték. De ebben az évben jelent meg Erdei Ferenc *Futóhomok*, Darvas József *A legnagyobb magyar falu (Orosháza)* című kiadványa is. 1942-ben látott napvilágot Györffy István néprajz-professzor munkája, a *Magyar nép – magyar föld*, illetve Szabó Zoltán *Parasztok* című könyve. Egmás után jelentek meg az újszerű pedagógiát hirdető debreceni református egyetemi tanár, Karácsony Sándor könyvei-íráisai is, vagy a moldvai csángó magyarokról és a népi társaslélektanról szóló Lükő Gábor kötetei. Mindnyájan a szárszói parasztértelmiségi találkozók résztvevői, előadói voltak.

A szárszói konferenciák közül magasan kiemelkedik az 1943. augusztus 23. és 29. között, a Magyar Élet Könyvbarátai és a Soli Deo Gloria Szövetség által, annak üdülőtelepén rendezett Magyar Élet-tábor jelentősége, amelyen a magyar ifjúság minden rétegéből (az SDG tagjai, a Györffy Kollégium, az Egyesült Diákegyeség-

42 Vö.: PALÁDI-KOVÁCS Attila: *Magyar Néprajz. I/1. A magyar etnográfia tudománytörténete. Falukutatás, néprajz, népi szociográfia*. Budapest 2011. 94.; VASS Csaba: *Kertmagyarország felé(?) Somogyi Imre könyvéről*. (Az 1942. évi eredeti kiadás fakszimile kiadása.) Budapest 1990. Lásd még: <http://www.baranta.org/index.php/magyar-nepelet/item/136-vass-csaba-somogyi-imre...> (az anyag letöltése: 2018. április 25.).

mozgalom, a Parasztszövetség vezetői, a Turul kiadó, a Magyar Élet Kiadó szerkesztői, barátai, lelkészek, tanárok, egyéb értelmiségiek, felső- és középiskolások, paraszt- és munkásfiatalok) mintegy 600-an vettek részt, s részletesen megtárgyalták a magyar társadalom aktuális, égető kérdéseit. A rendezők a problémák legavatottabb ismerőit kérték fel előadóknak. Az előadásokat minden esetben élénk vita követte. A „szárszóiak” közül ezután sokan eljutottak az ellenállásban való részvétel különböző formáihoz. 1943-ban indult el egy kezdeményezés „Magyar Testvériség Konferencia” néven, amely a diákok mellett a paraszt és iparos fiatalokat is Szárszóra invitálta. Ezeknek lett az eredménye az 1942-es és 1943-as népi írók konferenciája, melynek előadói között olyan ismert nevek szerepeltek, mint Németh László, Veress Péter, Féja Géza, Erdei Ferenc és Darvas József. E konferencia után erősebbé és hatékonyabbá vált az SDG Szövetség munkája az ellenállásban is. Sajátos értelmiségi csoportosulás állt a népi írók mögött. A harmincas évek első felében jelentkező, a parasztság súlyos helyzetét visszatükröző falukutató mozgalomnak és irodalmának jelentős hatása volt az értelmiségre – különösen a vidékire –, a pedagógusokra és az egyetemistákra. A népi írók tevékenységével a Horthy-rendszer alatt először bontakozott ki egy demokratikus, baloldali, végül háborúellenes hangvétellel rendelkező nemzeti megújulási mozgalom és hangulat.⁴³ A népi írók balszárnya (Darvas József, Erdei Ferenc, Kovács Imre) lényeges szerepet töltött be az ellenállás megszervezésében, végül a németellenes, antifasiszta egységfront aktív támogatásában. Külön érdekesség, hogy Darvas József, amikor illegalitásba vonult, abban a faluban nyert menedéket – Tiszaladányban –, ahol a népi írók nagy sikerű hasura-bemutaton vettek részt.

Így kapcsolódott össze egy modernizációs kísérlet a mezőgazdaságban és a társadalomban. Amíg azonban az agráriumban zsákutcának bizonyult a hasura-gazdálkodás – részben a fordulat éve, 1948 után a kisüzemi magyar mezőgazdaság szétvérese és a szovjet típusú kolhozszerű szövetkezetek erőszakos kiépítése miatt –, addig a magyar vidék demokratikus társadalmi átalakulásában sikerrel indult meg a mobilitás a korábbi uralkodó osztály tagjainak a kárára. A hasura-gazdálkodás, vagyis a belterjes zöldségtermesztés, a szabadföldi korai (primőr) zöldségek előállítását segítő szőtt gyékénytakarók a fólia megjelenéséig és elterjedéséig biztosították a hasura jogosságát az 1960-as évekig. Azonban a demokratikus átalakulás is megtorpant, amikor 1947-ben hét kisgazda-képviselőt és egy minisztert tartóztattak le január 21-én; Kovács Bélát, a párt főtitkárát 1947. február 25-én hurcolták el. Nagy Ferenc miniszterelnököt és Varga Bélát, az országgyűlés elnökét 1947 júniusában kényszerítették lemondásra és emigrációba. Ezáltal az 1945-ben megválasztott kormány működésképtelenné vált, és átadta a hatalmat a kommunista diktatúrának.

1952 februárjában váratlanul megjelentek Szárszón a Földművelésügyi Minisztérium és az Állami Egyházügyi Hivatal küldöttei, és a telepet valamennyi felszerelésével együtt leltárba vették, amely egyúttal a balatonszárszói Soli Deo Gloria Diák-szövetség Konferenciatelep addigi életének megszűnését jelentette.

43 JAKAB Miklós: *Társadalmi változás és a magyar értelmiség. 1944–1948.* Budapest 1979. 17.

ZSIGMOND CSOMA

THE PEASANT WRITERS AND HASHURA FARMING.**(The third way in 20th century Hungarian agriculture)****ABSTRACT**

Hashura making became an integral part of Hungarian peasant practice, following the example of Bulgarian gardeners. The movement of hashura weaving had become the central idea, propounded in the early 20th century, in the process of improving the socio-economic conditions of the poorest peasant class. The goal of socially progressive groups was to balance the unhealthy dominance of extensive grain-centred field crop production on large estates with intensive horticulture and hashura-based farming, requiring large scale manual labour in the production of first-fruits. These socialistic-utopistic theories could have gained significant input from the members of the “third way” political movement, the peasant writers, sociographers and representatives of the peasant farming class.

The success of hashura farming was due not just to its simplicity and hopes that it would lead to additional income, but to the touring of the country by Imre Somogyi and the peasant writers, giving a larger publicity to the issue. Persuasion, arguments, personal examples and visits to isolated villages was a giant undertaking that within some years resulted in the hashura movement becoming a nationwide phenomenon. This was greatly helped by the suggestive, obsessive style of the lecturer who had a similar background and was able to engage both with peasants and intellectuals and his youthful appearance helped to gain the interest of like-minded university students as well. Somogyi took part in conferences with the peasant writers, often as an organizer, where they read from their works together. Somogyi's lectures and books had the same impact as the revolutionary effect of the peasant writers' groundbreaking works on the poorest peasant class.

The peasant writers were a characteristic group of intellectuals. The village research movement and the resulting literature, starting in the early 1930s, examining the critical condition of the peasantry, had a significant influence on the professional class, especially in the provinces, as well as educators and students. Their movement led to the appearance of the first democratic, leftist, ultimately anti-war movement for national regeneration in the Horthy era. The left wing of the peasant writers (József Darvas, Ferenc Erdei, Imre Kovács) played a significant role in the organization of resistance and the active support of the anti-German, anti-Fascist united front. It is interesting to note that when József Darvas went underground, he found refuge in Tiszaladány, the same village where peasant writers earlier took part in a successful hashura presentation.

KÖZLEMÉNYEK

SURÁNYI DEZSŐ

LIPPAY JÁNOS ÉLETMŰVE

A LIPPAY-CSALÁD¹

A család ősei Zomborból származtak, az egyik közülük Lippay János deák volt, aki Tomori Pál seregében szolgált. De Péterváradra vezényelve nem vált a tragikus csata áldozatává.² A Lippay-testvérek apja, id. Lippay János jogi végzettséget szerzett, majd Pozsonyban magas állásig, a fellebbviteli bírói tisztségig jutott. Nagy Iván szerint 1616-ban halt meg.³

Életének részleteit nem ismerjük, de azt igen, hogy Landovicz Serényi Máriát vezetteoltár elé. Házasságukból négy fiúgyermek született: Gáspár, György, János és Ferenc.⁴ A legidősebb Lippay-fiú, Gáspár (1598–1654) gazdasági tanulmányokat folytatott, sokáig a Magyar Királyi Kamara elnöki tisztségét töltötte be.⁵ Vagyonosodásáról részletes ismeretünk van, a bárói rangot is elnyerte a Felvidéken, 1654-ben hunyt el.⁶ Családjának birtokperei voltak a felvidéki bányavárosokkal, mígnem ezeknek vége szakadt, feltehetően a gyermekei elhalálózásával.⁷ Lippay Gáspárnak három gyermekéről tud Nagy Iván: Imréről, Jánosról és Györgyről⁸ – az utóbbi jeles barokk iparművész, a *Posoni kert* illusztrátora volt.⁹

Lippay György¹⁰ ugyancsak Pozsonyban született (1600. október 9. – 1666. január 30.), az alapfokú iskoláinak befejezése után szemináriumba vonult. Kiváló tanulmányi eredményeire előljárói nagyon hamar felfigyeltek, pappá szentelése után komoly egyházi feladatokat kapott. Fiatalon előbb egri, majd esztergomi kanonok, később prépost lett, és püspökké szentelték Pécsen. Már Veszprémben püspöki hivatalt viselt, amikor Lősy Imre érsek halála után az esztergomi érseki székbe nevezték ki. Lősy érsek és Lippay püspök összefogásával egyéb-

1 A két Lippay szerzetes i-vel is írta a nevét, a másik kettő y-nal, s a zombori előnevet használták. A vezetéknevet egységesen használjuk, mint ahogy a *Posoni kert* 2. kiadásában szerepelt. Lásd még: SURÁNYI Dezső: Lippay János életútja képekben. I. *Kertgazdaság* 2018. 2. 88–91. és hátsó belső borító képei. (A továbbiakban: SURÁNYI 2018a.)

2 NAGY Iván: *Magyarország családai. VII.* Pest 1860. 127–129.

3 NAGY 1860. 127.

4 NAGY 1860. 127–128.

5 P. ERMÉNYI Magdolna: *Magyar Agrártörténeti életrajzok. II.* Budapest 1989. 400–403.; NAGY 1860. 127–128.

6 NAGY 1860. 128.

7 NAGY 1860. 128.

8 NAGY 1860. 129.

9 RAPAICS Raymund: *Magyar kertek.* Budapest 1940a. (A továbbiakban: RAPAICS 1940a.) 84., 86.

10 SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. VII.* Budapest 1900. 1258–1260.; GOMBOCZ Endre: *A magyar botanika története.* Budapest 1936. 135–139.; RAPAICS Raymund: *A magyarság virágai.* Budapest 1932. 281–284.; *Magyar Életrajzi Lexikon. II.* Főszerk. KENYERES Ágnes. Budapest 1982. 78.; *Magyar Katolikus Lexikon. VII.* Főszerk. DIÓS István. Budapest 2002. 873–874.

ként a Nagyszombati Egyetem Jogi Fakultása is létrejött, melyre Lippay György 15 ezer forintot alapítványt tett.¹¹

Ernyey kutatásai szerint Lippay György udvara a természettudományos mozgalom központja lett. Herbáriumot hozott létre, és már mikroszkóppal dolgozott.¹² Szathmáry¹³ szerint *Mont Magnesiac* című alkimista könyvét I. Lipót tájékoztatására írta meg. A kéziratos könyv Bécsben, a National Bibliothekben található. Tervezett egy fiziko-geográfiai leírást Magyarországról is, de a Wesselényi-féle összeesküvés politikai következményei eltörölték annak lehetőségét.¹⁴

Az ellenreformáció egyik kiemelkedő alakja úgy volt katolikus érzelmű és elkötelezett főpap, hogy közben a tudományok iránt is nagyon vonzódott, s a Habsburg-ház ellenében az ország felemelkedéséért fáradozott. Több bölcséleti és egyházkormányzati szakmunkája is megjelent, de természettudományos ismereteit, és szerepét a magyar szellemi életben manapság az Európa-hírű kert létrehozása, annak nagylelkű és bőkezű támogatása alapján határozzák meg.

Lippay János (1606. november 1. – 1666. június 2.) életét csak vázlatosan mutatjuk be, mivel mind életútját, mind méltatását sokan megtették előttünk.¹⁵ 1624-ben a jezsuita rend novíciusa lett Lobenben. Bátyjához hasonlóan kiváló képességei miatt nyelvészeti tanulmányok folytatását ajánlották neki, s ezek az évek Grazhoz és Bécshez kötötték. A császárvárosban a keleti nyelvek professzora, majd a jezsuita rend magyar generálisa hazarendelte: a győri kollégiumban igazgató, Trencsénben házfőnök volt, majd három évig az ungvári rendház megszervezését kapta feladatul.¹⁶

Lippay György mint esztergomi érsek, aki a pozsonyi Érseki Kert ügyeivel is foglalkozott, segítséget kért tudós öccsétől. Lippay Jánost elengedte a rend világi lelképásztori és gazdasági igazgatói munkára, s ettől számítható a kert aranykora. Bizonyára klasszikus nyelvismerete segítette az ókori és a korabeli botanikai és természettudományos munkák megismerésében, amihez bátyjának széles körű egyházi és világi kapcsolatai támogatást jelentettek például a növényfajok beszerzése és szállítása során.¹⁷

11 További adatokat lásd: SURÁNYI Dezső: Lippay János életútja képekben. II. *Kertgazdaság* 2019. 2. 75–81.

12 RAPAICS 1940a. 89.

13 SZATHMÁRY László: *Magyar alkémisták*. Budapest (1928.) 1986. 216–226.; RAPAICS 1940a. 86.

14 RAPAICS 1940a. 282–283.

15 ERNYEY József: Természettudományi mozgalmak a XVII–XVIII. században. *Természettudományi Közönyök Pótfüzetek*. 1912. 123–127.; GEDAY Gusztáv: Nagy elődök: Lippay János. *Kertgazdaság* 1973. 1. 87–91.; KOZMA Pál: *Lippay János a magyar nyelvű kertészeti szakirodalom megalapozója. Lippay Tudományos Ülés előadásai*. Budapest 1982. 20–45.; P. ERMÉNYI Magdolna: Lippai János (1606–1666). In *Agrártörténeti életrajzok. MaMeMu*. Budapest 1985. 333–337.; SOMOS András: *Utószó Lippay János Posoni kert c. művének hasonmás kiadásához*. Budapest 1965.; STIRLING János: *Utószó Egy jeles vad-kert-ben*. Budapest 1983. 479–522.; SURÁNYI Dezső: *Utószó és Jegyzetek, valamint szövegrészletek A szenvedelmes kertész rácsudálkozásai-ban*. Budapest 1982. 223–301.; TARNÓCZ Márton: *Lippay János a magyar nyelv kiváló művelője. Lippay Tudományos Ülés előadásai*. Budapest 1982. 74–84.; WELLMANN Imre: *Lippay János a magyar mezőgazdasági szakirodalom úttörője. Lippay Tudományos Ülés előadásai*. Budapest 1982. 46–73.; új szempontok szerint: SURÁNYI Dezső: *Kerti növények regénye*. Budapest 1985. (több részlete); SURÁNYI D.: *Magyar biokertek*. Budapest 1987. 8–9.; KÁDÁR Zoltán – PRISZTER Szaniszló: *Az élővilág megismerésének kezdetei hazánkban*. Budapest 1992. 8–30.; STIRLING János: *Magyar reneszánsz kertművészet a XVI–XVII. században*. Budapest 1996. 125–132.; SURÁNYI Dezső: Az agroökológiai szemlélet Lippay Calendariumában. In *Táj és történelem*. Szerk. R. VÁRKONYI Ágnes. Budapest 2000. 223–231.

16 Innen kérte érseki udvarába öccsét: RAPAICS 1940a. 284–285.; lásd továbbá: SURÁNYI 2018. 88–91. + hátsó belső oldal. és SURÁNYI 2019. (megjelenés alatt).

17 GOMBOCZ 1936. 136–137.

A negyedik testvér, Ferenc (1608–1674) szintén jezsuita szerzetes lett, s ugyanabban az évben lépett a rendbe, mint János bátyja, noha fiatalabb volt nála. Akadémiai tanulmányait követően neves hitszónok lett. Közel húsz évig járta az országot („missziózott”), s a templomokban hirdette a katolikus egyház tanait.

Több munkáját kiadták, különösen sokat foglalkozott Szent Erzsébet példamutató és alalmazsnalkodó életével, csodáival,¹⁸ melyről egy külön könyvecskében írt. A Lippay családi névvel később ugyan még találkozunk, de a család további története tisztázatlan (a cölibátus miatt egyébként is csak Gáspár révén öröklődhetett a név).¹⁹

A magyar családok történetében egy nemesi lajstrom a kaszai Lippay Miklóst említi, I. Ferenc király koronázásakor pedig Lippay Ferenc néven kapott valaki nemesi címet. De e két személy kapcsolata a családdal, vagy az esetleg Zomboron maradt ág sorsa nem ismert. Érdemes folytatni a kutatásokat, mert a levéltárak szenzációs anyagokat is rejthetnek – a sok évtizedes tilalmak feloldása után nagyobb lendülettel folytatódhat a munka.

KORA BAROKK KORI MAGYARORSZÁG KERTKULTÚRÁJA

Mikor Pozsony koronázó székváros lett,²⁰ a világi és egyházi főurak éppúgy igyekeztek itt meglepedni, mint hajdan IV. Béla, s még inkább Zsigmond korában Budán. Az egyszerű házikertekből, gyümölcsösökből díszkertek lettek, akárcsak Budán.²¹ A Nádorkertet a Mátyás-kori királyi kert folytatásának tekinthetjük. Wesselényi Ferenc és Széchy Mária kertje a pozsonyi vár aljában állt a nádori palota mellett. Gazdagságát elárulja, hogy a virágos táblákon kívül mesterséges kutakat, szivattyúkat, vízvezetéket, lovaglő-, céllövő- és tekepályát említenek a leírások, továbbá nagy gyümölcsöse is volt lugasokkal és alakfákkal.²²

A virágos kertek fejlődését figyelemmel kísérhetjük az Érseki Kert és a többi történetében. Ebben a korban az ország fővárosa és kertészeti központja Pozsony volt, vagyis a Prímási Hivatal áttelepülése nemcsak a török fenyegetés, hanem politikai célok miatt is történt.²³ Várday Pál nem tudta megvédeni Esztergomot, 1543. augusztus 9-én a város elesett, a káptalan Nagyszombatba menekült.²⁴ A Pozsonyi várkert azonban sohasem játszott olyan fontos szerepet, mint Budán, Visegrádon és Esztergomban. Ott részben orvosi gyógynövénykertek, részben pedig gazdasági kertek voltak, de a gyümölcsösök és szőlők is reprezentálták a kertkultúrát.²⁵

18 SZINNYEI 1900. 1256–1257.

19 A zombori Lippay Gáspár orvos professzor is talán e család oldalágához tartozott. (Vö.: SZINNYEI 1900. 1257–1258.)

20 HOLČIK, Štefan: *Pozsonyi koronázási ünnepségek. 1653–1830.* Budapest 1986. 63–64.

21 Vö.: ZOLNAY László: *Kincses Magyarország.* Budapest 1977. 53–61.; ZOLNAY László: *Az elátkozott Buda. Buda aranykora.* Budapest 1982. 145–154.

22 RAPAICS 1940a 79.

23 Vö.: SURÁNYI 1982. és 1985., továbbá egyes vélemények revideálása!

24 TARCSAY Péter: *Pillanatképek a Főegyházmegye történetéből.* Lásd: <https://www.esztergom-ersekseg.hu/egyhazmegye/tortenet> (az anyag letöltése: 2017.). A kényszerű távolmaradás 177 évig tartott: Rudnay Sándor 1820 májusában kapta meg az engedélyt a visszatérésre VII. Pius pápától.

25 Vö.: SURÁNYI Dezső: *Magyar gyümölcs...* Budapest 1991. (egyetemi jegyzet); SURÁNYI Dezső: *Kis magyar gyümölcsészet.* Budapest 2018. (A továbbiakban: SURÁNYI 2018b.)

A 17. századi Pozsonyban az orvosi kertek közül a legnevezetesebb Purkircher György²⁶ volt. Nápolyból újvilági babfajt hozott magával, amelyet Clusius leírásából ismerünk. Pozsonyban az új babfajt az ő nevééről nevezték el, így került Clusius révén a világ szakirodalmába is.²⁷

A Tisza vidékén Melius Juhász Péter, Pozsonyban Purkircher gyűjtögetett növényeket a környéken. Purkircher az érdekesebb növényeket a kertjében is megtelepítette.²⁸ Clusius megőrizte Heindel András pozsonyi gyógyszerész nevét, akinek leszármazottja lehet a 17. században Heindel Ferdinánd pozsonyi ügyvéd. Az egyszerű gyógynövényes kertből pompás, divatos virágos kertet alakított ki, és a növényeinek névjegyzékét is kinyomatta. A Bél Mátyás által készített kézirat kivonatából ismert, hogy Heindel Ferdinánd kertje vetekedett a pozsonyi Érseki Kert fajgazdagságával; sőt narancsháza is volt, ami még sokáig állt.²⁹

Az eddigi példák igazolják, hogy a kertkultúrának a Lippayak előtt is nagy értékei voltak. A Rákóczi-család borsi uradalmának gyümölcsöskertjét Lorántffy Zsuzsanna gondozta. Amikor 1638-ban összeírták a családi földeket, a borsi gyümölcsösketről³⁰ ezt jegyezték fel: „*Az kastélyból kijöven [...] vagyon egy lugaskert, mindenképen ép lugasfaival, mely kertben vagyon külömb-külobm féle gyümölcsfa: barack, meggy, cseresznye, mogyorófa, sóska [...]*”. Kemény János vásárosnaményi kertjét 1668-ban³¹ így ismerteti az összeírás: „*a szénáskert mellett [...] egy virágos kert, sövénye romladozott. A virágos kert mellett tőkös kert, [...] végiben a falu fölöl a Tisza felé megyen le egy káposztás kert [...] Az kastélynak délről [...] egy kis szőlős kert, gyümölcsös is benne. [...] egy külső kert is, veteménynek, hagymának, petrezselyemnek és egyébnek való; jó meggyfákkal lugasokra, táblákra nagyobb része beültetve*”.

Egy fogarasi 1637. évi összeírásban³² a következőket olvassuk: „*Veteményes lugaskert, melybe káposztát szoktak plántálni [...] Szőlőlugas [...] Az virágos kertben vagyon négy virágtábla és spikínártos, köröskörül szilvafákkal. Sok szép gyümölcsfa is van benne*”. Igen részletes Lorántffy Zsuzsanna porumbáki kertjének a bemutatása, amikor Torday Péter udvarbíró helyett Ispán László vette át a feladatokat.³³ „*Filegoriás és virágos kert. [...] két részben áll, alsó és felsőben. [...] Az régi házak mellett vagyon egy kis virágos kertecske, ki-ben vagyon hat táblában virágok. Az ház ablakai alatt rózsafák. Az patak az nagy kertből szakad az kis kertecskebe, mely ugyanazon udvaron által foly. Mellette vagyon még egy tábla virágos. Az táblának kerítése deszka*”.

A Rákócziak sárosi kúriájában 1619-ben állt a virágos kertben egy filegóriás hársfa, amelyre garádics vezetett. A makovikai kastély 1671. évi összeírásában olvassuk:³⁴ „*Hársfák három, melyek karfákra szépen ki vannak terjesztve. [...] Az kastély ajtaja előtt való hársfát boldog emlékezetű első Rákóczi György kegyelmes fejedelem ültette*”. Az országnak mind a keleti, mind a nyugati felében mások voltak a virágos kertjei.

Esterházy Miklós 1624-ben kelt levelében így írt Kismartonból a feleségének:³⁵ „*Én, édes hugomasszony, [...] igen szép kertet készítettem, Isten úgy akarván kegyelmedért, kiből igen*

26 1556-ban Wittenbergben járt, majd Páduában és Párizsban, ahol megismerkedett Clusius-szal. (Bövebben RAPAICS 1940a. 221–222., 249–250.)

27 RAPAICS 1940a. 80. és BARLAY Ö. Szabolcs: *Romon virág*. Budapest 1986. 225.

28 RAPAICS 1940a. 80.

29 RAPAICS 1940a. 80–81.; ORTVAY Tivadar: *Pozsony város utcái és terei*. Pozsony 1905. 51.

30 RAPAICS 1940a. 69.; ORTVAY 1905. 51.

31 RAPAICS 1940a. 69.

32 BARLAY 1986. 70.

33 BARLAY 1986. 70.

34 BARLAY 1986. 72.

35 BARLAY 1986. 71.

nyílnak a rózsák és egyéb virágok, melynek szedésére akarnám, hogy haza sietne kegyelmed”. Lakompakról az alábbi írja:³⁶ „Itt a szép kertet, hogy nem láthatod, bizony bánom. De ha Isten megtart bennünket, és békével adja hoznod a várandó vendéget, valami bizonyos idő után lakóul jöjjünk ide”. A virágok és a kert szeretete sugárzik e kor minden magyarjának írásából s a metszetekről – Galánta, Lakompak, Kiserdő, Kisfalud, Kismarton, Keresztur, Fehéregyház stb. képeit nézegetve.

E kor magyar kertjeinek különös büszkesége volt az ún. olasz kert, amelyben narancs-, citrom- és gránátalmafák, valamint más kényes déli cserjék, például rozmaring stb. díszlettek vedrekben, cserepekben. Mátyás király idején csak narancs- és citromgyümölcs került az országba, a 16. században a kényesebb magyar szilvát is az olasz fákkal nevelték.³⁷ Az első narancsházát VIII. Károly francia király olasz kertésze, Pasello Mercogliano készítette Amboise-ban.³⁸

Pozsonyban pompás narancsháza volt az Érseki Kertnek, valamint Heindel Ferdinánd ügyvéd kertjének.³⁹ Heindel kertjének növényeiről, virágairól pontos névjegyzék készült,⁴⁰ így jól ismerjük a hazai narancsházak olasz növényeit: bennük többféle narancs- és citromfával, babérral, mirtusszal, datolyapálmával, gránátalmával, rozmaringtövekkel.⁴¹

Lorántffy Zsuzsannának is büszkesége⁴² volt az olasz kert, noha Rákóczi György birtokának összeírásában nem olvassuk sehol a narancsház nevét. De tudjuk, hogy külön kertészt keresett az olasz fáknak. Amikor Rákóczi Konstantinápolyba küldte Maurer Mihály követét, meghagyta neki, hogy tárgyaljon olasz fákhöz értő kertészekkel. Bár a követ sikertelenül járt, Lorántffy Zsuzsanna⁴³ mégis eredményesen foglalkozott az olasz fákkal olyannyira, hogy a gránátalma gyümölcsöt érlelt a sárospataki kertjében. Maga dicsekszik 1636-ban az egyik Rákóczihoz intézett levelében: „Kegyelmednek Patakon termett pomát küldtem; adja Isten édes uram, sok esztendeig ehessék kegyelmed ezután is benne”. A válaszból tudjuk, hogy a Patakon termett gránátalma megérkezett Rákóczihoz.⁴⁴ Megfigyelhető, hogy Erdély felé fokozatosan gyengült a barokk hatás, megmaradt a 16. századi tradíció, s épp a hagyományos virágkultuszért tett sokat Lorántffy Zsuzsanna és Bornemissza Anna.⁴⁵

Visszatérve Pozsonyhoz, az Érseki Kert fejlesztése idején számos igényes kert létezett a koronázó városban, így Heindel Ferdinánd kertjén kívül Nádor, Pálffy, Raygel és Purkircher kertje azt is jelzi, hogy egy szép kert létesítése, fejlesztése és birtoklása nemcsak divat volt, hanem tekintélyt és nevet is biztosított a tulajdonosának.⁴⁶ Érthetőbbé teszi a Pálffy-kert a kertek társadalmi funkcióját, ahol egy hatalmas filagóriás hársfa állt, amelyik a város egyik

36 BARLAY 1986. 71–72.

37 BARLAY 1986. 74.

38 BARLAY 1986. 74–75.

39 1651-ben már volt Heindel Ferdinánd ügyvédnek díszkertje Pozsonyban. Bél Mátyás szerint 1594–1596 között konzul volt, apja pedig neves gyógyszerész. Ernyey találta meg *Hortus medicinalis* címen egy csonka fejezetben, de a jegyzék alapján azt Ernyey dísznövényeknek tekintette. (RAPAICS 1932. 280–281.)

40 Rapaics (1932) szerint az Érseki Kert és Heindel kertjének növényjegyzéke szinte azonos. A kertet gr. Forgách Ferenc kezdte fejleszteni 1614-ben, aki számtalan dísznövényt, díszfát hozatott külföldről. (RAPAICS 1932. 281.)

41 BARLAY 1986. 75.

42 BARLAY 1986. 75.

43 BARLAY 1986. 75.

44 RAPAIICS 1932. 75., de Csérer Lajos 1672-ben írja naplójában, hogy Bornemissza Anna Gyulai Tamás portai követ útján kér narancs- és gránátalmafákat, ami nem teljesült. Lehetséges azonban, hogy Pozsony adott nekik. (RAPAICS 1932. 294.)

45 RAPAIICS 1932. 292–293.

46 Vö.: GOMBOCZ 1936. 134–148.; RAPAIICS 1940a. 55–95.

17. századi képén valóságos toronynak látszik. A hársfák filagóriáiban víg élet folyt. Gyakran felcsendült a dal, vagy szólt a lant és a hegedű. „[...] *esténként pedig a legnagyobb gyönyörűség volt a fülemüle-várás. Mikor elmúlt a tavasz, jött a hársfa virágzás [...]*”⁴⁷

Vadaskertek már léteztek a kora Árpád-korban is. Ezek a magyar kertek sajátos típusának is tekinthetők a többféle beültetett gyümölcsfaj miatt.⁴⁸ A 16. században a leghíresebbek Nádasdy Tamás és Batthyány Ferenc vadkertjei voltak.⁴⁹ A sárvári vadaskertből jelentik 1552-ben a Nádasdynak:⁵⁰ „*Megjártam az vadkertet, hogy szömömmel láthassam az gimot, az däm-vadakba is láttam tizenegyig, de még egy sem borjúzott, az gimok közül is egy sem borjúzott meg. Mind az hat bial is jól vagyon*”. Az Esterházyak szintén tartottak már ekkor vadkereteket.⁵¹ Az erdélyi fejedelmeknek is voltak vadaskertjei.⁵² Ebben a korban a vadasok még épp-úgy különálló kertek voltak, mint a középkorban, s mint amilyen Mátyásé volt Nyéken.⁵³

A POZSONYI ÉRSEKI KERT

A késő középkori európai füveskönyvek Dioszkoridesz⁵⁴ és Plinius⁵⁵ nyomán járva igyekeznek ismertetni a közép-európai flórát, ám a humanista szellemű botanikus szakírók felhagytak ezzel a gyakorlattal. Helyi virágkultuszra enged következtetni a kassai rózsza tisztelete.⁵⁶ Egy kódexünkben⁵⁷ felbukkan, majd Szenczi Molnár Albert szótára is említi.⁵⁸ A magyar virágkultusz a 16. században még a középkori hagyományokat követte. De ez feltételezhető M. S. mester⁵⁹ alkotásairól is.

Sok török virágfaj csak lassan, egyenként jelent meg a közép-európai kertekben: előbb az itáliai kertészetben, majd Bécsben, ahol Clusius ismertette⁶⁰ a divatos virágokat, végül a század végén Hollandiába jutottak. A 17. században előbb a tulipómánia, később a hagymás virágok kereskedelmi célú termesztése a tulipánt nemzeti kincsé tette.⁶¹ Tudjuk, hogy először Busbecq látott 1554-ben tulipánt Drinápolyban, aki I. Ferdinánd megbízásából járt követségben a Portánál.⁶² Az első fő pedig 1559-ben Augsburgban virágzott Heinrich Herwart kertjében.⁶³

47 RAPAICS 1940a. 73.

48 ZOLNAY László: *Vadászatok a régi Magyarországon*. Budapest 1971. 152–156., 162–169.; CSÖRE Pál: *Vadaskertek a régi Magyarországon*. Budapest 1997. 7–123.

49 RAPAICS 1940a. 79.; ZOLNAY 1971. 119–123.; ZOLNAY 1977. 56.; ZOLNAY 1982. 152., 169.; CSÖRE 1997. (részletek, mint előbb)

50 RAPAICS 1940a. 79–80.

51 RAPAICS 1940a. 80.

52 Vö.: ZOLNAY 1971.; CSÖRE 1997. (lásd az egyes könyvrészleteket!)

53 RAPAICS 1940a. 80.; ZOLNAY 1971. (több részlete); ZOLNAY 1982. 390–398.

54 Dioszkoridesz, Pedaniosz (Kr. u. 40–90) katonaorvos, szakíró.

55 Caius Secundus Plinius Maior (Kr. e. 24/23 – Kr. u. 79) természettudós; Galénosz (129–216) görög származású orvos filozófus és Matthioli, Pietro Andrea (1501–1577) orvos, botanikus nyomán.

56 ZOLNAY 1982. 62.

57 *Legenda Aurea* Voragine állította össze (13. század); az Érdy- és Kazinczy-kódex is.

58 ZOLNAY 1982. 62.; RAPAICS 1932. 89–90.

59 *Művészettörténeti Lexikon. III.* Szerk. ZÁDOR Anna – GENTHON István. Budapest 1967. 392–395. (fontos forrásokkal); VERESS Katalin: M. S. mester: A titokzatos művész. *Élet és Tudomány* 2006. 61. 1610–1613.

60 RAPAICS 1940a. 63.

61 RAPAICS 1940a. 63.

62 RAPAICS 1940a. 63.

63 RAPAICS 1940a. 63.

A magyarok a 16. században még nem ismerték a tulipánt, később valószínűleg Itálián át jutott Németországba, majd Bécsen keresztül hozzánk. A 17. század közepén a törökkel harcoló Zrínyi az ellenség jelképének tartotta a tulipánt, amit 1651-ben a *Fantasia poetica* című költeményében említett meg.⁶⁴ Mindenesetre tény, hogy a nyugati országokban már a 16. század folyamán jelentkeztek a török kerti virágok, amelyek igen díszesek voltak.

Az új virágok kultuszát Clusius terjesztette, aki kapcsolatban állt a magyar főurakkal és a virágok iránt érdeklődő magyar városi polgárokkal⁶⁵ – többek között gróf Batthyány Boldizsárral, Beythe Istvánnal és a pozsonyi Purkircher Györggyel. Batthyány Boldizsár szalonaki várába kerttervet is készített Clusius, németújvári várába pedig sok virágot küldött, köztük az első amerikai újdonságokat is.⁶⁶

Clusius a sásliliom felfedezője volt, és az árvalányhajjal együtt terjesztette is azt. Ezt írja: „1579 és 1580 évben, nagy számban megtaláltam Németújvár városától és Batthyány Boldizsár nyugatra néző várától nem messze fekvő nyirkos réten, ahol önként nő (Hemerocallis lilioasphodelus), de a németújváriak nem ismerik. Itt május végén és június elején virágzó állapotban gyűjtöttem. Batthyány csodálkozott, hogy telkén ilyen előkelő és illatos virág nő, és megparancsolta, hogy ebből a növényből sokat ássanak gyökereitől és a kiásottakat kosarakban hordatta kertjébe”.⁶⁷

A sok új és díszes virág megváltoztatta a 16. és 17. század kertművészetét is. A virág lett a fő kerti dísz, a belőlük összeállított táblák különös értéket, jelentőséget kaptak, és megszületett a parter,⁶⁸ a kert virágtáblás központi tere. Ennek alapjai alakultak ki a kolostori kertben, ahol a veteményes és a gyógyfüves kert növényágai kétoldalt sorakoztak. A virágos kert a villa és a kastély tartozéka lett. Az új kertrendszer pontos mértani szabályosságot mutatott.

Mégis adódik azonban valami különbség a középkori veteményes, füves és réti kertek mértani rendszere és e kor virágos tábláinak rendszere, a parter között. Az eredeti nagy négyszögeket kisebb négyszögekre bontják, de újból négyes számban folytatják az „aprózást”.

E kertrendszer tűnik elénk akkor is, ha a régi kertek metszeteit nézegetjük, vagy a kertleírásokat olvasgatjuk a családi levelekben, számadásokban.⁶⁹ Az Esterházy-család 17. századi kastélyánál is négyszetes virágtáblákból álló partert találunk, amelynek a fő dísze mindig a virág, s csupán középen ékesíti egy-egy szökőkút, szobor vagy a sarkokon fa. A parter körül több helyen kisebb vagy nagyobb gyümölcsöst látunk.⁷⁰

A Bocskai-felkelés (1604–1606) után a Habsburgok protestáns-ellenessége megnőtt, ami hatással volt az egyházakra is. A pozsonyi Érseki Kert telkét Oláh Miklós (1553–1568) szerezte, s végrendeletében utódaira hagyta.⁷¹ Kiváló kertgazda volt Verancsics (1569–1573)⁷² is – akitől mint említettük – I. Miksa (1564–1576) kért gyümölcsoltóágakat.⁷³ A bécsi béke után sem érezte hivatalát biztonságban gr. Forgách Ferenc (1607–1615) nyitrai püspök, aki idő-

64 RAPAICS 1940a. 63.

65 RAPAICS 1940a. 64.

66 RAPAICS 1940a. 64.

67 RAPAICS 1940a. 64.

68 RAPAICS 1940a. 64.

69 RAPAICS 1940a. 64.

70 RAPAICS 1940a. 64–66., a fajták egyedeinek változékonysága.

71 RAPAICS 1940a. 81.

72 Telegdi Miklós káptalani helynök (1573–1586) követte, 10 év interregnum után Fejérkövy István (1596), majd Kutassy János (1597–1601) irányította a főegyházmegyét. (Vö.: SZÁNTÓ Konrád: *A katolikus egyház története. II.* Budapest 1984. 160–165.)

73 Idézi: SURÁNYI 1982. 200.

közben az esztergomi főegyházmegye élére került.⁷⁴ Ezért 1614-ben kb. 40 hektáros szőlős- és gyümölcsöskertet vásárolt Pozsonyban az érseki palota mellett, melyet Borromeo szent Károlynak ajánlott, ami talán a vásárlás időpontjára utalhat (november 4.).⁷⁵

Az Érseki Kert igazi díszkerteté vált Forgách Ferenc bíboros idején, aki 1614–1615-ben sokat költött rá: kőfallal kerítette be, vízvezetékét készíttetett, gyümölcsfákat ültetett, és szökőkutat állított. Virágtáblákat alakított ki a kertben, széppé és díszessé akarta tenni azt, de a tervét a halála megghiúsította. Forgách váratlan halálát követően helyébe Pázmány Péter (1616–1637)⁷⁶ lépett, aki az Esztergomtól távol lévő kert gondjaival elég keveset foglalkozott a valláspolitikai küzdelmek miatt. Miután 1637-ben elhunyt, még abban az évben Lósy Imre (1637–1642) követte⁷⁷ a széken, akinek viszont nagy szerepe volt a szemináriumok alapításában és népiskolák építtetésében, ám kevés idő adatott neki.

Lippay György esztergomi primás-érsek (1642–1666) lett az, aki a legtöbb figyelmet szentelte az Érseki Kertnek. Mint azt az előzőekben említettük, Jogi Fakultást alapított Nagyszombaton, miközben a jezsuiták nyomdáját szintén bőkezűen támogatta saját jövedelméből,⁷⁸ akárcsak a kert fejlesztését.⁷⁹ A nagyhírű főapról az talán kevésbé tudott, hogy korának híres alkímistája is volt: megsejtette, hogy lehetséges az egyes elemek átalakítása. Bécsben megtalálták az érsek kézíratos munkáit,⁸⁰ amelyekben leírta kémiai, botanikai és ásványtani tapasztalatait, lenyűgöző megfigyeléseit, amiket a mikroszkóp⁸¹ által szerzett. Halála⁸² egy nagy művelődéstörténeti korszak végét jelentette. Elhunyt után nem sokkal Lippay János ugyancsak elhalálozott.

Zrínyi Miklós Lippay Györgyhöz írt levelének részlete⁸³ a növényanyag beszerzésének módjáról ad információt (keltezése: 1654. október 3.). A költő leírta, hogy a firenzei herceg korán virágzó gyökereket (hagymákat?) küldetett neki, amelyből Zrínyi megajándékozta Lippayt is. Klaniczay Tibor⁸⁴ megjegyzi, hogy a levél a konspiráció nagyszerű esetét igazolja, hiszen Zrínyiék a főpap előtt leplezni kívánták a Rákóczi-féle szervezkedést. Más fajok beszerzése talán nem okozott ennyi politikai nehézséget, ám a szakmai ismeretek, pénzeszközök szükségeltettek hozzá.

Ernyey⁸⁵ az esztergomi Érseki Levéltárban talált adatokat Bonanus személyére vonatkozóan, aki Itáliából érkezett. 1651 előtt Lippay György szolgálatába állt – nagyon sok ismertet az érsek ettől az orvostól szerzett be. Megbízásából utazásokat tett az országban, s fő-

74 SZÁNTÓ 1984. 162.

75 Bél írja: „*Forgách Ferenc bíboros, esztergomi érsek vetette meg alapját 1614-ben; ne hallgassunk róla, hogy létrehozója a kertet Borromeo Szent Károlynak ajánlotta*”. (Idézi: STIRLING 1996. 89.)

76 SZÁNTÓ 1984. 163.; Pázmány nem fejlesztette tovább az Érseki Kertet, tehát díszes gyümölcsöskert maradt. Pázmány azért kertészkedett, Vörösmarty Mihály tanúskodik erről: „*Ezeknek a nagy embereknek, kik e világtól ennyiben is dicséretet érdemlettek, nagyságod is ebben közikbe illik*”.

77 SZÁNTÓ 1984. 165. De nem kis szerepe volt ebben egyik elődjének, gr. Forgách Ferencnek is (SZÁNTÓ 1984. 162.).

78 SZÁNTÓ 1984. 166.

79 SZÁNTÓ 1984. 166.

80 Részletes bemutatása: SZATHMÁRY (1928.) 1986. 216–226.

81 Vö.: RAPAICS 1940a. 89.

82 Amikor Szelepcsényi György lett az esztergomi érsek, visszaköltöztette hivatalát Esztergomba (1666–1685). Lásd: SZÁNTÓ 1984. 286.

83 *Zrínyi Miklós összes művei. II.* Kiadta CSAPODI Csaba – KLANICZAY Tibor. Budapest 1958. 381.; KLANICZAY Tibor: *Hagyományok ébresztése*. Budapest 1976. 257–258.

84 KLANICZAY 1976. 257–258.

85 ERNYEY 1912. 135–136.

bányaorvos lett. Nádasdyhoz indult, amikor 1664. november 9-én nyoma veszett.⁸⁶ Életéről nagyon hiányosak az ismereteink, de az tudott, hogy az érsekre nagy hatást gyakorolt: ösztö-kélte az egyik levelében, hogy bővítsé az Érseki Kertet, és vásároljon még egy másikat Pozsonyban. Az ország természetrajzi leírását is Lippay György szorgalmazta, amit Bonanus⁸⁷ vázlatosan elkészített, sőt az egyik levélből tudjuk, hogy ehhez 200 rézmetszet is tartozott.⁸⁸

A magyar virágos kert dicséretét először Taurinus költeményében olvashatjuk, de itt mutatkozik be először teljes gazdagságában és szépségében a tulipán, s innen terjed el később annak szeretete is.⁸⁹ E korban az emberek nagyon sokat és szívesen tartózkodtak a kertben, ami a természetet pótolta. A sok háborúskodás veszélyt jelentett, ami elősegítette a kertek szeretetét, mert biztonságot nyújtott. Itt folyt a mulatozás is a sokféle szüret – tavasszal cse-resznye-, nyáron dinnye-, ősszel szőlő- és gyümölcs-szüret – részeként.⁹⁰

Lippay György 42 évesen került az érseki székbe, majd először egy pompás emeletes palotát emeltetett Pozsonyban. „*A kert fekvése – írja később Bél Mátyás – rendkívül vonzó és kedves; egyrészt a meredek szőlőhegyek lábáig terjed, másrészt kelet és dél felé teljesen szabad a kilátása.*” A kert legnagyobb részét parternek alakította át, csak a hátsó részét hagyta meg gyümölcsösnek. A parter 24 virágos táblára oszlott, ahol felragyogtak a szebbnél szebb török virágok, újdonságok.⁹¹

Az Érseki Kert lényege mindenképpen a virágos parter volt. Lippay a *Posoni kert*ben részletesen leírja, hogyan kell használni az egyszerű eszközöket, kimérni a parter virágtábláit. Ez a virágoskerti mértan is Itáliából származik, de a parter neve francia eredetű. Hozzánk Bécsből jutott el. Itt I. Miksa kertjében érvényesült – ami valamikor fácánkert volt –, hogy három oldalon hatalmas gyümölcsös zárta le. A bécsiek Szolimán szultán táborának vonalait keresték benne – ezért idegenkedtek tőle.⁹²

Ez hangsúlyos ifj. Lippay György rajzán, és ezt emeli ki Bél Mátyás is.⁹³ A primás-érsek jelentős összegeket áldozott a virágokra, összeköttetésben állt kora legnagyobb külföldi virágkereskedőivel, és mindenféle újdonságot megszerzett.⁹⁴ „*Esztergoami Érsek Urunk ő Natsága kert-béli virágoknak szépségeket, ékességeket, illattyokat, természeteket, neveket, számokat hogy magánosan le-írassam, csaknem lehetetlenségnek itélem [...] ő Natsága elsőben bé-hozott Magyar-Országban, az maga Posoni kertében; úgy mint Indiából, Spanyor-Országból, Belgiumból, Olasz-Országból, Német-Országból, Török-Országból 's a't. kiket mind ez ideig Magyar-Ország a' mi időnkbe nem esmért, 's nem is látott.*”⁹⁵

A pozsonyi Érseki Kertben remetekert is helyet kapott. Ez természetesen csak a katolikus főpapok és királyok kertjeiben volt megszokott. Spanyolországból indult el ez a „divat”: Madridban a Buen Retiro alaprajzán láthatjuk az első. A remetekert vigalmi helyként is funkcionált, bár benne egy lelkész lakott. Salzburg környékének híres kertjei ugyancsak ebben a korban készültek, melyek Sittich püspök alkotásai. A salzburgi kertek kétségtelenül háttással voltak az Érseki Kertre.⁹⁶

86 Procopius Bonanus, Lippay Prokop, de GOMBOCZ-nál (1936. 135.): Procopius Polycarpus.

87 KÁDÁR-PRISZTER 1992. 27. A szerzők egyértelműen Lippay érsek rokonának tekintik.

88 BÉL Mátyás: *Hungariae antiquae et novae prodromus*. Norinbergae ((Nürnberg) 1723. (Praef. §. VIII.); GOMBOCZ 1936. 135–136.

89 RAPAICS 1940a. 94.

90 RAPAICS 1940a. 70.

91 RAPAICS 1940a. 82.

92 RAPAICS 1940a. 66.

93 RAPAICS 1940a. 89.

94 RAPAICS 1940a. 82.

95 LIPPAY János: *Virágos kert*. Bécs (facsimile: Budapest) 1966. 47.

96 RAPAICS 1940a. 80.

Nagyon elterjedt e kertekben a filagória vagy más néven kerti ház. Építettek ilyesmit külön is, ahogy Lippay írja: „Az is ékesíti a’ lugosokat és kertet, [...] hogy az eső meg- ne járja, vagy [...] létezni, ’s úgy azon fáknak, szőlőknek le-hajtott ágaival bé-borítani”.⁹⁷ A fa koronájába telepített nyári ház régi hagyomány. A közép-európai kertekben főleg a hársfa – régi kertjeink legkedveltebb fája – viselte a filagóriákat.⁹⁸ Díszebb kertekben a lugasokat fel-ékesítették. „Ha ki pedig jobban akarja, csináltasson [...] mázos gombokat, kikkel az karóknak hegyeit fel-ékesítse.”⁹⁹ Különös díszei voltak a lugasoknak a festmények – mint akkor nevezték –, a prospektusok: „a’ kőfalon írják őket, a’ Kép-író, mindgyárt akkor írja, mikor vakolják és még jó nedves a’ vakolás, mert ha meg-szárad [...], és az-után írja, mind le-mossa az eső a’ festéket”.¹⁰⁰ A meggyfát különösen szerették lugasnak fonnai – Lippay például a következőket tanácsolja: „Az lugasok fellyül vagy ki-nyitva lesznek, [...] az első szőlő-tövekkel kell ki-ültetni. Az másikat vagy szőlő tövekből, [...] vagy külömb külömb-féle gyümölcs fákbul [...] megy, hállyag-megy, Spanyol-megy, Spanyol hályag-megy, minden-féle [...] fákbul: kiknek gyenge ágai lévelnek és sűrű levelei”.¹⁰¹

Aki Bécsben járt, és Magyarországon is utazgatott, az nem mulasztotta el a kert meglátogatását. Christian Minsicht is megnézte,¹⁰² s a *Magyarország új és rövid leírása* című munkájában be is számolt az Érseki Kertről.¹⁰³ Sokkal részletesebb azonban Müller leírása. Amikor I. Lipót 1658-ban német-római császárrá választották, a szász-weimari herceg Bécsbe, majd Pozsonyba látogatott, ahol megtekintette az Érseki Kertet. A kísérők egyike volt Müller, aki naplót vezetett az úti élményeiről. Ebben olvashatjuk a kert egykorú és precíz leírását. A naplót már fia adta ki 1714-ben saját munkájához kapcsolva – szerencsére.¹⁰⁴

„Bár az érseki palota – írja Müller – a városban van, a mostani érsek nem lakik ott. Az esztergomi érsek, [...] a városon kívül szép nyári palotát építtetett, s hozzá nagy kiterjedésű kertet rendeztetett be [...] a kertész ahhoz a táblához vezetett, hová az úgynevezett narancsházból rakják ki az olasz fákat, növényeket [...]”¹⁰⁵ A kertben összesen 24 nagyobb és 3 kisebb tábla van, valamennyi telve idegen növényekkel, virágokkal, herbákkal és más ritkaságokkal [...] Néhány táblában hatalmas alma- és körtefák állnak, nagyon különböző, és ritka fajták. Barna- és ezüstszerű muskotályalmák fái is. A szőlővel befuttatott lugasok [...] A kert felső sarkában balra van a Parnasszus, a jobbra eső másik sarokban a remeteség, a kert közepén pedig műbarlang áll, benne művészi vízijátékkal [...]” – és még hosszan idézi fordításban Rapaics a *Magyar kertekben*.¹⁰⁶

Az I. világháború után Rosenthal német antikvárius a ma ismert egyetlen (hiányos) példányhoz jutott hozzá. Először a Nemzeti Múzeumnak ajánlotta fel, de nekik nem kellett. Gróf Vigyázó Ferenc azonban nem sajnált rá 18 márkát, majd a Magyar Tudományos Akadémiának hagyományozta.¹⁰⁷ A kis füzet mindössze négy lapból áll, s rajtuk az ajánlás és a kertről készült három kép látható. Nagyságuk 23 x 14 cm. A címlapon ajánló sorok olvashatók: „Zombori Lippay György úrnak, nagyságos és főtisztelendő hercegnek, esztergomi érseknek, legkegyelmesebb pártfogójának, húszéves kerti munkáit rézbe metszve, illendő tisztelet jelül,

97 LIPPAY 1966. 18.

98 LIPPAY 1966. 20–22.

99 LIPPAY 1966. 17.

100 LIPPAY 1966. 18.

101 LIPPAY 1966. 16.

102 Idézi: RAPAICS 1940a. 87.

103 RAPAICS 1940a. 87.

104 RAPAICS 1940a. 87.

105 RAPAICS 1940a. 87.

106 RAPAICS 1940a. 88.

107 RAPAICS 1940a. 84.

legalázatosabban ajánlja zombori Lippay György, legkészségesebb unokaöccse. 1663.” Az ajánlás fölött a Lippay-címet és az érseki méltóság jelvényeit látjuk.¹⁰⁸

A második lap a kert távlati rajza. A szemlélőben erős hatást kelt a 24 táblás, lugasokkal és nyírott sövényekkel megosztott parter a palota előtt, valamint három nagy gyümölcsös tábla. A képeken Lippay György érseki kalapban áll, mellette egy spanyolos viseletű testőrkapitány. A harmadik egy fiatal, pásztorsípos alak a szökőkút képén megkettőzve. Ez minden bizonnyal ifj. Lippay György. Végül a kertészt is látjuk, amint az egyik virágtáblaágyban dolgozik.¹⁰⁹ A négy lap a magyar kertészeti szakirodalom pótolhatatlan értéke.¹¹⁰ Minden bizonnyal ő rajzolta a virágtáblákat, az útvesztőket, a kerti kapukat és a nyírott élőnövényeket.¹¹¹ Felmerült az a gondolat is, hogy esetleg ifj. Lippay György alkotása, a pozsonyi Érseki Kert tavának Szent György-szobra megmaradt. De a pozsonyi Dobrovics utca Wahl-féle házában kertjében talált Szent György-szobor nem hasonlít a kertbelihez.¹¹²

Müller kitűnő leírása igen képszerű, ahol hiányosság mutatkozik, ott segítenek ifj. Lippay György távlati képei vagy Bél Mátyás megfigyelése. Nyáron különösen szép kilátás nyílt a kertre s a mögötte húzódó szőlőhegyre. Nem említi Müller a két szökőkutat, holott ezek a kert kiváló díszei voltak. A megcsontult füzet képei alapján mégis ismertük mindkét szökőkutat, Bél Mátyás ugyancsak bemutatta azokat.¹¹³ Viszont két olyan kerti díszről is tud Bél Mátyás, amelynek sem a képeken, sem Müller leírásában nincs semmi nyoma.¹¹⁴

Lippay primás-érsek szinte megsejtette a jövőt, amikor kertészeti alkotásai megörökítéséről gondoskodott, mert utódai elhanyagolták a pozsonyi Érseki Kertet. Néhány évtized múlva alig maradt nyoma a sok dísznek, amellyel valamikor a hírnevét megszerezte. Bél Mátyás – aki már a 18. század elejének Pozsonyát örökölte meg – mint elmúlt dolgokról ír Lippay érsek alkotásairól, kivéve az épületeket és a Szent György-szobrot.¹¹⁵

Az Érseki Kert létrejöttét, majd fejlődését a kortársak és – a Lippay-testvérek halála után – a látogatók, az utazók írták le. Sok értékes információt adott Minsicht (1664),¹¹⁶ Müller (1714),¹¹⁷ Wagner (1684)¹¹⁸ és természetesen Bél Mátyás (1735).¹¹⁹ E kert újabb fénykora Keresztély Ágost, a szász származású hercegprimás alatt következett be. Közben azonban eljárt az idő, új kertstílus jelent meg, s Keresztély Ágost francia kertet telepített a késő renaissance virágos kert helyére. A gyümölcsfákat kidobatta, a partert divatos stílusban átalakíttatta, s kétoldalt egy-egy hársfasort ültetett.¹²⁰ Munkáját utódai folytatták. 1761–65-ben F. A. Hillebrandt építész terve alapján átalakíttatta a palotát, és emeletet húzatott rá. Mária Terézia korában új-

108 RAPAICS 1940a. 84–85.

109 RAPAICS 1940a. 85.

110 Lippay munkája alapvető az elméleti és a gyakorlati kertészeti ismeretekben, bár már a 16. században felbukkan az első írástudó magyar kertész. Nádasdy Tamás sárvári kertésze Kerty István deák volt, Lónyay Anna naményi kertésze Kertész János, Dobó Ferenc lévai kertésze Székely György és Széchy Mária tasnádi kertésze Németh János. (Vö.: RAPAICS 1940a. 93.)

111 RAPAICS 1940a. 89.

112 RAPAICS 1940a. 86.

113 RAPAICS 1940a. 89.

114 RAPAICS 1940a. 89.

115 Vö.: 14. jegyzettel!

116 Minsicht-et idézi: RAPAICS 1940a. 87.

117 MÜLLER, J. J.: *Entdecktes Staats-Cabinet*. Jena 1714. Idézi többször: RAPAICS 1940a. 87., 89–90.

118 WAGNER, Johann Christoph: *Delineatio Provinciarum Pannoniae et imperii Turcici in Oriente*. Augsburg 1684.

119 BÉL Mátyás: *Notitia Hungariae*. I. Vienna 1735–1742. §. VIII. cap.

120 RAPAICS 1940a. 94.

ból az ország egyik szép kertjévé vált a pozsonyi Érseki Kert. E század 30-as éveiben F. B. Werner a korszerű rajzát is megalkotta, amelyről Nürnbergben rézmetszet készült.¹²¹

Gottfried Rotenstein¹²² a palota átalakítása után részletes leírást adott az épületről, s a kertről: „*A város körül is vannak szép paloták és kertek, – írja Rotenstein – köztük a hercegprimásé. [...] A kert is szép, közepén szökőkút áll és körülötte ívek, ahová padokat raktak, hogy kényelmesen lehessen hallgatni a víz kellemes permetezésének hangját. A [...] parterben régimódi tiszafa gúllak állnak, sok szobor is [...] a franciaországi Marly mintájára készültek és nagyon kedves látványt nyújtanak a nagy kerti lépcsőről. Van itt még két nyitott zöld kerti ház szilfából, két liget és két nagy vadgesztenye- és két nagy hársfasor, ahol vásár- és ünnepnapokon sok száz ember sétál. A hercegprimás ugyanis kegyesen megengedte, hogy a kertben hetenként kétszer rendezett hangverseny minden tisztességes ember meghallgathassa. A narancsházban 400 fa van, ezenkívül sok ananász és más külföldi növény. Egy tó is van a kertben, ezen hattyúk úszkálnak.*”¹²³

A hercegprimások ősi székhelye Esztergom volt. A város miután már megszabadult a töröktől, lassan újra békés területté vált. Feltámadt a középkori Magyarország központja, Buda is, megindult a hivatalos magyar élet vallásfelekezeti hivatalainak visszaköltözése az ország egyházi központjába. Amikor a hercegprimás is visszaköltözött Esztergomba, elárult a pozsonyi Érseki Kert. Később a kincstár birtokába jutott, s katonai kórház lett a nyári palotából. Franciaországban a királyi udvar kertjének története merőben más irányban fejlődött. XIV. Lajos le Notre-t bízta meg Versailles tervezésével, majd ezt teljesítette ki La Quinteny az Érseki Kert fejlődésének csúcspontján.¹²⁴

A múlt nagy hatású kertjének virtuális emlékéit is érdemes felidézni. Hiteles beszámolórt Ortway Tivadar¹²⁵ készített róla 1905-ben. Az „*Esterházy tér nyugati oldalát a primási Nyári palota határolja... újabb időkben 100 ezer forintért a katonai kincstár tulajdonába kerül*”. „*[...] az egykori gyönyörűséges díszkertből, mely a palota és melléképületek hosszán a mai Hunyady János utcáig terjedt ki, már csak néhány sor szilfa és vadgesztenye van fenn [...] Volt a kertnek külön konyhakertje és narancsfás háza is.*”¹²⁶ Forgách Ferenc volt a megalkotója 1614-ben. „*A XVII. század közepén Lippay György primás szerzett nagy érdemeket úgy a kert, mint a palota szépítése körül. Ő a kertet számos mára nyomavesztett szoborral díszítette.*”¹²⁷

LIPPAY JÁNOS MŰVEI

Lippay János az Érseki Kert fejlesztésével is nagyszerű munkát végzett, ám az erről született alapvető fontosságú művek a munkásságát európai szintre emelték. Működésével legalább kétszáz évig meghatározta a kertkultúra fejlődését Magyarországon, új szemléletet csak Entz Ferenc hozott.¹²⁸

A *Calendarium* kiadástörténetére (Pozsony 1661, Nagyszombat 1662, Lőcse 1674, Kassa 1721, Kassa 1751, Győr 1753) utalunk még, azt alaposan feldolgoztuk a *Táj és történelem*

121 RAPAICS 1940a. 94.

122 ROTENSTEIN, Gottfried Edler von: *Reisen durch einen Teil von Königreichs Ungarn seit*. Leipzig 1763.

123 RAPAICS 1940a. 94.

124 RAPAICS 1932. 314.

125 ORTVAY Tivadar: *Pozsony város utcái és terei*. Pozsony 1905. 51.

126 ORTVAY 1905. 51.

127 ORTVAY 1905. 51.

128 VÉRTESEY Miklós: Az első magyar kertészeti szakkönyv. *Vigília* 1965.8. 510–512.; WELLMANN 1982. 46–73.; P. ERMÉNYI Magdolna: Lippai János (1606–1666). In *Magyar agrártörténeti életrajzok. II.* Szerk. FÜR Lajos – PINTÉR János. Budapest 1988. 400–403.

című kötetben.¹²⁹ Schram Ferenc érdeme, hogy az Országos Széchényi Könyvtárban talált, 1719-ből való *Calendarium*-kéziratot 1963-ban közreadta. Ez ugyancsak Lippay János nagy hatását jelzi. (Ezek együttes szövegkritikai kiadásán e sorok írója jelenleg is dolgozik.)¹³⁰

További műveiről is tudunk, amelyek eddig eltűntnek tekinthetők.¹³¹ Ilyenek a *De insitione et seminatione* (Pozsony 1663);¹³² a *Hortenses praeceptiones et deliciae* (Bécs 1664);¹³³ a *De fructibus diversissimis producendis* (Pozsony 1666–67)¹³⁴ című munkái, amelyek a *Calendarium*hoz hasonlóan magyarul jelenhettek meg.¹³⁵ Rapaics a *Magyar kertekben*¹³⁶ említi meg, hogy Lippay jegyzeteinek felhasználásával adták ki később a *Nagyszombati szakácskönyvet*, melyre Kovács szerint csak homályos utalásokat tesz a szerző¹³⁷ a *Veteményes kertben*: „Miként főzik pedig mind savanyú, mind nyers, mind Haraszt, 's mind Fodor, 's mind Olasz káposztát; kibűl salátát-is csinálnak; egy kevesse elébb meg-főzvéen bőven meg-leszen írva az Szakács-könyvben.”¹³⁸ Majd később: „Az Cauli-fiolit, csak főve eszik-meg: azt pedig magánosan, vagy hússal, hallal főzik. Kinek főzésének módgyárul, bővebben az Szakács-könyvben.”¹³⁹

A *Posoni kert* a legjobban ismert,¹⁴⁰ sokak által feldolgozott és kutatózott mű, pedig csupán két kiadásáról tudunk, majd megtörtént az 1751. évi kötete fakszimiléjének kiadása 1964-ben. A könyv első felének (*Virágos kert* és *Veteményes kert*) megjelenését még megérte a szerző, de a *Gyümölcsös kert* már csak halála után készült el a bécsi nyomdában. Az első két részt Nagyszombaton nyomtatták ki. A másodikra 1753-ig kellett várni, s 1965-ben a fakszimilében való ismételt közzététele révén arra következtethetünk, hogy a nagyszombati és a bécsi első kiadások nagyobb példányszámot értek el, talán 2–300 példányt is.¹⁴¹ Ez azért valószínű, mert tartós papírt használtak a könyvnyomtatáshoz, melyre szükség volt, és a kiadvány vagyontárgynak minősült. A *Posoni kert* első, latin nyelvű kivonatát Szentiványi Márton közölte a 3 kötetes enciklopédiájában.¹⁴²

Amikor a *Posoni kert* megjelent, abban az évtizedben, a magyar kultúrában különös pezsgés figyelhető meg: tragikus és örömteli események sora következett be. Bayer János (1630–1674) *A természet pítvara, avagy előcsarnoka* 1662-ben,¹⁴³ majd a *Labyrinthusi fonál, vagy*

129 SURÁNYI 2000. 223–225.

130 SCHRAM Ferenc: *Calendarium... Néprajzi Közlemények* 1963. 2–4. 432–465.

131 *Bibliographia Oeconomica Hungariae Tomus Primus. (1505–1805)*. Összeáll. DÓCZY Jenő – WELLMANN Imre – BAKÁCS István. Budapest 1934. 32–34.

132 Oltásról és csírázásról.

133 Kertészeti tanácsok és különlegességek.

134 A legkülönbélebb gyümölcstermének.

135 SZINNYEI 1900.: csak a *Calendarium*ról és a *Posoni kertről* tud (néhányan ezt fogadják el), de további művei is voltak. Vö.: SOMOS 1965. Utószó egésze; KOZMA 1982. 25.; P. ERMÉNYI 1985. 333–337.; *Magyar Nagylexikon. XII.* Szerk. GLATZ Ferenc. Budapest 2001. 164.

136 RAPAICS 1940a. 82.

137 KOVÁCS Sándor Iván: *Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi*. Budapest 1988. 37.

138 LIPPAY János: *Veteményes kert*. Vienna 1664. (A továbbiakban LIPPAY 1964a.). 126.

139 LIPPAY 1664. 129.

140 Kis példányszámban készült az első kiadás (RAPAICS 1932. 287.).

141 Az egyik jeles tulajdonosra R. Várkonyi Ágnes hívta fel a figyelmemet. A Thököly-hagyatékban található *Az erdélyi háznál levő könyvek listája...* Konstantinápoly 1708. május 28. 36. tétel: *Posoni kert*. In *Thököly naplója. II.* Közl. THALY Kálmán. Budapest 1873. 658.

142 *Curiosa et selectiora variarum scientiarum miscellanea* (Nagyszombat 1689.), idézi: RAPAICS 1932. 287.

143 *Ostium vel atrium naturae* (Kassa), idézi: *A magyar irodalom története. II. 1600-tól 1772-ig*. Szerk. KLANICZAY Tibor. Budapest 1964. (A továbbiakban: MIT 1964.). 231.

sarkcsillag, avagy a szellemek egyetemes fénye című 1663-ban¹⁴⁴ megjelentetett munkájában a dolgok lényegéről, a világegyetemről értekezett. Még ugyanebben az évben Bethlen János (1613–1678) ugyancsak latin nyelven közreadta *Az erdélyi történelem négy könyve*¹⁴⁵ című kötetét, szinte előkészítve az olvasókat Szalárdi János (1601–1666) *Síralmas krónikája* 1664-beli¹⁴⁶ kiadására.

Zrínyi Miklós (1620–1664) ebben az évben lett a vadkan áldozata, aki nemcsak a *Szigeti veszedelem*¹⁴⁷ megírásával, hanem hadtudományi szaknyelvünk kimunkálásával is sokat tett az országért. Ugyancsak 1664-ben Kassán jelent meg Gyöngyösi István (1629–1704) *Murányi Vénusza*,¹⁴⁸ és a már említett *Posoni kert*¹⁴⁹ két könyve.

Az 1664. esztendő a szégyenletes vasvári béke megkötésének dátuma is egyúttal, amely ellen Wesselényi Ferenc már 1665. január 5-én felemelte a szavát. 1666-ban lett új érseke Esztergomnak és Pozsonynak Szelepcsényi György (1666–1685) kalocsai érsek személyében.¹⁵⁰ Ő volt az, aki barokk stílusban átalakíttatta az Érseki Kertet, és 1685-ben bekövetkezett haláláig annak fenntartását szívügyének tekintette. Amikor a *Gyümölcsös kert*¹⁵¹ napvilágot látott 1667-ben, Lippay György primás-érsek és Lippay János már nem élt. Még ugyanabban az évben Czabán Izsák (1632–1707) *Az atomok létezéséről*¹⁵² értekezett.

Lippay János nagy, klasszikus ókori és reneszánsz kori irodalmat dolgozott fel, de bizonyosan nem jutott el hozzá Lackner Kristóf (1571–1631) műve, akit Páduában jogi doktorrá avattak. Számottevő szőlő- és egyéb birtokra tett szert a soproni polgármester, aki a *Gazdasági színjáték* című művét¹⁵³ írta meg. A színjáték párbeszédei azt tudatták, miként juthat csödbe a polgár mezei gazdasága kellő útmutatás és ellenőrzés híján. Mindez jelzi, hogy a nemzet a 17. század derekán valóban az újjáépítésre készült fel, s az emberek önös érdekeiket félretették.

A *Calendarium* és a *Posoni kert* botanikai és művelődéstörténeti korszerűségét elsősorban az európai horizonttal rendelkező tudós szavaival nyomatékosíthatjuk. Fennmaradt két műve közül a kulcsfontosságúnak tekinthető *Calendarium* „Az kegyes olvasóhoz” című részében található a következő sorok: „De ha mélyebben megfontoljuk a’ dolgot, föl talállyuk; hogy monstani üdöre való, az Gazdasághoz tartozandó tudomány. Mert a’ mint hogy, nem akkor szokták a’ szablyát élesíteni, és a’ puskát tisztogatni, mikor az ellenség szemünk előtt forog; hanem, békeségnek idején köll a’ hadhoz készülnünk, ha azt akarjuk, hogy ellenségünkön győzedelmet vehessünk. Ugy minekünk-is, mikor országunk meg-romlott, tartományink elpusztúltanak; akkor köll a’ Gazdaságot meg-tanulnunk: hogy az után, rendesebben éppithessünk, módosabban, el-vadúlt kerteinket csinosíthassuk, és haszonra fordíthassuk, barmainkat szaporíthassuk, es minden féle majorságbéli állatokat szörözhessünk, és nevelhessünk. Mert, noha téjjel mézzel folyó Országunknak mondgyuk a’ mi szegény hazánkat: de ha ahhoz kezünk szennjét nem kennyük, ábrázatunk veritékével nem sírozzuk, szorgalmatos munkáinkal nem éppittyük: rövid üdö alatt, annyi bogács kóró növi el, annyi boitorján fogja bé, annyi gyom

144 Filum labyrinthi, vel Cynosura seu lux mentium universalis (Kassa), idézi: MIT 1964. 231.

145 Rerum Transylvanicarum libri quatuor (Szeben), idézi: MIT 1964. 209.

146 MIT 1964. 210.

147 Lásd bővebben: MIT 1964. 165–174.

148 MIT 1964. 187.

149 LIPPAY János: *Posoni kert. Virágos kert – Veteményes kert*. Nagyszombat–Bécs 1664. (A továbbiakban: LIPPAY 1664b.)

150 Vö.: SZÁNTÓ 1984. 286.

151 LIPPAY János: *Gyümölcsös kert*. Bécs 1667.

152 CZABÁN Izsák: *Az atomok létezéséről*. Wittenberg 1667. (Existentia atomorum, Wittenberg)

153 LACKNER Kristóf: *Gazdasági színjáték*. Frankfurt 1619. (Actus oeconomicus, Frankfurt)

buríttya el; hogy teletszaka, annyi kórót talál ember benne, kivel ha más fája nem volna-is, elég kemenczét fűithetne. És ha szintén fáradságát, és szerény dolgozását, valaki nem szánnya-is tölle: de ha annak rendes módgyát: és alkalmas idejét meg nem tartya; több kárt téssen magának, hogy nem mint hasznót.”¹⁵⁴

E sorok még akkor is elgondolkoztatók, ha látszik, hogy Lippay János elfogult a kertészettel kapcsolatban: „az ki a’ böcsülletes kerti munkátul irtózik, és annak gyönyörűségét meg-veti, azt én több okos emberekkel eggyütt, az emberi természettől el-fájult állatnak ítílem”.¹⁵⁵ Majd lejjebb a következőket írja: „mi lehet ez Világon hasznossabb az embernek, mint maga életének hosszabbítása: egészségének oltalmazása: fárat erejének meg-nyugotása: sullyos gondgyainak enyhítése: és minden tagjainak vigasztalása? azt pedig sohult inkább fel-nem talállya, mint az kerti mulatságban. Kiben csak egy kedves sétálás- is alkalmas időben csudálatos-képen meg-vidámittya az embert”.¹⁵⁶

A kert gazdasági jelentőségének felismerését a következő megállapítása bizonyítja: „Vallyon lehet-é az emberek táplálására, hasznossabb eszköz a’ kertnél: ahol mind konyhá-ra, és étkekben való vetemények teremnek, s’az fák, kedvest ízt adó gyümölcsökkel bővel-kednek? Fel-talállya tehát még a’ köz ember-is, ki csak a’ haszonban gyönyörködik, a’ kert-nek szükséges hasznait: mivet az mit a’ piacon, drága pénzen kellene venni: ahoz maga haj-lékába ingyen juthat.”¹⁵⁷

Lippay töretlen istenhitében nem kételkedhet az olvasó, mégis egészen más filozófiát kapcsol a kerthez, mint például L. Martini vagy Péchy Lukách, ti. nála a kert már nem az Anyaszentegyházat jelképezi.¹⁵⁸

„[...] először az kert a paradicsomnak tulaidon formája, le ábrázott képi, eleven árnyéka. A’ kert a’ földön plántált csillagos földi égh, annyi csillagokkal fénlő és tündöklő, mennyi virágokkal. Egy mennyei tárház e világon, kiben annyi öltözet, mennyi színes levelű virág, és ez olly drága, hogy [...] Salamon sem volt minden dücsőségében úgy fel öltöztetve, mint egy ezek közül. Egy Paradicsomi, fű szerszámmal és drága illatokkal tellyes bolt, kinek annyi fiók ládácskái, mennyi virági.

[...] a’ kertekbe annyi szájjal, mennyi ki nyílt virággal; annyi nyelvel, mennyi levéllel; annyi szóval, mennyi festékkel; és színnel, mintegy szível, mennyi kedves illattal drágák, gazdagok és kincsesek a’ virágok, [...] olly kicsin virági ereklýcskében és szelenczécskében minden emberi elmét, és okosságot fellyül érő, minden kép író mesterségét követhetetlenül meg haladó szép színnel, és szaggal, s mesterséggel föl öltöztette, és csinosította, hogy világosabb és tündöklőbb czimerét, és czégérét Isteni mi voltának alig helyhezette egy ollyan kicsiny eszközhöz (a teremő) mint a’ virágok”.¹⁵⁹

Nem meglepő, hiszen a természeti jelenségek megfigyelésében is nagy körültekintést mutatott. „[...] nem mind Sz. íras az, a’ mit az üdőnek változási felől jövendőlnek a’ Mathematicusok, hanem gyakrabban külömben történik; úgy némely napoknak járásából prognostikálkodunk, avagy jövendőlünk az üdőnek forgásáról. Kiket én sem akarnám, ha úgy el hinnék az

154 LIPPAY János: *Calendarium*. Nagyszombat 1661. 2–3. Kegyes olvasóhoz.

155 LIPPAY 1966. 3.

156 LIPPAY 1966. 3.

157 LIPPAY 1966. 4.

158 MARTINI, L.: *Der christlichen Jungfrauen Ehrenkantzlein* (Prága 1581.) és PÉCSI Lukács: *Az keresztény szűzeknek tisztességes koszorója*. (Nagyszombat 1591.) című művek alapvető szimbolikája; vö.: RAPAICS 1932. 125–128.

159 LIPPAY 1661. 3.

kegyes olvasók, mint az Evangeliumot, hanem, mint az régi gazda embereknek figyelmes vigyázásokból vett tudománt.”¹⁶⁰

A kert – mai kifejezéssel mondva – a gazdálkodás színtere, művei az esztétikai sajátosságokat is képviselik, de nem kizárólag azokat. Viszont Lippaynál a majorsági kertészet is esztétikai értékeket hordoz. „*Esztergami Érsek Urunk ő Nagysága Posonyi kertét le akarván írássommal árnyékozni: úgy tűnék szemem eleiben, mint ha egy csomóban, minden Majorságbéli alkalmatosságot szemlélnék.*

[...] Mit mondgyak a' majorság felől? melly által ember egy kis földi Isten, kinek gondviselésének eleven példája, hasonlatossága szorgalmatosságának, mindenhatóságának meg határozott ereje; mivel Isten semmiből, a Major gazda pedig el vetett, s ültetett mák szemnyi magocskákból mit nem teremő? [...] Melly majorság az emberi okosság vezérléséből és az Istentől elménkben gyuitott világosságnak kézen fogva való viteléből olly serénységre és gyümölcsöző fáradtságra indítaná az embert, hogy az által nem csak tápláltnak hasznossan; hanem egészsége, élete, gyakor betegségek, s-esztendőik rövidege nélkül tartatnék, nevelkedne, öregbülne és hosszabbíttatnék.”¹⁶¹

A kertészkedővel szemben rendkívül komoly követelményeket támaszt: „*Az rendes, és csinos, Kertnek építéséhez, három dolog kívántatik: tudni-illik, Tehetség, Akarat és Tudomány.*”¹⁶² Tehetségen az anyagi felkészültséget érti; akaratot azt, hogy az illetőnek kedve legyen a munkához; a tudománya pedig az ismereteire vonatkozik: „*kész legyen minden időben, annak minden féle műveléséhez; mert ha kedvetlen, és kinszerítve munkálkodik, gyakrabban Pusztá Péter, Csallyán Barlabás, Boitorján Illyés: és Perje Demeter foglallják-el a' kertet.*”¹⁶³

A továbbiakban Lippay a kertészt az orvoshoz hasonlítja, hiszen ahogy az orvosnak tudnia kell a különböző betegségeket és azok gyógyítási módjait, a kertésznek ugyanúgy kell ismernie a kertészeti növények különböző igényeit és az azok biztosításához szükséges eszközöket. A primás az Érseki Kert fejlesztésekor nem kutatta ugyan múltbéli királyi kertek történetét, de alkotását a régi híres magyar kertekkel méri össze: „*kegyelmes Érsek urunknak [...]nevezetes és gyönyörűséges kertje, [...] Mert hol vagyon most az királyné asszonyoknak ékes paloták tetein építettett tatai szép ékes kerteinek emlékezete, avagy csak árnyéka is? Hol az visegrádi gyümölcsös kertnek leábrázoltatott képe?*”¹⁶⁴

Álljon példaként az ökológiai szemléletének bemutatása is: „*Arra-is akarám a' kegyes olvasót intenem, hogy azért meg ne vesse ezen irasocskámat, hogy egy arányu regulát nem szabhattam az egész Magyar Országra; mivel Magyar Orzágnak részei, és tartományi sem mind egy arányúak: mert néhol mind csak sík mezők, és lapály földek vannak, úgy mint Tiszántúl, a' Nyirbe, Budán alól a' pusztákon, és más sok helyekenn-is; és azért melegebb tartományok-is azok. Némely része elegyes, hegyes völgyes, dombos, és egyenes-is. Némely pedig csak hegyes, és föltonként vannak völgyeken a' szántó földek, imitt amott az irtványok: illyenek Trincsennek egy része, Turócz, Liptó, Arva, Szepes vármegyék, és LengyelOrszág felé a' Krainák. Az hideg-is jobban éri őket, és tovább tart. Hasonlóképpen a' majorságbéli munka-is előbb-jár, a' hol melegebb vagyon, az után a' hol közép szerént; utollýára a' hol leg hidegebb vagyon. Kiki mind azért alkalmaztassa magát az földnek csinnyához, és az égnék szokott folyásához, és az régi meg ért szántó embereknek értelmes serénységéhez: meg láttya,*

160 LIPPAY 1661. 3.

161 LIPPAY 1661. 1–2.

162 LIPPAY 1666. 5.; A tudomány azt jelenti, hogy ismerje „...mit minden időben kellessék a kertben művelni”.

163 LIPPAY 1661. 5.

164 *Posonyi kert. Kegyes olvasóhoz.* (b2) LIPPAY 1664b. 3.; RAPAICS 1940a. 84.

hogy ennek az könyvecskének kalauzsága által-is az mi szegény el pusztúlt hazánk, minden majorságbeli gyümölcsel, és haszonnal ha föllyül nem haladgya-is”.¹⁶⁵

A virágok, zöldségfélék és a gyümölcsök speciális igényeire ugyancsak kitér Lippay – lásuk, mit ír a gyümölcsökről (a VIII. pontban): „Leg-jobb azért a’ gyümölcsös kertnek, és fák-nak, ha olyan helyt választanak, a’ ki egy kevéssé dombos, és magossabb, hogy-sem-mint a’ lapály, és egyenes földön; nem csak azért, hogy gyönyörűsségesebb, és szebb tekinteti va-gyon, ’s-széllesebb is; hanem azért-is, hogy hasznossabbak, és tenyészőbbek a’ gyümölcs fák azon, hogy-sem-mint egyenes helyen: mivel a’ völgybe, és lapály helyen közel egy-máshoz állanak; azért a’ magok árnyékával egymásnak ártanak, a’ ki nem történik a’ dombos helyen, a’ hól a’ fáknek egy része fellebb áll, más része alább. Innét vagyon, hogy a’ szőlők lábájában, és a’ hegyek-alatt jobban nőnek a’ gyümölcsfák, és jobb gyümölcs-is terem, hogy-sem mint a’ sík mezőben. Jól lehet a’ nagy folyó-vizek-mellet, és szigetekben, kiket az ár-víz éppen elnem fog, avagy ritkán, és kevés ideig, a’ föld-is nem csak iszapos: közönségesen szép gyümölcsfák, és jó gyümölcsök teremnek, mint a’ Duna ’s-Tisza-mellett, bőven is”.¹⁶⁶

Másokhoz hasonlóan a melegigényes fás növényeket, gyümölcsféléket is az ún. olasz kert-ben¹⁶⁷ helyezték el. Lippay tapasztalatait külön könyvben szerette volna összegezni. Részlete-iben mutatta be a pozsonyi Narancsházat, így külön foglalkozik a telettetővel is.¹⁶⁸ „Esz-tergami Érsek Urunk ő Natsága sok módot próbálván, az ilyen idegen fáknek és csemetéknek télben való meg tartásában, jobb módot nem talált: hanem ő Natsága nagy széles árkot ása-tott, közel két ölnyi mélységre [...] Az öregeket a’ közepin gantárokra; úgy-mint narancs-fákat, citromokat, lemoniat, és többeket [...] a’ fal mellé ültetik a’ füge fákát, laurusokat, és többeket [...] Alól egy kis likat hagynak néhol, a’ kin az macska bé buhassék és egerészhes-sen, mert az eger, télbe igen meg-rágja a’ fügeének a’ héját.”¹⁶⁹

Elmélyült ismeretei folytán a szerző a mikroökológiai megfigyeléseit nagyon érthetően ír-ta le: „ha igen szeles a’ hely, sűrűbben kell a’ fákat ültetni: hogy így, egy-mást oltalmazák a’ szélvész; és kevesebb kár essék-köztők. Nem különben, a’ mely fák az árnyékot kedvelik, azokat közelebb ültethetni egy-máshoz: hogy egy-mással közöllyék árnyéjkokat, mint a’ köves magvú gyümölcsök, a’ Cseresznyén-kívül. A’ mellyek napot szeretnek, azokat távullyab. Az mely fáknek, nagy széles árnyéjkok vagyon: azoknak nagyobb közt kell hagyni. A’ kiknek pe-dig rövid az árnyéjkok, kissebet noha az olyan fák magokban is nagyok; de mivel az ágai, kerekdeden nőnek-fel, nem vethetnek olly széles árnyékot: mint a’ Pargamant körtvély, s-más némely körtvély, és alma-fa is. A’ cseresznye-fának, mint a’ Laurusnak-is, felette nagy árnyék-jok vagyon. A’ Cyprus-fának leg-kissebb. A’ Füge-fának, könnyű árnyéjka. Platanusfának kedves. Nyár-fának semmi; mert a’ szél ide ’s-tova hánnya leveleit. A’ Fenyő-fának mérges. A’ Gya-log fenyőnek, és kivált-képen a’ Dió fának nehéz, ’s-ártalmas az ember fejinek, és mind azok-nak a’ fáknek, a’ mellyek alatta, vagy közel vannak hozzá. Az Eger-fának kövér. A’ Barackz-k, Mondola-fáknek ritka; azért elszenvedik a’ szőlőkben-is, a’ Füge-fával együtt.”¹⁷⁰

Lippay a *Posoni kert* mindhárom könyvében nagy nyomatékkal hangsúlyozza a növény és annak környezete közötti kapcsolat jelentőségét, így a talaj fontosságát. Célirányosan azonban erről csak a *Virágos Kertben* ír. E könyv második részében olvashatjuk: „a’ Kertésznek első gondgya légyen az, hogy a’ földnek csimnyát meg-vegye, és jól meg-ismérje; a’ mint hogy minden Mester embernek meg kell ismérni azt az eszközt, a’ mi keze között forog, és kiben

165 LIPPAY 1661. 3.

166 LIPPAY 1667. 7–8.

167 Az Érseki Kertben olasz fákat említ Lippay János, amely Heindel katalógusában babér, citrom, datolyapálma, édes citrom, keserű narancs, mirtusz, narancs és pomelo (RAPAICS 1940a. 323.).

168 ldézi: RAPAICS 1940a. 74–75., 87., 95., 110., 119–120.

169 LIPPAY 1666. 128–135.

170 LIPPAY 1666. 126–127.

leg-inkább foglalatatos, úgy-mint, az ötvesnek az aranyat, ezüstöt: az Acsnak a' fát: a Szabónak a' posztót, és más materiát".¹⁷¹

Lippay János követi a korabeli szokást, lényegében sokféle fajta csökkentését tekinti helyesnek, bár véleménye tudós óvatosságot képvisel. „*Azért némellyek egy helyre, csak mind egyféle gyümölcs-fát ültetnek; úgy-mint csak almát, avagy csak körtvélyt. Némellyek ha össze- ültetik-is, az első rendekben ültetik az elővel, és idején erő gyümölcsöt: az-után a' nyárit, az-után őszit, az után teletöt. Ez jó ugyan, de efféle felettébb-való szorgalmatos-ság sem szükséges: sőt majd diszesebb, 's alkalmatosabb, ha elvegyessek lesznek az Alma, Körtvély, Birs alma, Szederj, Cseresznye, és Gesztenye fa. Ezek-közzé számlállyák a' Dió, és Füge-fát.*"¹⁷²

Elsősorban L. B. Alberti, Ch. Clusius, P. Crescentius, G. B. Ferrari, P. Laurenberg és J. Peschel – természetesen az ókori szerzők mellett – növényismereti és esztétikai hatása mutat-
ható ki Lippay János könyveiben, olykor ezek és más, főleg ókori szerzők tévedéseivel. Nem állt tőle távol a humor és a finom ironia sem:

„*Igy okoskodik Laurembergius*¹⁷³ *a' hol egy csudálatos-öltást hoz elé, s-azt mondgya; hogy látott olyan káposztát, a' kiből alma ágat oltottanak: és mikor meg-nott volna a' fa, 's -gyümölcsöt hozott volna, annak almája káposzta ízű volt. Azért a' Németek, káposzta almának nevezték. De efféle ágat, nem a' káposzta torzában kellene oltani; hanem alább, és mindgyárt a' gyökérén fellyül, avagy szinte belé a' földbe; és jól meg-kell oltalmazni, hogy a' hasítékba ne menynyen a' föld. Én ez oltás-mellett, le nem teszem hitemet; de mivel azt mondgya, hogy szemivel látta, hadgyuk reá. Noha a' káposztának torzája nem olyan állandó, hogy esztendőnél tovább tartana a' földbe; hanem meg-rothad, fő-képen ha a' hideg éri. Mind azon-által, azt inkább el-hinném, hogy az a' bé-oltott ágacska, a' káposzta gyökérnek nedvességitül tápláltatván, a' földbe gyökérét vér magának, és az-által nevelkedvén, gyümölcsöt hoz; a' mint oda fel-is meg-írtam azokrúl a' fákrúl, a' kiket ilyen ágacskákrúl a' földben el-temetvén, szaporitanak.*"¹⁷⁴

A kert lelkes méltatását – amely annak elbűvölően gyönyörkedtető voltára összpontosul – másrésztől a mezei gazdaság teremtő, hasznot hozó jellegének hangsúlyozása egészíti ki kisebb-nagyobb tévedések átvételével együtt. „*Veres barackot nevelni,*¹⁷⁵ *avagy, akár-mi-némű festéket belé-töltesz, a' két karáját-is mással festheted-meg, akár csak felit-is, ibid. Egy Costeus nevű Author, azt írja; hogy a' Barackot, káposztában-is olttyák: de ezt, se maga nem látta, se más. Nem-is ír senki a' felől: maga sem írja-meg a' módgyát; hanem-ha úgy lehet, a' mint Laurembergius az alma-fárúl ír, ki-rúl oda fel. A' mint, hogy, a' magva édes legyen, és mondola,*¹⁷⁷ *Hogy mag-nélkül legyen.*¹⁷⁸ *Hogy a' magva, dió vagy mondola legyen.*¹⁷⁹ *Hogy kívül, írott legyen.*¹⁸⁰ *Hogy tellyes virágú legyen.*¹⁸¹ *Hogy nagyobb*¹⁸² *gyümölcsse legyen.*"¹⁸³

171 LIPPAY 1966. 6.

172 LIPPAY 1967. 134.; lásd: RAPAICS Raymund: *A magyar gyümölcs*. Budapest 1940. 104. oldaltól számos jegyzete. (A továbbiakban: RAPAICS 1940b.)

173 Laurenberg Hort. I. r. c. 24. n. 5.; LIPPAY 1667. 76–77.

174 LIPPAY 1667. 93–94.

175 LIPPAY 1667. 75–76. (LXXIV. és LXXIX. fejezet)

176 LIPPAY 1667. 77. (LXXX. fejezet)

177 LIPPAY 1667. 78–79. (LXXXIII fejezet)

178 LIPPAY 1667. 71., 73. (LXXXV. és LXXXVII. fejezet)

179 LIPPAY 1667. 82. (LXXXVI. fejezet)

180 LIPPAY 1667. 84. (LXXXIX. fejezet)

181 LIPPAY 1667. 86. (XCII. fejezet)

182 LIPPAY 1667. 87. (XCIV. fejezet).

183 LIPPAY 1667. 84.

Precíz fajleírásokat alkalmazott Lippay, ami jellemző az egész *Posoni kert* szövegére. Íme a csicsóka,¹⁸⁴ amelynek alighanem ez az egyik első bemutatása magyar nyelven: „*Ennek a' gyökere olyan mint a' répa, csak hogy csomós imitt-amott: magossan fel nő az szára: a' virágja fellyül olyan mint az nap-után járó virágnak, csak hogy nem olyan nagy, a' hová egyszer bé-férkezik, nehéz onnan ötlet ki-veszteni; azért nem szokták rendben vetni, vagy ültetni: hanem valahová félre a' kert-szélin. Nem-is vetik igen magul, hanem a' gyökerén, a' kit ha darabonként metélik-is, a' hol az szeme, avagy bimbója vagy, ugy-is ki-nő*”.¹⁸⁵

A *Posoni kert* első része foglalkozik a virágokkal, a virágos kerttel, Lippay György „kert”-jének parterjével. A bemutatott virágfajok száma 150 körüli.¹⁸⁶ A vezető szerepet a divatos török virágok játsszák. Hagymás és gumós faj 42, évelő 29, egyéves 41, hidegházi 20, virágos cserje 18 alkotja a kollekciót.¹⁸⁷ A divatos tulipánok száma volt a legnagyobb a virágtáblákban.¹⁸⁸ A török tulipánok botanikai leírása igen részletes: „*Tulipa, melyet némellyek Liliomi Nascissusnak neveznek. Ennek külömb-féle kelemetes, és kedves színében leg inkább játszadozik a' természet; ugyan-is olyan állatnyában (= állapotában) mint az Liliom, csak hogy nem olly igen hegyess, hanem kevéssé kerekded. Némellyeknek színe, csaknem minden másod esztendőben változik*”.¹⁸⁹

Közönségesen három féle. Első, idején. Második, közép szerént. Harmadik, későbbben virágzik. Némellyik, egy könyöknyi magosságnyira egy szálon föl nő; levele néki három, négy, öt, temérdek, három vagy négy újni széles; virágjának pedig levelei hat, hét, nyolcz-is. Középin belől a' fundamentuma, kinek sárga, kinek kék, kinek fekete, és mint egy prémezett (= bársonyos), más színnel. Az virág levei között nő egy botocska, a' körül mint valami csákányos vékony száron álló négy, vagy öt örző, külömb színü: a' botocskába a' magva szokott osztán őszel meg-érni, hat rendel egy máson fekszik, veres, lapos, vékony. A' ki el akarná vetni, jobb volna mindgyárt őszel fűre valamely ágyba vetni, hogy sem mint kikeletkor”.¹⁹⁰ A különleges virágok, így a tulipánok híre messzire eljutott. Laurenberg rostocki orvos, a híres német kertészeti kézikönyv írója külön is megemlíti a kert bizonyos tulipánjait: „*Tiszta szederjesek, és tiszta zöldek találottnak Érsek Urunk ő Natsága tulipái közzül, Laurembergius írja, hogy soha olyanokat nem látott*”.¹⁹¹

A németalföldi tulipánokat¹⁹² megkülönböztette a többtől: „*De mind ezek közzül leg-szebbek, és nemessebek az Niderlandi Tulipák. Kiknek sok külömböző színeknek le-írásával, nem akartam terhelni az kegyes Olvasót. Eppen zöldek-is, éppen meg színűek, és több le-írhatatlan külömb külömbféle színnel természetüül festetett Tulipák, kik többen találottnak ezen dicséretes kertben, két-száz elegyes-színűeknél. Az többinek nemességét, fejezze-bé dicsőségével a' tellyeslelevelű Tulipa, arany színü, narancs színü, veressel elegyes levelei; némelynek közepe, és széle zöld, némely levelei zöld sárga, és vörös csapás rajtok: van közönségesen 60. s-80. levele egynek. Azt-is kell tanulnunk, hogy az Niderlandi, avagy Belgiumi Tulipák, nem változnak esztendőnként színekben, mint az többi: csak az kár benne, hogy az színekhez képest, avagy igen kevés, avagy semmi szagok nincsen*”.¹⁹³

184 Ti. patada, Nagy József lektor megjegyzése.

185 LIPPAY 1664b. 153.

186 Vö.: RAPAICS 1932. 287–291.

187 RAPAICS 1940a. 93.

188 A tulipánt az irodalomban Zrínyi Miklós említette, a kertészetben pedig Lippay könyve írta le (RAPAICS 1932. 305.).

189 Vírusosak lehettek – Nagy József lektor véleménye; gyakran megfestették a virágcsendéletekben: papagájtulipánok.

190 LIPPAY 1666. 47–48.

191 LIPPAY 1666. 49–50.

192 Nádasdy Ferenc is hozott 1665-ben Hollandiából tulipánhagymákat (RAPAICS 1932. 313.).

193 LIPPAY 1666. 50.

Végezetül még egy kis statisztika: a *Calendariumban* mintegy 120, a *Posoni kert Virágos kertjében* 150, a *Veteményes kertjében* 140, a *Gyümölcsös kertjében* pedig kb. 135 faj és változat található, amely együtt megközelíti a félezeret. Érdekességgé megemlíthető, hogy 17 amerikai fajt Lippay János írt le először, ez valamivel több, mint amiről Heidele katalógusa tudott.¹⁹⁴ Akkor még nem is szoltunk Lippaynak a kertészeti szaknyelv fejlesztésében játszott szerepéről és Entz Ferencig tartó hatásáról, ami napjainkban is érezhető. Nem véletlen, hogy 400 év után sem enyészett el az életműve. A csalán és a bojtortján nem fojthatta meg Lippay műveit. Kallódó műveinek megtalálásához több jezsuita és világi levéltár, könyvtár, gyűjtemény és külső borítóval eltakart mű átnézése szükséges.

Tarnóc Márton Lippay János helyét a magyar művelődéstörténetben ekként jelölte ki: „*Ha Lippay János életművét a magyar nyelv fejlődése, a magyar értekező próza kialakulása szempontjából vizsgáljuk, helyét Apáczai Csere János és Zrínyi Miklós közelében kell kijelölnünk. Mindhárman úttörő szerepet vállaltak: Apáczai az egész magyar nyelvű tudományosság megeremtésében, Zrínyi a hadtudományi irodalom magyar terminológiájának kialakításában, Lippay pedig a magyar mezőgazdasági, ezen belül a magyar kertészeti szaknyelv létrehozásában*”.¹⁹⁵

Életének a trencsényi tragikus agyvérzés vetett véget, így Lippay János számtalan terve közül nem valósult meg¹⁹⁶ sem a boros könyv, sem az olasz fákról tervezett munkája, és egy nagyobb szakácskönyve sem készülhetett el a saját megfogalmazásában. A *Posoni kert* záró könyvének megírásában azonban ifj. Lippay György részt vett. „*E könyvnek bé-fejezése*” címmel írt utószavából következtethetünk rá: „*Édes Magyar Kertészem és gyümölcsfák körül serényül forgolódo Gazdám, inteni akartalak ez kis toldalékkal, s kérni azon, hogy ennek a' Könyvnek rövidségén és kicsinségén meg ne botráncozzál; ha fő képen több írást vártál, és oktatást Kertészségednek és Gazdaságodnak továbbéli elő-meneteledre. Mert imé véletlenül az kegyetlen halál, mint-egy meg-haragudván ez könyvnek Authorára, [...] Őtet magát, mint Téged igen szerető atyádot és hasznos írat foga elé az Trnncsényi hé vízben, és Szent Iván havának második napján fojtá meg nagy fájdalokkal az te keserűségedre. Kinek immár halála után, hogy párt-fogója legyek, mint szerelmes Atyám fijának és kedves Bátyámnak, reá kényszerít az félben hagyott írása*”.¹⁹⁷

Valóban nincs semmiféle feljegyzés, fragmentum vagy éppen részlet belőle? A kutatás oldaláról azonban ilyet sosem szabad állítani, mint ahogyan azt sem, hogy a *Posoni kertből* valójában hány példány készülhetett, mivel nem maradt róla feljegyzés.

*

„*Ad maiorem Dei gloriam*” – Isten nagyobb dicsőségére! – okkal hangzik el a jezsuiták jel-szava. Lippay János életműve ezt annyira beteljesítette, hogy két nagy műve a mai napig hat, hiszen a magyar kertészet tudományos megalapozását elvégezte. Pozsony eme része ugyan már régen beépült a Prímási Kert környékén, de a Nyári palota (ma kormányzati épület)¹⁹⁸ és annak zárt parkrésze némiképp felidézti az Európa-hírű kert múltját.

194 RAPAICS 1932. 271.

195 TARNÓC Márton: *Kettőstükör*. Budapest 1988. 214.

196 *Könyvnek be-fejezése* (részlet) a *Posoni kertből*.

197 Lásd: *Gyümölcsös kertben Könyvnek be-fejezése* (LIPPAY 1664b. 302.).

198 SURÁNYI 2018a. 88–91. + Bb oldal; SURÁNYI 2019. 75–81.

DEZSŐ SURÁNYI

THE OEUVRE OF JÁNOS LIPPAY

ABSTRACT

The learned Jesuit monk (1606–1666) established scientific horticulture in the Hungarian language during the Counter-reformation. His two surviving works (*Calendarium*, 1661, and *Posoni kert*, ie. The Pressburg Garden, 1664–1667) significantly contributed to Hungarian horticultural science for almost 250 years. His life journey in the Jesuit order however started differently: he taught Biblical languages and theology, but his brother György, then Archbishop of Esztergom, invited him to Pressburg, then free of Turkish occupation. From 1659 to his death he studied horticulture, botany and ecology diligently, and his learning was summarized in the above-mentioned works. He used sources from ancient and Renaissance authors for these volumes, but he ignored the works of La Quinteny (head gardener of Louis XIV) and the authors included in the 1669 compendium of the Transylvanian János Nadányi (such as Arnold of Villanova).

His known works are especially valuable due to their authenticity, which explains the academic value of the Lippay oeuvre. The *Calendarium* delineated the farmer's tasks for each day of the year, and was considered almost scripture; a manuscript version from 1714 proves its longevity. The three parts of *Posoni kert* (Flower Garden, Vegetable Garden, both from 1664, and Orchard, from 1667), served as a guide to the improvement of farming after the depredations caused by the wars of previous decades. This further emphasises the importance of his work, which transcended his Jesuit background and raised his achievements to a European level.

Contemporary visitors to the Archbishop's garden were highly impressed as Lippay's life work manifested itself primarily in that garden. The knowledge assembled in the *Calendarium* and later in *Posoni kert* has made a significant impact on the development of the agriculture of 18th–19th century Hungary, as an improvement of the economy of the formerly divided country. Research of Lippay's work cannot be yet considered complete as the fate of his three later works is unknown as well as the role of the Ungvár years, and the location of his burial site also poses further questions.

VERES TÜNDE

A REGÉCI URADALOM 17. SZÁZAD VÉGI SZÁMADÁSKÖNYVEI

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

„Hogyha az difficultált pár csizma taxából kitelt volna, igenis én pénzen nem vett[em] volna. De az konvenciós szolgálót is meg nem értem, az taxában proveniálandó sarukat és csizmákat készpénzen kellett nékiek venn[em].”¹ Az idézett szövegrészlet 1707-ben, Horváth Gábor egykori regéci provisor által íródott, s az 1695-ös udvarbírói számadás kifogásaira reflektál. Horváth már ezen rövidke leírása is betekintést enged a regéci uradalom működtetésébe, illetve a provisor feladatokba.

Egy uradalom gazdaságát, gazdálkodását több tényező is befolyásolja, ennek megfelelően azt számos aspektusból lehet és érdemes vizsgálni. A kutatás középpontjában önmagában is állhat a jobbágyi munkaerő megjelenése, a jobbágyi-allodiális termelés viszonya, az egyes mezőgazdasági ágak külön vizsgálata, vagy éppen a belpolitikai, háborús események hatásainak tükröződése az adott uradalomban. A teljes gazdaság működésének hatékonysága, eredményessége mégis legjobban a számadáskönyvekben követhető nyomon. Következésképp ahhoz, hogy megismerjük egy uradalom gazdaságát, gazdálkodását, a provisor számadásait, azok vizsgálatait, illetve – jelen esetben – az egykori Rákóczi-birtok szolgáltatásában álló alkalmazottak kimutatásait adják a legbiztosabb és talán a legkonkrétabb támpontokat.

Ennek megfelelően a gazdaságtörténeti kutatások egyik alapját is a számadások vizsgálata képezi, mivel az ilyen jellegű források rendkívül sok és szerteágazó információt tartalmaznak az egyes uradalmak gazdálkodására vonatkozóan. Ebből adódóan már a 19. század végi történetírókat is foglalkoztatták az efféle írások, amelynek eredményeként sorra adták közre a különböző számadásokat érintő forráskiadásokat.² A szakítást ezzel a módszerrel a gazdaságtörténet-írás fellendülése, új alapokra helyezése jelentette az 1930-as években. A Dománovszky-iskola égisze alatt született művek középpontjában már nem a forrás kiadása, hanem annak vizsgálata és az abból levont következtetések, eredmények álltak oly módon, hogy közben a számadások mint forráscsoport, mit sem veszítettek jelentőségükből.³ Sőt, a történettudomány paradigmaváltásai után, s az interdiszciplinaritás előtérbe helyeződésével meg-

- 1 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) E 554 I. Városi és kamarai iratok, Szalay gyűjtemény (a továbbiakban: Szalay gyűjtemény) 1703. t. sz. Horváth Gábor számadásának vizsgálata, fol. 144r.
- 2 SZENDREI János: Borsodmegyei számadás 1697-ből. *Történelmi tár* 1885. 3. 608–614.; MIHALIK József: Kassa város 1556. évi számadás könyve. *Történelmi tár* 1896. 1. 160–170.; MERÉNYI Lajos: A kapuvári uradalom számvitele 1686-ban. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 1902. 9. 419–425.
- 3 KOMORÓCZY György: *Nádasdi Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása*. Budapest 1932.; WELLMANN Imre: *A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre*. Budapest 1933.; SUGÁR István: Az egri vár gazdálkodása az 1594–95. évi számadás tükrében. *Agrártörténeti Szemle* 1982. 3–4. 460–521.

nyílt új megközelítések és kérdésfelvetések nyomán az utóbbi években újból fellendülőben vannak az uradalmak gazdaságát, gazdálkodását, számadásait érintő vizsgálatok.⁴ De nemcsak az uradalmak, hanem a városok és a Magyar Királyság gazdálkodása is mind jobban feltárult előttünk nemrégiben.⁵

Ugyanakkor a jelen tanulmány témáját képező regéci uradalomról is született hasonló, a számadásokat a középpontba állító írás. Jármay Edit 1930-ban írt műve máig az egyetlen, amely bővebben foglalkozott nemcsak az uradalom számadásaival, hanem annak mezőgazdaságával, állattenyésztésével, adózási rendszerével, igazgatásával, azaz a működésével.⁶ Jármay kutatása abban különbözött a jelenlegi vizsgálattól, hogy ő a 18. századi állapotokat, tehát a Trautsohn-család birtoklására eső időt vizsgálta. Az általa kutatott időszakban született források szinte hiánytalanul fennmaradtak, így 1712-től 1745-ig két év kivételével az összes számadás a rendelkezésre állt, amelyből egy igen részletes monográfiát tett közzé.

A 17. századi, ezen belül az 1646-tól 1712-ig tartó, a Rákóczi-család birtoklásának idejét érintő számadási vizsgálatok terén sokkal nehezebb dolga van a kutatásnak. Ennek oka az, hogy a Rákóczi-család iratai szétszórtnak találhatók meg különböző gyűjteményekben. A szabadságharc leverése után a fejedelem levéltárának egy részét elszállították az országból, s Rákóczi halálát követően az iratok előbb az Aspremont-, majd az Erdődy-család tulajdonába kerültek, akik az emigrációba vitt dokumentumokat a Nemzeti Múzeumnak adták át, melyeket végül a Nemzeti Levéltárban helyeztek el. Az iratok másik része ezzel szemben Munkácsra maradt, amelyeket 1711-ben először a Szepesi Kamarába, majd nem sokkal később a Pozsonyi Kamarába vittek. Az intézmény 18. századi levéltárrendezése során az odaszállított Rákóczi-iratok sem kerültek el a hivatalnokok figyelmét, amelynek eredményeként több gyűjtemény alá szervezték a Rákóczi-dokumentumokat. Így azok egyes részei a Missiles, Neoregistrata Acta, Lymbus, Acta Publica, Urbaria et Conscriptioes vagy a Diversae Instructiones gyűjteménybe kerültek, amely tagozódás ma is érvényes. Azokat az iratokat pedig, amelyeket nem rendeztek át, továbbra is a Rákóczi-család levéltárában őrizték, és őrzik ma is. A gazdasági iratok tekintetében hasonlóak mondhatók el. A dokumentumok tárgyuktól függően több különböző gyűjteményben találhatók meg.

Az iratok szétszórtsága mellett tovább nehezíti a kutatást az a tény is, hogy a fennmaradt iratok közül is csak kevés foglalkozik a regéci uradalommal, azaz a regéci birtokokról csak meglepően kevés olyan feljegyzés maradt ránk, amely a gazdaság számszerűsített adatait – bevétel, kiadás, állatállomány, megtermelt allodiális vagy dézsmából származó gabona mennyi-

4 KENYERES István: Egy nagybirtok igazgatása és gazdálkodása a 16. században. A trencsényi várbirtok 1543 és 1564 között. *Levéltári Közlemények* 1997. 1–2. 99–142.; KENYERES István: A végvárak uradalmainak igazgatása és gazdálkodása a 16. században. *Századok* 2001. 6. 1349–1412.; CZÖVEK Zoltán: Három középkor végi számadás a Nádasdy-levéltárból. *Fons* 2007. 1. 119–166.; SZIRÁCSIK Éva: A Koháryak Nógrád vármegyei központú birtokainak pénzmozgásai. 1720–1731. In *Baranyai történelmi közlemények: a Baranya Megyei Levéltár évkönyve*. Szerk. BORSY Judit Borbála. Pécs 2013. 5. 61–91.; KAPOSI Zoltán: Egy szlavóniai nagybirtok gazdasági vonatkozásai (18–19. század). *Közép-Európai Közlemények* 2013. 3. 64–76.; SZIRÁCSIK Éva: *Gazdálkodás a Koháryak Nógrád vármegyei központú birtokain (1647–1731)*. Budapest 2017.

5 KENYERES István: Buda gazdálkodása a török alóli felszabadulástól a Rákóczi-szabadságharc kezdetéig. *Urbs* 2012. 7. 377–400.; KENYERES István: A Magyar és a Szepesi Kamara bevételei és kiadásai a XVII. században. *Fons* 2017. 1. 3–67.; KENYERES István – PÁLFFY Géza: A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság had- és pénzügyigazgatásának fejlődése a 16–17. században. Modellek és értelmezési lehetőségeik. *Századok* 2018. 5. 1033–1076.

6 JÁRMAY Edit: *A Regéci uradalom gazdálkodása a XVIII. században*. Budapest 1930.

sége stb. – tartalmazza. Azok pedig, amelyek a rendelkezésünkre állnak, leginkább a 17. század második harmadától tárják elénk az uradalom gazdálkodását, s egyben irányítását, életét.⁷ Ennél fogva egy teljes, Rákóczi-kort átfogó számadási vizsgálat a jelen forrásismeretek szerint nem végezhető el.

Mint ismeretes, II. Rákóczi Ferenc a birtokai kezelését csak nagykorúvá nyilvánítását követően vehette át. Addig jórészt Kollonich Lipót gyámként, Klobusiczky Ferenc pedig jószágkormányzóként örködött a Rákóczi-birtokok felett. Az 1688 óta fennálló „rendnek” Rákóczi Julianna és Ferdinand Gobert Aspremont-Reckheim gróf 1691. június 24-én megkötött házassága vetett véget. Még ez év végén kiadásra került az a királyi dekrétum, amelyben II. Rákóczi Ferenc birtokainak felügyeleti jogát annak barátjára, Batthány Ádámról és sógorára, Aspremont grófra ruházták át; december 23-án pedig saját maga írta meg a Batthálynak szóló biztosító levelet, amely öröksége teljes felügyeletének ellátására jogosított.⁸ A testvérek közötti teljes birtokfelosztásra azonban két évet várni kellett. Az egyezség értelmében az Aspremont-házaspár kapta többek között az ecsedi, makoviczai, ónodi birtokokat, Rákóczi Ferenc pedig a tokajit, a sárospatakit, a munkácsit és a regécit. 1694. március 9-én nagykorúvá nyilvánították a későbbi fejedelmet, és ezzel átvehette birtokainak teljes irányítását. Ugyanazon év március végén sógorával el is indult Magyarországra, hogy birtokait végiglátogassa, ám az 1693 novemberében Aspremontnak küldött leveléből tudjuk, hogy már nagykorúvá nyilvánítása előtt is ügyelt birtokai rendjére.⁹ Ennek a látogatásnak a tapasztalatai alapján kezdte el megszervezni udvartartását is. Ebből az időszakból több urbárium és levelezés is fennmaradt.

Jelen ismeretünk alapján a szabadságharc kitörése és az 1694 közötti időszakból azonban mindössze három provisorori számadás maradt fenn teljes egészében. Az 1695-ben, 1696-ban és 1701-ben íródott ratio-k adatainak vizsgálata, azok elemzése még a további évek hiányzó forrásainak ellenére is ablakot nyithat a regéci uradalom szabadságharc előtti – szinte teljes körű – gazdaságára, így annak tanulmányozására, az adatok összehasonlítására.¹⁰

7 A fennmaradt, ilyen típusú források legjelentősebb része a Szalay Gyűjteményben található meg. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) E 554 I. Városi és kamarai iratok. Szalay gyűjtemény. (A továbbiakban: E 554 I. Szalay gyűjtemény). Az itt őrzött dokumentumok között található provisorori, illetve vincelléri számadás csakúgy, mint az előbbi vizsgálata, vagy épp a vizsgálatra adott válasz, replica is. Továbbá találhatóak még udvarbírói meghallgatások, vizsgálatok a Dominalia gyűjtemény 107. és 108. tételei között is. MNL OL E 210 Miscellanea (1526–1848). a. Dominalia. 107., 108. t. (A továbbiakban: E 210 a. Dominalia). Több, a szőlőtermelést, az allodiális, és/vagy dézsmaborok, illetve gabona bevételeit jegyző anyag van a Rákóczi-szabadságharc levéltárán belül, s találkozhatunk a regéci jövedelmek összeírásával az Urbaria et Conscriptioes gyűjteményében is. MNL OL G 29 Gazdasági iratok (1694–1712); MNL OL E 156 Urbaria et Conscriptioes (1527–1900).

8 KÖPECEI Béla – R. VÁRKONYI Ágnes: *II. Rákóczi Ferenc*. Budapest 2004. 628.

9 II. Rákóczi Ferenc az 1693. november 28-re datált levelében engedélyt adott Aspremont grófnak a hanyag gazdatisztek elbocsátására. Uo. 629.

10 MNL OL E 554 I. Szalay gyűjtemény 1703. t. sz. Horváth Gábor provisor 1695. évi számadása, fol. 82r–100v.; MNL OL E 554 I. Szalay gyűjtemény 1719. t. sz. Regéc várának számadása.; MNL OL G 29 Gazdasági iratok (1694–1712). Rákóczi-birtokok iratai V.3.C/G 82. cs. 96. d. 23–73. pag.

CÉLKITŰZÉS ÉS MÓDSZER

A provisorii számadások egy kidolgozott, de korántsem hibátlanul működő igazgatási rendszernek voltak az alappillérei. Az éves elszámolások mutatták, hogy mely gazdasági területeken milyen változtatásokra van szükség, netán mekkora természetbeni és pénzbeli forrásokból gazdálkodhatott az uradalom az elkövetkezendő esztendőben. A ratio-k adatai tehát jelenősen befolyásolták az uradalom működését is.

A prefektus kidolgozta és elküldte az instrukciókat az udvarbíróknak, aki mint az uradalmi gazdasági tevékenység vezetője utasította a tisztikar embereit – kulcsár, sáfár, frumentarius – az adott gazdasági tevékenységek elvégzésére. A tisztikar embereit számadások készítésére kötelezték, amelyeket évente kellett megírniuk. Ennek elkészítéséhez és ellenőrzéséhez vezették saját maguk számára a naplót, a diariumot, amelybe az adott nap gazdasági ügyeit jegyezték be. Hasonló funkciót töltött be a memoriale az udvarbírók esetében. Egy-egy számadás távolisága miatt gyakran előfordult, hogy alkalmi kimutatásokat, extractusokat készítettek az udvarbírók.¹¹ Az officialis tisztek számadásának megírásához elengedhetetlen volt az ellennyugta, amely igazolás volt egy-egy gazdasági feladat elvégzéséről. Ilyen quietantia kiadása nem csupán a tiszteknek, hanem az oeconomici – a gazdaságot közvetlenül irányítók – és a servitores réteghez tartozóknak is kötelező volt. Mivel ezen a szinten az írásbeliség szerepe csekély volt, hites emberek és az adott jobbágy „keze vonása” által történt az igazolás.¹² Ezek segítségével készítette el a tisztikar személyzete a számadásaikat, amiket a commissiókkal együtt elküldtek az udvarbíróknak és a regéci uradalom esetében a Rákóczi-birtokok számvevőjének, aki ezeket ellenőrizte, és összevetette az év közben készült extractusokkal.

A provisorii számadások tehát többek között más officiálisok számadásainak adataiból állnak össze. Ebből kifolyólag azok több részre tagolódnak, amelyek rengeteg adatot tartalmaznak mind az uradalom allodiális szőlő-, búza-, borsó-, kölestermeléséről, mind az állattenyésztésről, majorságokról, adózásról, fizetésekről, de még a birtokok üvegbevételéről is. Mivel a korábban említett három számadás teljes körű vizsgálata meghaladná a tanulmány kereteit, éppen e nagy mennyiségű és szerteágazó információk teszik szükségessé jelen vizsgálat leszűkítését. Ezért a tanulmány csupán a regéci uradalom pénzmozgásainak vizsgálatát állítja a középpontba.

Érdemes azonban először szót ejteni a számadások hitelességéről. Annak ellenére, hogy a számadásokat évente kellett volna kötelezően elkészíteni, előfordult, hogy ez nem így történt. Erre biztos példa az 1712-es év, amelynek elszámolását csak 2 évvel később készítették el, s még ezt követően is tapasztalhatóak hasonló késések.¹³ Bár a korszakot vizsgáló Jármay ennek okára nem tér ki, minden bizonnyal nem járunk messze az igazságtól, ha a késés mögött a szabadságharc viharát és a birtokeladományozás tényét feltételezzük. Arra vonatkozóan, hogy a Rákóczi-éra alatt is későn készítették volna el a provisorok a ratio-t, nincs biztos adat.

11 MNL OL G 29 Gazdasági iratok (1694–1712). Rákóczi-birtokok iratai V.3.C/G 82. cs. 96. d. 61. pag.; A legtöbb, Regéc uradalmából származó extractus a szőlőtermeléssel foglalkozik. Például: MNL OL G 29 Gazdasági iratok (1694–1712). Rákóczi-birtokok iratai V.3.C/G 82. cs. 96. d. 62–64. pag.; MNL OL G 29 Gazdasági iratok (1694–1712). Rákóczi-birtokok iratai V.3.C/G 82. cs. 96. d. 2–4. pag.; MNL OL G 29 Gazdasági iratok (1694–1712). Rákóczi-birtokok iratai V.3.C/G 82. cs. 96. d. 34–39. pag.

12 MNL OL E 554 I. Szalay gyűjtemény 1701. t. sz. Lengyel Jakab szántói majorság szőlő vincellérének recognitiója 6 hordó lőreről, fol. 155r. Az írásbeliség szerepére lásd: ILA Bálint: Az írásbeliség szerepe a XVII. századi gazdasági igazgatásban. *Levéltári Közlemények* 1946. 1. 27–47.

13 JÁRMAY 1930. 91.

A számvevőségbe küldött iratok vizsgálata viszont egészen biztosan évek múltán történt csak meg. A racionum exactor megvizsgálva a hozzá intézett számadást, difficultates-t tehetett, amely kifogásra az udvarbíró a replica-ban válaszolt, csatolva a kifogásolt tételek javítását és azok bizonyítékát. A jelen tanulmányban elemzett 1695. évi, Horváth Gábor által jegyzett számadást is csak jóval később vizsgálták ki, mivel a feljegyzett válaszokat 1707-es dátumozással látta el.¹⁴ Gyorsabb ügymenete volt Jantó János udvarbíró 1688. évi számadásának. Ő már a rákövetkező évben megkapta a számtartói difficultates-t, amelyre 1690-ben küldte el a válaszát.¹⁵ Még ugyanabban az évben sor került a teljes számadás vizsgálatára – az utólagos javításokkal együtt –, amely egy bizottság előtt történt. Az udvarbírákat, vármegyei küldötteket, jegyzőket, egyházi főméltóságokat tömörítő szervezet csak időnként ült össze, vagyis egyszerre több év és több provisor számadásait vizsgálták felül.¹⁶ Az, hogy láthatóan több év is eltelhetett a számadás benyújtása és kivizsgálása között, megteremtette a lehetőséget az esetleges visszaélésekre, hiszen mire a felmérés elkezdődhetett volna, az adott termény már csak papíron létezett, amely feljegyzésre – egyéb bizonyíték hiányában – hagyatkozniuk kellett. Bakács István szerint – aki az uradalom 18. századi levéltárával foglalkozott – a tisztikar egyes esetekben inkább részesítette előnyben saját, mint földesura érdekeit, melynek következtében némely adatot megmásítottak. Ez a gyakorlat a 18. század második felére olyannyira általánossá vált, hogy az akkor már regéc-sárospataki uradalmat a tisztviselők aranybányájának nevezték.¹⁷ Érvényes volt-e ez vajon a 17. századra is? Az egyik lényeges különbség a Rákóczi- és a Trautsohn-birtoklás között, hogy az utóbbi nem tartózkodott birtokai területén, sőt, hosszú évekig meg sem látogatta szerzeményeit. A földesúri jelenlét hiánya pedig szabaddabb kezét hagyhatott beosztottjainak, főleg annak tudatában, hogy a herceget leginkább a pénzgazdálkodás érdekelte.¹⁸ Nem úgy a Rákóczi-család birtoklása alatt, akiknek a vár – annak 1686-os felrobbantásáig – az egyik rezidenciájuk volt, s gyakran látogattak el Regécre.¹⁹ Természetesen nem mondhatjuk, hogy minden számadásban lévő téves adat visszaélés eredménye. Az sok esetben a pontatlanságból, számolási hibából vagy udvarbírói tehetetlenségből ered.²⁰ Mindezek tudatában felmerül a kérdés, hogy mennyire tekinthetők elfogadhatónak a

14 MNL OL E 554 I. Szalay gyűjtemény 1703. t. sz. Horváth Gábor válasza számadási vizsgálatra, fol. 137r–150v.

15 MNL OL E 554 I. Szalay gyűjtemény 1702. t. sz. Replica Ultima, fol. 41r–42v.

16 A felső-magyarországi Rákóczi-birtokokat átfogó, teljes 1690. évi vizsgálat ránk maradt. Bevezetőjében a bizottság tagjainak nevei is olvashatók. „*Ex commissione perillustris ac generosi domini Francisci Klobusuzky Sacrae Caesareae Regiae[ue] Majestatis Universorum Bonorum Rakoczianorum Administratoris, in praesentia officiose requisitorum et convocatorum Dominorum Francisci Ferenczi Vice Comitis Inlcyti Comita[tij] Zempleniensis, admodum Reverendi Patris Johannis Ecsedi Scocieta[tis] [sic!] Jesu Superioris Patakiensis, Stephani Barlog Jurati Notarii, Johannis Janto Judicis Nobiliu[m], Andreae Klobusiczki, Francisci Hegymegi, Emerici Madoczani, Adami Báncki, Georgii Kubini, Michaelis Keszei, Michaelis Zuetkovicz, Johannis Badini, Stephani Jázberenyi, Georgii Kozma, Juratorum Assessorum praelibati Comitatus Zempliniensis, in facie Officinae Rationariae, tanquam Sede Censorea Celsissimae Domus Rakoczianae.*” MNL OL E 210 a. Dórnai. 107. tétel Rákóczi-birtokok 1647–1690. 38. cs. 205r–244r.

17 BAKÁCS István: A regéc-sárospataki uradalom levéltára. *Levéltári Közlemények* 1935. 1–4. 6.

18 JÁRMAY 1930. 94.

19 Zrínyi Ilona még a vár rendtartásáról is rendelkezett 1678-ban. MAJLÁTH Béla: Levéltári adatok Regéczvára történetéhez a XVII. század második feléből. *Történelmi Tár* 1889. 1. 1–3.

20 Horváth Gábor a következőképp válaszol a számvevő szőlőpásztori fizetéseket érintő kifogására: „*Ez a ratiomban az szerint specificaltam ez szőlőp[ász]torok fizetését, valamint az tállyai hites bírák referáltatt[ák]. Másképpen sem cselekedhet[em], instructio kezemben nem lévén az iránt. Difficul-*

ratio-k adatai. Ezzel kapcsolatban a kutatás a kényszerű elfogadás helyzetébe került, mivel a regéci uradalom gazdasági forrásai csak korlátozott számban maradtak fenn. Ez azt jelenti, hogy míg nincsenek egyéb bizonyítékok – kifogások, válaszok, bizottsági vizsgálatok – az adott feljegyzések helytelenségéről, addig azok elfogadhatónak tekinthetők a kétes hitelességű adatok megjelölésével. Mindezek alapján a kutatás során a bevételek-kiadások elemzése a következőképpen zajlott:

A gazdaságtörténeti vizsgálatok során hagyományosan két nagyobb csoportot szokás elkülöníteni – az úrbéres és regálé bevételekét, illetve az uradalom gazdasági bevételeit, amelyet jórészt a majorságból származó jövedelmek tettek ki. A korábbi történeti elemzésekből tudható, hogy az ilyen típusú kutatások arra az eredményre jutnak, mely szerint az adott uradalom bevételeinek legnagyobb része annak lakosságától származik. A séma alól a regéci birtokok sem kivételek. Éppen ezért érdemes más szempontból is megvizsgálni az uradalom pénzbevételeit annak érdekében, hogy árnyaljuk a már előre borítékolható képet.

Az elemzés során Szirácsik Éva módszerét vettük figyelembe, aki a Koháry-birtokok pénzmozgásait vizsgálta. Ő az új szempontok szükségességét azzal indokolja, hogy a földesúri kezelésbe a mezőgazdasági üzemek mellett olyan ipari, illetve kereskedelmi ágak is tartoztak, amelyek – bár a földesúr tulajdonát képezték – a bérleti rendszer miatt kikerültek a közvetlen földesúri kezelésből.²¹ Ezt figyelembe véve új csoportok kialakítása szükséges.

A már említett provisorori számadások vizsgálata során elkülönítettük a földesúri kezelésből, a bérbeadásból, a dézsmából származó, illetve a jobbágyi eredetű pénzeket. Bizonyos esetekben azonban nem lehetett egy-egy összeg eredetét megállapítani, így azok külön, „egyéb” elnevezésű csoportba kerültek. Ennek alapján ide sorolták be az eladott árukat, mint például a búzát, mivel nem lehetett biztosan definiálni, hogy a termény a dézsmából vagy a majorságból származott-e.

AZ URADALOM PÉNZBEVÉTELEI

Az elsőként bemutatott számadást Horváth Gábor készítette, aki 1695-ben Ballassi Ferencet váltotta az udvarbírói tisztségben, amelyet 1696-ig viselt. Az ő adatai alapján a regéci uradalom bevételtípusai az alább közölt táblázat szerint oszlottak meg. A táblázat szavainak írásmódja a különböző besorolási egységeket képezi.

tatim nem lehet specificalva reám ratiomban, melytől mi illet.” MNL OL E 554 I. Szalay gyűjtemény 1703. t. sz. Horváth Gábor válasza számadási vizsgálatra, fol. 145v. Az udvarbíró összesen 35 Ft 62 dénárt fizetett ki az uradalom szőlőpásztorainak. MNL OL E 554 I. Szalay gyűjtemény 1703. t. sz. Horváth Gábor provisor 1695. évi számadása, fol. 94r. Lehetséges számítási hibával találkozhatunk az 1701-es provisorori számadásban, amelyben a túró kiadást rosszul adták össze. Míg az összesített adatokhoz 1226,5 fontot jegyeztek fel kiadásként, a számok alapján a valós összegnek 1419,5 fontnak kellett volna lennie. MNL OL G 29 Gazdasági iratok (1694–1712). Rákóczi-birtokok iratai V.3.C/G 82. cs. 96. d. 42. pag.

21 Vö. SZIRÁCSIK 2017. 219–245.

1. TÁBLÁZAT

A bevételek összetétele a regéci uradalomban (1695)²²

Pénzbevétel (1695)		
	Ft	dénár
Összesen	5075	87,5
Ebből		
<i>Kocsmatartás</i>	4162	1,5
TAXA	561	38
Arenda	147	
FERTON	160	61
AJÁNDÉK MEGVÁLTÁSA	12	
<i>Pázsittized</i>	8	71
SZENT MÁRTON-ADÓ	2	50
<i>Báránydézma</i>	1	10
<i>Méhrajdézma</i>		26
BŐRELADÁS	18	
<i>Patikabér</i>	2	30

2. TÁBLÁZAT

A bevételek százalékos megoszlása a regéci uradalomban (1695)²³

JOBBÁGYI	Bérbeadás	Földesúri kezelés	Dézma	EGYÉB	Összesen
736 Ft 49 den	147 Ft	4164 Ft 31,5 den	10 Ft 7 den	18 Ft	5075 Ft 87,5 den
14,50%	2,80%	82%	0,21%	0,35%	

A feltüntetett számadatokból jól látható, hogy a földesúri kezelésben lévő javak szolgáltatták a legtöbb bevételt, amelynek a legnagyobb része a kocsmáltatásból eredő óriási bevételnek köszönhető. Ezzel szemben a jobbágyi és a dézsmabevételek csak elenyészőek.

A kocsmatartást szigorúan szabályozták. Karácsonytól Szent Mihály napjáig (szeptember 29.) csak a földesúr árulhatott bort, Szent Mihálytól karácsonyig pedig „a falun [volt] a korczma”.²⁴ Vagyis a kor szokásaihoz híven a jobbágyság a regéci birtokokon is megkapta az educillatio jogát, amely rendet az uradalom urbáriumába jegyezték fel.²⁵ Bár a kocsmatar-

22 MNL OL E 554 I. Szalay gyűjtemény 1703. t. sz. Horváth Gábor provisor 1695. évi számadása, fol. 82r–100v.

23 MNL OL E 554 I. Szalay gyűjtemény 1703. t. sz. Horváth Gábor provisor 1695. évi számadása, fol. 82r–100v.

24 MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.

25 Az összeírásokban minden településen, ahol volt kocma – vagyis Baskó, Felsőnovaj és Alsóvadász kivételével mindenhol, sőt, Szántón három is működött. MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 054. Szigorúan jegyezték az erre vonatkozó rendtartást. „*Karácsontól fogva, Szent Mihály napig eő Meltóságok számára continuáltatik, bizonyos korczmáros levén saláriumában, minden hordó borból 40 pénz [dénár] defalcaltatik. Szent Mihály naptól fogva karácsonig a falun a korczma.*” MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b. Az uradalom tulajdonosa nemcsak a kocsmákban, hanem a vendégfogadóban is árulathatott bort. Az 1680-ban készült urbárium szerint két ilyen épület volt a hegyaljai birtok területén, Rátkán, illetve Szántón. Ezek azonban már akkor elhagyatottan álltak. Rátka le-

tás joga alapvetően a földesurat – jelen esetben II. Rákóczi Ferencet – illette meg, találkozhattunk nemesi kocsmatartással is, igaz csak kivételes esetekben. Az 1697-es összeírás alapján Tállyán két további helyen, a Szepesi Kamara tulajdonában lévő Forgách-kúriában és a Wallstein-udvarházban árulhattak szabadon bort.²⁶ Ez azt jelentette, hogy – a földesúrhoz hasonlóan – karácsonytól Szent Mihályig volt nyitva a házuk ajtaja a szomjas jobbágyok előtt. Azokat, akik megkapták ezt a jogot, minden kiárult hordó bor után 1 Ft fizetésére kötelezték.²⁷ A földesúri kocsmában eladott egy hordó után ennél sokkal magasabb volt a haszon. Több év ránk maradt tállyai educillatio feljegyzése alapján tudható, hogy egy hordó dézsmából beszedett bor után 24–25 Ft-ot keresett a földesúr, amelyből 17 db hordóval is eladhattak egy hónap leforgása alatt. Ez pedig 350–400 Ft nyereséget jelen-

írásánál az épület sorsára vonatkozó megjegyzést tesznek: „Egy épített volt, ott korczma árultatott – s – egyéb szép jövedelem is volt, de a pogány török miatt még egészen újonnan, amit megépítettek vala, a német tábor alá jöven, mind elhordották, csak a helye pusztán.” MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b. 1697-re a szántóit már újraépítették annyira, hogy az ismét megnyílt, s a benne lévő kocsmá a feljegyzés szerint szép haszonnal működött. „Szántón a vendégfogadób[an] addig pusztán állott, de minthogy felállították már a szekér állás[t] és a korczma házat, valóban hasznos jövedelem lészen.” MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 054.

- 26 MNL OL E 156 - a. - Fasc. 011. - No. 011. Ezt megelőzően Jantó János, a regéci uradalom egykori provisorának házában is árulhattak bort, amit 1697-ben betiltottak. „[...] Azt is mondattik, hogy annak előtte itt is árultak volna korcsomát, de azt is tudják, hogy mindenkor p[ro]hibealtak, és a czégért le is meczettik.” MNL OL E 156 - a. - Fasc. 011. - No. 011. Jantó az uradalom igazgatásán belül talán az egyik legszövevényesebb életutat járta be. Már Thököly Imre fejedelemségének idején is hivatalt vállalt. Thököly 1684-ben őt nevezte ki a hegyaljai szőlők felügyelőjének. GAGYHY Károly: Hegyaljai szőlők rendtartása 1684-ből. *Adalékok Zemplén Vármegye Történetéhez* 1914. 3. 236–237. 1687-ben Jantó Klobusiczky Ferencsel elfoglalta a Tállyán álló, addig reformátusok kezén lévő templomot, amelyet aztán a katolikusnak adtak át, minden ahhoz tartozó birtok- és szőlőterülettel együtt. GYÖRFFY József: A tállyai református egyház templomfoglalási peréből. *Protestáns Szemle* 1893. 1. 117. Annak ellenére tették ezt meg, hogy 1681-ben és 1687-ben is uralkodói, illetve országgyűlési határozat tiltotta a templomfoglalást, amelynek a tállyai lelkészek a templom kulcsainak visszatartásával igyekeztek ellenállni, de megakadályozni már nem tudták azt. Jantó a tette ellenére a tisztviselői ranglétrán a következő évben még feljebb jutott, május 17-én váltotta Czirjáky Mihályt a regéci uradalom provisor székében. MNL OL E 210 a. Dominalia. 107. tétel Rákóczi-birtokok 1647–1690. 38. cs. 207r–v. 1689. január 1-től december 31-ig pedig a regéci uradalom inspectoraként hivatkoznak rá. MNL OL E 554 I. Szalay gyűjtemény 1702. t. sz. Jantó János számadása, fol. 45r. Hivatalát a források alapján még 1690-ben is viselte. MNL OL E 554 I. Szalay gyűjtemény 1702. t. sz. A fonyi bírók recognitiója marhákról, fol. 73r. 1704 májusában a fejedelem Szilvássy Istvánnak elrendelte, hogy minden Perényi Imrétől Jantó Jánosnak elzalogosított javat kobozzanak el, és adják azokat vissza tulajdonosának, így egyes tállyai szőlőket és egy tállyai szabad kocsmahelyet. BÁNKÚTI Imre: *A Rákóczi szabadságharc dokumentumai Abauj-Torna, Borsod, Gömör-Kishont és Zemplén megyékből. 1703–1704*. Miskolc 2004. 169. Thaly Kálmán szerint az egykori inspector számára a fordulatot az 1697-es hegyaljai felkelés és az abban játszott szerepe hozta. Az Archivum Rakocianum szerzője a birtokelkobzás indokaként a német kézre történő területátengedést és árulást jelöli meg, amelyet – mint írja – a császáriak a szabadságharc leverése után azzal honoráltak, hogy Jantót nevezték ki a konfiskált Rákóczi-birtokok prefektusának. BÁNKÚTI Imre: *A Rákóczi szabadságharc dokumentumai Abauj-Torna, Borsod, Gömör-Kishont és Zemplén megyékből. 1. 1705–1707*. Miskolc 2003. 216. Thaly Kálmán megállapításai azonban nem helytállóak. Egyrészt Jantó jelenléte a Rákóczi-birtokokon 1697-ben már nem mutatható ki, másrészt az egykori inspektor 1707-ben elhunyt, amit bizonyít az 1708-as birtokbecslés, amelyre a „néhai Jantó János” a katolikus eklézsia irányába megmaradt adóssága miatt volt szükség. MNL OL E 156 - a. - Fasc. 154. - No. 048.

- 27 MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.

tett.²⁸ Azonban a földesúr tulajdonában lévő kocsmá sem tudott minden hónapban hasonló összeget elszámolni. A dézsmabor és a más, szomszédos Rákóczi-birtokokról hozatott italok elfogytával a caupo, vagyis a kocsmáros kénytelen volt a vásárolt borokból árulni. Mivel Rákóczi a jobbágyság korlátozott pénzügyi lehetőségei miatt a kimért icce eladási árán nem változtathatott, kénytelen volt elfogadni, hogy a bevétel mértéke nem csekély értékben volt kevesebb: mindössze 4–5 Ft egy hordó után.²⁹ A tavaszi–nyári időszakokban a vett és az allodiумokból származó lőrért adták el. Mivel ezek minősége messze alulmaradt a tiszta borhoz képest, az icce árát is ehhez mérten igazították – 3 vagy 6 dénárt kértek érte –, tehát 8–9 Ft bevételt számolhatott el a kocsmáros a hordó kimérése után.

Az 1696. évi számadást tekintve elmondható, hogy a bevétel legnagyobb része ugyanonnan származott, viszont különbség jelenik meg az arányokban.

Jelentősen lecsökkent a földesúri kezelésű bevétel, melynek százalékos értéke az „egyéb” bevételeknél tűnik föl. Mivel a regéci uradalom meghatározó része a Hegyalján feküdt, s hozzá tartozott a bortermeléséről híres Tállya mezővárosa, joggal feltételezhetnénk, hogy az „egyéb” bevételeknél megjelenő 23% a boreladásból, a borkereskedelemről származik. Az adatok azonban nem ezt támasztják alá. A megjelenő bevételek részben más Rákóczi-uradalmakból küldött, átcsoportosított összegeket jelentenek. Ebből adódik a kérdés: minek volt ez köszönhető? Az eddigi vizsgálataink a gazdálkodásra hatással lévő rossz időjárási körülményekre mutatnak fő okként. Ennek megértéséhez elengedhetetlenek a korábbi uradalombeli bortermelésre vonatkozó adatok, és az úgynevezett „kis jégkorszak” problematikájának bemutatása. Mivel a bor minősége és a borgazdálkodás szemszögéből a növekedés és az érés időszakában uralkodó hőmérsékleti változások játsszák elsősorban a döntő szerepet, ezért a különböző éghajlati kutatások alapján is következtetni lehet a bortermésre és annak minőségére, de mindenképpen érdemes bevonni azt a már meglévő adatok jobb értelmezésébe.³⁰

28 Az educillatio feljegyzése szerint egy hordóból átlagosan 15–20 icce seprőt és 130–140 icce tiszta bort mértek ki. Bár az ország több pontján a budai iccét használták, amely 0,8 literrel volt egyenlő, a 17. században Abaúj megyében nagyobb egységgel számoltak. Így egy icce 1,0491 liternek felelt meg, vagyis az adatok alapján a kassai hordó fele volt használatban a regéci uradalom területén. BOGDÁN István: *Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. Budapest 1991.

29 A seprőnek iccejéért 5 dénárt, a tiszta borért 18 vagy 24 dénárt kellett fizetni. MNL OL E 554. I. Szalay Gyűjtemény 1702. t. sz. Tállya 1690. évi borkimérése, fol. 83r–87v.

30 A szőlő tenyészidőszaka április elejére és október végére esik. Vannak olyan speciális szőlőfajták, amelyek tenyészidőszaka ezen is túl ér, illetve egyes esetekben annak kitolása a bor fajtája miatt van, ide tartozik például az aszú bor is. EPERJESI Imre: *Borászati technológia*. Budapest 2010. Lásd még: Digitális Tankönyvtár, http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_521_Boraszati_technologia/ch02.html#id537578 (az anyag letöltése: 2019. július 19.).

3. TÁBLÁZAT

*A bevételek összetétele a regéci uradalomban
(1696)³¹*

Pénzbevétel (1696)		Ft	dénár
Összesen		5206	82,05
Ebből	Múlt évi hátralék	321	34,05
	<i>Kocsmatartás</i>	3263	98
	ADMINISZTRÁLT PÉNZEK	1144	75
	TAXA	274	98
	Arenda	147	30
	FERTON	4	12
Megváltott pénzek	AJÁNDÉK MEGVÁLTÁSA		
	<i>Pázsittized</i>	8	11
	SZENT MÁRTON-ADÓ	2	50
	<i>Báránydézsmá</i>	1	44
	<i>Méhrajdézsmá</i>		30
	<i>Bordézsmá</i>	12	
	VÁGÓMARHA	12	
	Béres ökör eladása	10	
	<i>Patikabér</i>	4	60

4. TÁBLÁZAT

*A bevételek százalékos megoszlása a regéci uradalomban
(1696)³²*

JOBBÁGYI	Bérbeadás	Földesúri kezelés	Dézsmá	EGYÉB	Összesen
293 Ft 60 den	147 Ft 30 den	3267 Ft 58 den	21 Ft 85 den	1154 Ft 75 den	4885 Ft 48 den
6%	3%	66,9%	0,44%	23,60%	

A kis jégkorszak vizsgálatával többek között Rácz Lajos is foglalkozott. Kimutatta, hogy a 16–17. század az időjárásban hirtelen, és a borgazdálkodást illetően negatív változást hozott: a március téli hónap lett, s a nyári időszak is csak két – július és augusztus – hónapra korlátozódott.³³ Továbbá sem a csapadékmennyiség, sem az évi középhőmérséklet nem kedvezett a szőlőtermesztésnek. Hideg, hűvös tavasz, forró június, de mérsékelt meleg július és augusztus után egy hideg ősz és még hidegebb tél körforgása jellemezte a 16–17. századot.³⁴ Ennek kapcsán úgy véljük, nem járunk messze az igazságtól, ha azt feltételezzük, hogy az Északi-középhegységben ezek az éghajlati hatások fokozottan jelentkeztek. A téli, tavaszi

31 MNL OL E 554 I. Szalay gyűjtemény 1719. t. sz. Regéc várának számadása.

32 MNL OL E 554 I. Szalay gyűjtemény 1719. t. sz. Regéc várának számadása.

33 RÁ CZ Lajos: Éghajlatváltozások a Kárpát-medencében. In *Táj és történelem*. Szerk. R. VÁRKONYI Ágnes. Budapest 2000. 303.

34 RÁ CZ 2000. 293–302.

fagyok még a szőlőmunkák megkezdése előtt kárt tettek a termésben, de azok, amelyek épen maradtak, később a nedves, hűvös idő miatt a szőlőszemek kicsattanásának és a különböző gombafajták elszaporodásának voltak kitéve. Kern Zoltán, aki szintén az éghajlati változásokkal foglalkozott, hasonló megállapításra jut, mint Rácz: az 1370-es évektől a 17. század végéig a fokozatos lehűlés, az erős telek és enyhe nyarak jellemezték az időjárást.³⁵ Elemzései szerint az évi középhőmérséklet 1600 és 1700 között drasztikusan csökkent,³⁶ s mint írja, erre a periódusra nézve „a hideg időszak tartóssága kétezer éves összehasonlításban páratlan”.³⁷

Ez a páratlan jelenség pedig – több tényezővel együtt – leginkább az 1688. évtől mutatkozik meg.³⁸ Egy május 12-i feljegyzés 438 hordó allodiális bortermést említ.³⁹ A következő évben viszont 23%-os csökkenés mutatható ki, mely 300–338 hordó bortermést jelent.⁴⁰ 1693-ban már csupán 276 hordóval és 1 átalaggal számoltak,⁴¹ amely nem sokkal haladja meg az 1660. évi – 226 „vasa” és 1 „vascula” – eredményeket.⁴²

5. TÁBLÁZAT

MNL OL E 554 I. Szalay gyűjtemény 1703. t. sz.
Horváth Gábor provisor 1695. évi számadása, fol. 87v

Borbevétel (1695)		
	Hordó	Átalag
Összesen	454	59
Ebből		
Előző évi maradék	251	25
Más Rákóczi-birtokról hozott	9	1
Vett	41	4
Allodiumi	96	14
Tized/kilencedi	38	2
Arenda fizetség	19	13

35 KERN Zoltán: *Éghajlati és környezeti változások rekonstrukciója faévgyűriük és barlangi jég vizsgálata alapján*. Doktori értekezés. ELTE TTK, FFI – MTA GKKI, 2010. 101. Lásd még: http://teo.elte.hu/minosites/ertekezes2010/kern_z.pdf (az anyag letöltése: 2019. július 19.).

36 KERN 2010. 83–87.

37 KERN 2010. 84.

38 Már az 1688. évi tél következtében a fonyi Muharos szőlő jórészt lefagyott, ezért csak kb. 20 hordónyi bor termett rajta. MNL OL E 156 - a. - Fasc. 061. - No. 012.

39 MNL OL E 156 - a. - Fasc. 082. - No. 058.

40 MNL OL E 156 - a. - Fasc. 061. - No. 012.

A hozzávetőleges becslés oka abban rejlik, hogy a forrásban Fony és Horvát esetében a „jó termés-nél” elvárt adatokat tüntetik fel, a forrás további feljegyzései pedig arra utalnak, hogy az elvárt mennyiségnél valamivel kevesebb termett. Az 1689-re datált összeírás szerint így a fonyi és a horváti majorsági szőlőkről jó termésnél is csupán 36, illetve 16 hordó bort szüreteltek le. MNL OL E 156 - a. - Fasc. 061. - No. 012. Csak összehasonlításképpen: a szintén ezekhez a településekhez bejegyzett, 1687. évre vonatkozó adatok alapján 70 és 40 hordós termést vártak. MNL OL E 156 - a. - Fasc. 082. - No. 058. A konkrét adatokat tartalmazó, a Rákóczi-család levéltárában lévő iratok a kutatás következő részében kerülnek feldolgozásra.

41 MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 052.

42 MAKKAI László: *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648)*. Budapest 1954. 279.

6. TÁBLÁZAT

*MNL OL E 554 I. Szalay gyűjtemény 1719. t. sz.
Regéc várának számadása, fol. 6r*

Borbevétel (1696)			
		Hordó	Átalag
Összesen		331	73,5
Ebből	Előző évi maradék	41	25,5
	Más Rákóczi-birtokról hozatott	78	1
	Vett	68	12
	Allodiumi	107	32
	Tized/kilencedi	37	3

7. TÁBLÁZAT

*MNL OL G 29 Gazdasági iratok (1694–1712).
Rákóczi-birtokok iratai V.3.C/G 82. cs. 96. d. 62–63. pag.*

Borbevétel (1701)			
		Hordó	Átalag
Összesen		481	75
Ebből	Allodiumi	294	68
	Tized/kilencedi	158	3
	Más Rákóczi-birtokról hozatott	11	
	Arenda fizetség	1	1
	Egyéb	17	3

A terméscsökkenés a század végéig tapasztalható,⁴³ ami tükröződik a számadásokban is. Már az 1696-os ratio is a jégesőre panaszkodik, amely Horvát település évi szőlőtermését teljesen tönkretette.⁴⁴ Ugyanekkor a tálljai-szántói majorsági szőlők is csak 81 hordót és 30 átalagot, a fonyiak pedig mindössze 4 hordót adtak. A három vizsgált számadás borbevételeinek összevetése által látható a fent leírt tendencia, továbbá az, hogy mekkora különbség mutatkozik az 1701-es adatokhoz képest.

Mind az 1695-ös, mind az 1696-os évben kimutatható, milyen alacsony szinten volt a szőlőtermés, így az 1696. évre már nem maradt annyi hordó bor, amennyi elegendő lett volna az uradalom számára. Ez az oka a kiugróan magas „vett” és a „más Rákóczi-birtokokról hozatott” borok számának. De ha kitekintünk más adatokra, azok is a terméscsökkenést támasztják alá.

43 Az 1697. évi terméseredmények voltak a leggyengébbek, Tállján csak 76 hordó és 15 átalag, Szántón pedig 62 hordó és 8 átalag bor termett, míg a horvati és fonyi szőlőkről nem is tudtak szüretelni. MNL OL E 156 - a. - Fasc. 083. - No. 110. Elképzelhető, hogy ennek a feltűnően alacsony számnak az oka összefüggésbe hozható az 1697-es hegyaljai felkeléssel, de ha valóban volt is hozzá köze, valószínűleg nem nagy, meghatározó mértékben. Mivel a felkelés június 30-án robbant ki, s július végére már véget is ért, így a helyzetből adódó esetleges munkaerőhiány, s a szőlőmunkák azzal összefüggő kihagyása csak minimális kárt okozhatott a szőlőben. Nagyobb szerepe lehetett a maximumát ekkortájt elérő hideg időjárásnak és az azzal járó szélsőségeknek.

44 „*Horvati Tatari[n] névű majorság szőlőből a jég ragya elverte.*” MNL OL E 554 I. Szalay gyűjtemény 1719. t. sz. Regéc várának számadása, 6v.

8. TÁBLÁZAT

*MNL OL E 554 I. Szalay gyűjtemény 1703. t. sz.
Horváth Gábor provisor 1695. évi számadása, fol. 82v*

Kevert búza bevétel (1695)		
	Köböl	Véka
Összesen	1641	1
Ebből		
Valódi bevétel	547	3,5
Előző évi maradék	680	1
Allodiumi	247	2
Dézma	165	2,5

9. TÁBLÁZAT

*MNL OL E 554 I. Szalay gyűjtemény 1719. t. sz.
Regéc várának számadása, fol. 2r*

Kevert búza bevétel (1696)		
	Köböl	Véka
Összesen	1427	0,5
Ebből		
Valódi bevétel	490	2,5
Előző évi maradék	935	3
Allodiumi	240	
Vám	141	
Dézma	109	2,5

10. TÁBLÁZAT

*MNL OL G 29 Gazdasági iratok (1694–1712).
Rákóczi-birtokok iratai V.3.C/G 82. cs. 96. d. 24–25. pag.*

Kevert búza bevétel (1701)		
	Köböl	Véka
Összesen	1286	0,5
Ebből		
Valódi bevétel	972	0,5
Előző évi maradék	314	
Allodiumi	438	2
Dézma	327	

A rossz termésű év, évek miatt szükséges nagymértékű borvásárlást viszont fedezni kellett, amely felborította az uradalom önfenntartó rendszerét. Amint azt a későbbiekben látni fogjuk, az uradalom nem rendelkezett elegendő készpénzzel, ezért találkozunk az 1696-os összeírásban megjelenő, más Rákóczi-uradalmakból küldött, átcsoportosított összegekkel. A más tiszttartóktól felvett pénzek között külön érdemes kiemelni, hogy Horváth Gábor akkori provisor Badi-nyi Jánostól, a Rákóczi-család levéltárosától 124 Ft-ot vett fel annak érdekében, hogy a tállyai-szántói majorság szőlőmunkáit ki tudják fizetni. Kőrössy György, a hegyaljai borok ins-

pectora pedig „október 28-án kocsmákra való borok vásárlására [...] adminisztrált 102 Ft-ot”.⁴⁵ Mindez azt jelenti, hogy azért volt szükség a más udvarbíróktól, Badinyitól borvásárlásra felvett összegre is, hogy – természetesen a saját részre történő ellátás mellett – biztosítani tudják az uradalom legnagyobb bevételi forrását jelentő üzem működését, a kocsmát.⁴⁶

A harmadik vizsgált – már részben bemutatott – számadás 1701-ben íródott Szilvássy István provisor keze által, s a három ratio közül ez utóbbi a legjobban, legátláthatóbban és a leg-részletesebben vezetett munka.

11. TÁBLÁZAT

*A bevételek összetétele és százalékos megoszlása
a regéci uradalomban (1701)*⁴⁷

JOBBÁGYI	Bérbeadás	Földesúri kezelés	Dézsma	EGYÉB	Összesen
1017 Ft 63 den	1174 Ft 5 den	5081 Ft 44,5 den	361 Ft 35 den	406 Ft 54 den	8041 Ft 1,5 den
12,65%	14,60%	63,19%	4,49%	5,05%	

Talán a legszembevetőbb különbség a három ratio között a bevételek nagymértékű emelkedése, s figyelemre méltó a bérletekből származó pénzek megugrása.

12. TÁBLÁZAT

A regéci uradalom bérletből származó bevételei (1701)

Arenda bevétel		Ft	dénár
Vendégfogadóból	Rátkán	147	50
	Szántón	200	
Sörfőzőből	Tállyán	75	
	Fonyban	120	
Mészárszékből	Tállyán	120	
	Szántón	70	
Sörmérésből	Tállyán	70	
Pálinkamérésből	Tállyán	60	
	Fonyban	12	
	Baskón	5	
	Komlóskán	4	
	Mogyoróskán	5	
	Regécen	5	
Üvegműhelyből		100	
Regéci erdőkből		11	93
Tehénsajtból		26	40
Derencsényi arenda		112	22

45 MNL OL E 554 I. Szalay gyűjtemény 1719. t. sz. Regéc várának számadása, fol. 7v.

46 Péchy Ferenc, aki 1698-ban és 1699-ben volt az uradalom udvarbírója, arra kérte Körössy Györgyöt, hogy – mivel ő neki arra való instrukciója nincs – menjen el Tállyára, és ossza szét a borokat, „hogy a kocsmák üresen ne álljanak”. MNL OL E 204 Kamarai misszilisek. 34. cs. 1699. 01. 23. Péchy Ferenc levele Körössy Györgynek.

47 MNL OL G 29 Gazdasági iratok (1694–1712). Rákóczi-birtokok iratai V.3.C/G 82. cs. 96. d. 23–73. pag.

A bérbeadásból származó haszon növekedése két dolgot jelezhet számunkra. Egyrészt a gazdaságban olyan változás állt be, amelyben a kereskedelmi jelleg felé terelődött a hangsúly. Ezen indok mögött nem szabad elfelejteni azt a meghatározó földesúri érvet, miszerint az újonnan kialakuló bérleti rendszer nyereségesebbnek bizonyult, vagysis jövedelmezőbb volt az üzemek ilyen módon történő fenntartása. Erre utal a regéci üvegműhely és a sörfőző bérbeadása. Továbbá ide sorolható még a regéci erdők használatának⁴⁸ és a sajtkészítésnek a bérleti joga.

Az egész uradalom települései közül Regéc rendelkezett a legnagyobb kiterjedésű és legjobb erdőséggel, amelynek a határaitól szóló vita a 17. század elejére nyúlik vissza. 1635-ben, amikor az uradalom még az Esterházy-család birtokában volt, Debreczeni Tamás a regéci és a telkibányai jobbágyság között kiemelt összetűzésről írt Miskolczy Györgynek, az uradalom udvarbírójának. Bár Debreczeni konkrétan nem említi a fegyverek jelenlétét, csupán annyit, hogy „*ember halál is sok eredt miatta*”⁴⁹ [a vita miatt], az mégsem zárható ki, mivel az erdők felügyeletével a székelyeket bízták meg, s jobbágyságként csak ők rendelkezhetek fegyverrel.⁵⁰ A vita feltehetően kitartott a század végéig, mivel az 1697-es urbáriumban Regéc település határának taglalásánál az összeíró, Hagara János megemlíti, hogy a határok most nincsenek megbontva.

Másrészről viszont az említett bérbeadásból bejövő haszon növekedése az infláció mértékére is felhívja a figyelmet, amelyet elsősorban a pálinka évi bérleti díjának nagymértékű emelkedése jelez. Erre példa, hogy míg 1696-ban Tállyán 24 Ft-ot fizetett a falu a pálinka árusításáért, 1701-ben ugyanez a tétel 60 Ft-ot jelentett számukra. A mézsárszék árenda esetében is 40%-os drágulásnak lehetünk tanúi: 50 Ft-ról 120 Ft-ra változott a fizetendő összeg.⁵¹

A 17. század az infláció és a hullámzó gazdasági teljesítmény százada. A gabona és bor árának változása alapján 4 szakasz különíthető el: 1645–1659, stagnáló gazdaság; 1665–1675, inflációt követő stabilizálódás; 1678–1693, állandó áringadozások; 1693–1700, folyamatos áremelkedés.⁵² Ez az infláció a mezőgazdaságon belül a szőlőtermesztésnek, ezáltal a kereskedelemnek kedvezett leginkább. A második szakasz, az inflációt követő stabilizálódás hatásaival tisztában voltak, és igyekeztek azt minél jobban kihasználni. Nem véletlen, hogy Báthory Zsófia 1666-ban, illetve 1667-ben a következőképpen utasította Tolcsvai Nagy Jánost, a hegyaljai szőlőinek felügyelőjét: „*mostighen jutalmasson is meg vehetni*”, „*most a bort olcson vehetni*”. A felügyelő ennek megfelelően cselekedett: minél több bort vásárolt

48 1692-ben Korlát települése 30 köböl abrakot fizetett árendaként az erdő használatáért. Fileki Márton, a település az évi főbírája levélben kérte a regéci uradalom udvarbíróját, Csizovszky Pétert, hogy a bérleti díjat töröljék el, és az „*1693. esztendőnek 16. napjától fogvást a következő 1694. új esztendő napjáig szabadosan bírjuk régi szokásunk szerint*”. Archiv mesta Kosice. Magistrát mesta Kosice Magistrát mesta Kosice. Schwartzbachiana (AMK MMK Schw.) nr. 10608.

49 MNL OL E 204 Kamarai misszilisek. 10. cs. 1635. 09. 25. Debreczeni Tamás levele Miskolczy Györgynek.

50 Székelyeknek nevezték azokat az uradalom területén élő fegyverrel rendelkező jobbágyságokat, akiket a Regéhez tartozó erdők és a határ védelmével bízták meg.

51 A 17. század háborús viszonyai már az inflációt megelőzően is nagy terhet róttak a lakosságra. A tállyai lakosok 1675-ben Szentiványi Mihály prefektushoz intézett levelükben arról panaszkodnak, hogy Tállya szinte elpusztult, jövedelme alig van, és sok a helyieket érintő hatalmaskodás is. Terheik könnyítése miatt fordultak végül a prefektushoz a kocsmatartás rendjének megváltoztatását kérve tőle, hogy Szent Mihály napjától karácsonyig a tállyai kocsmát szüntessék meg. MNL OL P 1314 Batthyány-misszilisek, tek. 4912. nr. 18338.

52 ULRICH Attila: Gazdasági örökség, spekuláció, kiútkeresés és válság a Rákóczi-szabadságharc alatt. *Századok* 2012. 4. 802.

– 13 925,74 Ft értékben –, hogy magasabb áron értékesíthessék.⁵³ A második szakasz árnövekedéséhez hozzájárult Lipót 1659-es, az osztrák és magyar pénzrendszert egységesíteni próbáló rendelete,⁵⁴ amely bár eredményt nem, azt mindenképpen elérte, hogy az ország keleti és nyugati végében két különböző rendszer jöjjön létre. Míg az utóbbinál egyáltalán nem, vagy csak kevés fogantja volt a rendeletnek, addig a keleti területeken – amely mindig lemaradásban volt gazdaságilag – átvette az új pénzrendszert. A 17. század politikai eseményei – Wesselényi-összeesküvés, török kiűzése, Thököly fejedelemsége – pedig épp az ország ezen részére voltak a legnagyobb hatással. Így a már eleve nehézségekkel küzdő terület még mélyebbre süllyedt a gazdasági csapdában, ahol a folyamatos áringadozások után, a 17. század utolsó évtizedében az árak ugrásszerűen növekedésnek indultak.

Mindezzel együtt az is megfigyelhető, hogy a jobbágyok által megváltott természetbeni földesúri járadékok összege is megnőtt. Mivel a magas infláció alapvetően a kereskedelemnek, jelen esetben a borkereskedelemnek kedvez – amelyet jól jelez Báthory Zsófia fent említett parancsolata is –, joggal feltételezhetnénk, hogy a dézsmá megváltási összegének növekedése a jobbágyok pénzügyi lehetőségeinek javulását tükrözik, azaz többen tudták megváltani a dézsmát. Szintén erre a következtetésre juthatunk, ha csak az 1701-es taxabevételeket nézzük, mivel az 1696-os számadáshoz képest 44%-kal nőtt ez a bevételfajta, ami a taxafizetők növekvő számára engedne következtetni. Ennek alátámasztására az 1701-es urbárium taxalistájának ellenőrzésére lenne szükség, ez a forrás azonban nem áll rendelkezésünkre. Így a korábbi számadások és urbáriumok adataihoz szükséges fordulnunk. 1680-ban Tállyán 92, 1693-ban 105, 1697-ben pedig 112 pénzes taxás jobbágyot és nemest írtak össze. Az említett dátumoknál a következőképpen alakul a beszedett/beszedendő⁵⁵ taxa: 767,08 Ft, 517 Ft, 412,88 Ft, 1701-ben pedig 363,70 Ft. Tehát az uradalom legjelentősebb mezővárosában folyamatosan csökkent a befizetett taxa, viszont nem csökkent az azt befizetők száma, így a tapasztalt minimális növekedés ekkora időtávlatban vizsgálva inkább minősíthető stagnálónak. Ebből az következik, hogy mindazok fizetőképessége folyamatosan csökkent, akik korábban képesek voltak a magasabb összegű adót megadni. Ha pedig az uradalom összes taxabevételeire tekintünk, a visszaesés még szembetűnőbb.

13. TÁBLÁZAT

A regéci uradalomban fizetett taxa

Év	1680	1693	1695	1696	1697	1701
Összes taxa	898,48 Ft	733,56 Ft	561,38 Ft	247,98 Ft	761,39 Ft	615,96 Ft

A vizsgált adatok alapján arra következtethetünk, hogy a dézsmából, azaz a pénzen megváltott természetbeni járadékból befolyt összeg magasabb értéke is inkább az áremelkedésnek tulajdonítható. Mindezek alapján – visszakanyarodva az eredeti feltevéshez – megállapítható, hogy az uradalom népessége nem tudott profitálni a kereskedelemből, a térség piacképességéből, s az 1701-es számadás kiugróan magas összes adóbefizetése sem jelzi a taxafizetők

53 ULRICH 2012. 802.

54 A rendelet értelmében 1 krajcár ért 2 dénárt, míg korábban 2 krajcár ért 3-at, 1 garas pedig 6 dénár lett. ULRICH 2012. 803.

55 Az urbáriumoknál csak a beszedendő taxa összege szerepel, így elképzelhető, hogy az év végi számadásba nem ugyanaz került összegnek, mivel voltak, akik késtek a befizetéssel. Őket „cessal”, vagyis késik megjelöléssel illették. Mivel az ő számuk elenyésző, így úgy véljük, az urbáriumokban feltüntetett várható taxabefizetések elfogadhatóak kontrolladatoknak.

számának növekedését. Épp ellenkezőleg, a gazdaság az 1690-es években súlyos válságot élt át, amelynek a mélypontja az 1695–96-os év volt.

A bevételek összetételének vizsgálata és összehasonlítása után az uradalom készpénzkiadásaira kell fókuszálnunk, hogy kiderüljön, milyen mértékben jelentettek valós bevételt az ismertetett adatok az uradalom számára.

AZ URADALOM PÉNZKIADÁSAI

A három ratio kiadásait vizsgálva megállapítható, hogy az uradalom tiszta haszna nagyon kevés volt.

14. TÁBLÁZAT

A regéci uradalom készpénzkiadásai (1695)

1695	Pénzkiadás		
	Ft	dénár	%
Összes bevétel	5075	87,5	
Összes kiadás	4754	53	93,66%
Nyereség	321	34,5	6,30%

15. TÁBLÁZAT

A regéci uradalom készpénzkiadásai (1696)

1696	Pénzkiadás		
	Ft	dénár	%
Összes bevétel	5206	82,5	
Összes kiadás	4559	51	87,5%
Nyereség	647	31,5	12,42%

16. TÁBLÁZAT

A regéci uradalom készpénzkiadásai (1701)

1701	Pénzkiadás		
	Ft	dénár	%
Összes bevétel	8755	36,5	
Összes kiadás	6645	32	75,9%
Nyereség	2210	4,5	25%

A számadások kiadási tételeit áttekintve látható, hogy mire fordították a legmagasabb összegeket. Az 1701-es provisorio ratio-ban a költségeket típusaik szerint osztották fel. Bár ez a felosztás hiányzik az 1696-os számadásból, az összehasonlítás érdekében ezt alkalmazva osztottuk be a különböző tételeket az egyes kategóriákba (17–18. táblázat).

17. TÁBLÁZAT

A regéci uradalom készpénzkiadásai 1696-ban

	Szőlőművelés	Szőlőpásztornak	Commissio – vendégek, szállítás, egyéb	Konvenció	Rendkívüli konvenció	Különböző szükségekre	Adminisztrált – kifizetett, elszámolt költségek	Ellátásra	Vásárlásra
Összeg	1535,14	38,10	369	463,96	133,16	50,59	1772,02	37,64	158,10
Bevétel %-a	29,48	0,73	7,08	8,91	2,5	0,97	34,03	0,72	3,03

18. TÁBLÁZAT

A regéci uradalom készpénzkiadásai 1701-ben

	Szőlőművelés	Szőlőpásztornak	Commissio – vendégek, szállítás, egyéb	Konvenció	Rendkívüli konvenció	Különböző szükségekre	Az üzemek szükségére (sörfőző működtetése)	Ellátásra	Vásárlásra
Összeg	1978,29	52,92	3059,90	479,91	148,74	19,94	456,18	27,92	485,32
Bevétel %-a	22,59	0,60	35,3	5,4	1,6	0,22	5,31	0,31	5,5

Hegyaljai uradalomként nem meglepő, hogy a bevételek jelentős részét fordították a szőlőművelésre. A vizsgált korszakból több vincelléri számadás is fennmaradt, amelyek részleteiben tartalmazzák a ráfordításokat. 1695-ben a tállyai-szántói majorsági szőlők kezelésére 1069,48 Ft-ot költöttek,⁵⁶ de ez az összeg nem volt kevesebb az ezt megelőző években sem. 1686-ban a tállyai és szántói szőlők művelése 1468 Ft-ba került, továbbá fizettek még 40,92 Ft-ot a szőlőpásztornak, 39 Ft-ot, 8 kőb búzát és 1 kősót a vincellérnek.⁵⁷ 1694-ben Lypták Márton az udvarbírótól, Balassi Ferentől összesen 966 Ft 45 dénárt kért, amelyből a fizetéseket és a különböző szerszámok beszerzését kívánta biztosítani.⁵⁸ Ennek elenyésző részét – 4,1 Ft-ot – költöttek szőlőkosarak és metszőkéses vételére. Két évvel később ennél többet, 11,82 Ft-ot szánt a vincellér, Borbély Mihály eszközbeszerzésre, amely 15 kétágú és 13 lapos kapát je-

56 MNL OL E 554 I. Szalay gyűjtemény 1703. t. sz. Lypták Márton tállyai-szántói vincellér számadása, fol. 68r–69v.

57 MNL OL E 156 - a. - Fasc. 154.- No. 021.

58 MNL OL E 554 I. Szalay gyűjtemény 1703. t. sz. fol. Szőlőmunkákra adott pénzek 1695. fol. 46r–47r.

lentett.⁵⁹ A legtöbb pénzügyi, szőlőműveléssel kapcsolatos kiadás az 1697. évet terhelte. Ekkor a tállyai szőlők szakmányosainak 1625 Ft-ot fizettek ki.⁶⁰ 1700-ban pedig Turochi Szabó János Szilvássy István udvarbírótól 842 Ft 72 dénárt vett fel, hasonlóan Lyptákhhoz, a munkások fizetésére, régi metszőkések élezésére, földhordó kosarak vételére.⁶¹

A szőlőgazdálkodás igen költséges és szerteágazó vállalkozás. Fenntartásához jól működtetett gazdaság, továbbá együttműködés szükséges. A vizsgált provisorai számadások adatai rávilágítanak, hogy a vincelléteken kívül az udvarbíró mire és mekkora összeget költött a szőlőgazdálkodás fenntartása érdekében. 1696-ban Horváth Gábor provisor 100 új hordót csináltatott a taxás bodnárokkal, amelyért 4,94 forinttal egyenértékű élelmiszerral fizetett. De olvashatunk további 20 hordóról és 30 átalagról 7,92 Ft-ért, illetve 4000–4000 hordó falról és 100 hordóra való abroncsról,⁶² de hasonló tételekkel találkozunk Szilvássy István 1701-ben írt számadásában is.

A két számadás közti legnagyobb különbséget az jelenti, hogy 1701-ben óriási összegeket fordítottak a comissiókra, vagyis a vendégek, tisztek ellátására, szállításra és utazási költségekre, míg a korábbi évben ez elenyésző. Helyette az adminisztrált pénzekként elkönyvelt tétel képvisel hasonlóan magas összeget. Adminisztrált pénzek címszó alatt azon személyek nevei olvashatóak, akik abban az évben pénzt folyósítottak az uradalom számára, így Körössy György és Badinyi neve is feltűnik, de a fejedelemnek küldött pénzeket (691,20 Ft) is ide sorolták be.

A vizsgált számadások kiadásai rámutatnak, hogy a 17. század utolsó éveiben a készpénzbevételek legnagyobb részét az uradalom gazdaságának fenntartására fordították, a földesúr haszna csak minimális volt. Nagyobb bevétellel és haszonnal találkozunk az 1701. évben, amelyet érdemes összevetni a 18. századi, Trautsohn Donát Lipót birtoklásának idejéből származó számadatokkal.

ÖSSZEHASONLÍTÁS

Jármay Edit a regéci uradalom 18. századi gazdaságát vizsgáló munkájában táblázatban ismertette a bevételeket és a kiadásokat.⁶³ A bevételek részletezésekor kísérletet tett az egyes tételek lebontására, de mivel ő egyben számított egyes jobbágyi és árenda bevételeket, vagy éppen földesúri kezelésű és dézsmás bevételeket, Jármay és a jelenlegi vizsgálat részletes adatait nem lehet összehasonlítani. Arra azonban megfelelő, hogy az uradalom összes készpénzbevételeit összevegyük.

A legfontosabb a bevételek drasztikus növekedése 1712-től, amely 1745-ig hasonló szinten maradt, sőt 1726-ban még a 49 000 Ft-ot is elérte! Ennek az összegnek a legnagyobb része Jármay adatai alapján egyértelműen az eladott borból származik. Ezen a ponton kell vizsgálatunk a korábban már említett problémára – az eladott borok hiányára. A szakirodalomban arról olvashatunk, hogy a regéci uradalom a borkereskedelem miatt volt fontos, mivel a Lengyelországba vezető kereskedelmi út mentén feküdt. A kutatás jelen állása szerint azonban egyetlen forrás sem támasztja alá biztosan azt, hogy 1712 előtt ennyire jelentős lett volna

59 MNL OL E 554 I. Szalay gyűjtemény 1719. t. sz. Regéc várának számadása, fol. 10r.

A kétágú kapa a szőlőművelés speciális eszköze – villakapaként is emlegetik –, amit a tavaszi munkálatok során használtak, amikor a föld mélyebb rétegeit kellett meglazítani. A lapos kapa az általánosan használt szőlőkapát jelentette.

60 MNL OL E 156 - a. - Fasc. 083.- No.110.

61 MNL OL E 554 I. Szalay gyűjtemény 1703. t. sz. A Turochi Szabó János számadása, fol. 111r–115r.

62 MNL OL E 554 I. Szalay gyűjtemény 1719. t. sz. Regéc várának számadása, fol. 9r.

63 JÁRMAY 1930. 83–94.

az uradalom borkereskedelme. Ez nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy az uradalomban volt kereskedés, mivel akad olyan forrás, amely erről tanúskodik.⁶⁴ A jelenlegi feltevés csak a borkereskedelem eddig hangsúlyozott fontosságát cáfolja, azon belül a külföldiét, mivel jelentős volt a belső kereskedelem. A vizsgált provisorai számadásokban is több tétel húzza alá a más Rákóczi-birtokokról vett, kocsmára szánt bort, amelyért nem kevés pénzt fizettek. Ez pedig befektetésként is értelmezhető, mivel a kocsmákon annak sokszorosát nyerhették.

19. TÁBLÁZAT

*A regéci uradalom pénzmozgásai 1713-ban*⁶⁵

1713	Pénzkiadás-bevétel		
	Ft	dénár	%
Összes bevétel	23 793	77	
Összes kiadás	22 167	78	93,16
Nyereség	1 625	99	6,83

20. TÁBLÁZAT

*A sárospataki uradalom pénzmozgásai 1713-ban*⁶⁶

1713	Pénzkiadás-bevétel		
	Ft	dénár	%
Összes bevétel	7550	73	
Összes kiadás	5652	64	74,86
Nyereség	1898	13	25

A fenti táblázat a regéci és a sárospataki uradalom 1713. évi pénzmozgásait mutatja. Fel-tűnő a regéci bevételek óriási összege, s ehhez képest a sárospataki szinte elenyésző volta. A regéci bevételek kapcsán 6235 Ft-ot a borok eladása, 6956,87 Ft-ot pedig a kocsmákból befolyt összeg tesz ki. Sárospatakon ezzel szemben az educillatio alatt elszámolt összeg csu-pán 2314 Ft és 45 dénár, míg boreladásból befolyó összeggel egyáltalán nem találkozunk. Mégis annak ellenére, hogy ekkora bevételt könyveltek el Regécénél, a haszon minimális ma-radt, amely mögött Trautsohn birtoklásának lényegét kell látnunk. A herceg kevésbé törődött a magyarországi birtokával, első látogatására is csak a 18. század 20-as éveiben került sor.⁶⁷ Egy dolog foglalkoztatta ezzel kapcsolatban: minél magasabb haszon szerzése. Ennek a szemléletnek köszönhető a borkereskedelem fellendítése csak úgy, mint az uradalom haszná-nak csekély mértéke. Hiába volt ugyanis óriási a bevétel összege, ha annak felét a hercegnek küldték el, negyedét pedig a helyreállítási, javítási költségekre fordították – amely a Rákóczi-szabadságharc után mindenképpen szükségszerűvé vált. Ha végigtekintünk a 18. századi számadási adatokon, látszik, hogy ez a szemlélet végig jellemző maradt a Trautsohn-család

64 „Szántón vett borokat a magyar akárhova szállítsa, vámot tüle nem fizet, a lengyel penigh fizet” – olvasható az 1693. évi conscriptio-ban. MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 052.

65 JÁRMAY 1930. 83.

66 MNL OL E 156 - b. - Fasc. 011. - No. 008.

67 JÁRMAY 1930. 27.

birtoklási ideje alatt, vagyis az uradalom helyreállítása után is mindössze annyi készpénzt hagytak a kasszában, amely a működtetéshez éppen elegendő volt.

ÖSSZEGZÉS

A tanulmányban igyekeztünk azt a kialakult nézetet árnyalni, hogy egy uradalom legtöbb bevétele a jobbágyságtól származik. A felállított kategóriák alapján jól látszik, hogy a regéci uradalom esetében a bevételek legjelentősebb része földesúri kezelésből, ezen belül a kocsmákról, az educillatio jogán került ki. Azonban, ezek nagy része csak látszólagos bevétel, a haszon maga rendkívül alacsony volt, éppen elegendő az uradalom működtetéséhez. Néha még arra sem, amit bizonyítanak a szőlőművelés kifizetésére vagy borvásárlásra felvett összegek. Maga II. Rákóczi Ferenc is csak 1701-től élvezhette a családi birtokából befolyó pénzt, mivel addig nem találkozunk a fejedelemnek küldött összegekkel. Ez változott 1712-től, a Trautsohn hercegi család birtoklásától, amiktől folyamatos bevételnövekedés tapasztalható a borkereskedelem fellendítése révén. Ezzel együtt arra is rámutattunk, hogy megkérdőjelezhető a korábbi feltételezés, miszerint az uradalom jelentős borkereskedelemmel rendelkezett a 18. századot megelőzően.

TÜNDE VERES

THE LATE 17TH-CENTURY ACCOUNT BOOKS OF THE REGÉC MANOR

ABSTRACT

The economic management of a manor is influenced by several factors and consequently it can be examined from several aspects. The focus of research could be the appearance of serf labour, the relationship between serf and allodial farming, the separate examination of different branches of agriculture or the impact of national politics and wars on the manor in question. The efficiency of the whole manor however is best attested by the account books. The examination of the account books of the Regéc manor is a good example of this approach.

The Regéc manor, on which this paper concentrates, was owned by the Rákóczi family between 1644 and 1711. From the outbreak of the Thököly Uprising fighting was nearly permanent in the area, the uprising being followed by the anti-Turkish wars and then the Rákóczi Uprising. Still, most of the data that refer to the working of the manor survive from the late 17th century. These include vine-dresser's and provisor's accounts and convention lists. The records kept in these sources give a detailed insight into expenses and incomes, both in money and in kind. The expenses reveal how much was spent on the upkeep of a late 17th century farm, such as tool procurement or the wages of labourers and officials. Since in the Regéc manor the main source of income was vine growing, it is not surprising that most of

the surviving accounts are devoted to this activity in the manor. Another important part of the accounts was the income. Examining this segment of the sources is particularly important because comparing expense and income a realistic picture can be formed about the actual gains and profitability of the manor. Beyond that, the separate record-keeping of the product yields coming from serf and allodial farming presents a view of the actual management of the Rákóczi estate.

During the examination of the manor's economy the following questions can be asked: Was it manorial or serf labour based production that gave higher yields, and what percentage of the income originated from the taxes imposed on serfs? Which were the most expensive and most profitable aspects of the manor's economy? The answers can be found in the various accounts and these answers also give an indication of the standards of production in the manor. Therefore the aim of this paper is to form an impression of the working, changes and profitability of the Regéc manor by examining the finances in its account books.

NOVÁK LÁSZLÓ FERENC

ADATOK AZ 'ÖREG' SZAVUNK 17–18. SZÁZADI JELENTÉSTÖRTÉNETÉHEZ

A szófejtés megállapítása szerint az 'öreg' szavunk eredete az ősi hagyományok világban gyökerezik: ótörök, finnugor vagy uráli hagyatéknek tekinthető. A magyarázata az ótörök eredethez állhat közelebb. A történeti etimológia szerint vitatott a szó eredete, azonban az ótörök eredeztetése a valószínű. Az ujjur 'erig' jelentése szilárd, kemény, kellemetlen; a tatár 'ire' jelentése vastag, darabos, szálkás; a kipcsák 'efi' jelentése nagy, terjedelmes; a kirgiz, oszmán 'iri' nagyot jelent. Felmerül még a finnugor eredeztetés ('sire' = öreg) és az uráli kor emléke (szelkup 'ira', 'irel', 'eräl', 'iral' = öreg). Az átvett ótörök alak 'erik', 'irik' jelentése nagy, terjedelmes. „A magyar – ['öreg'] – szó 'idős' jelentése e magyarázat szerint másodlagos, a 'nagy' ('nagyra nőtt') jelentésen keresztül jöhetett létre [ezzel hozható kapcsolatba a latin 'altus' magas, 'adultus' felnőtt, a német 'alt' öreg, régi jelentése]. Az összes többi jelentés ezekből magyarázható, külső vagy belső hasonlóságon, térbeli vagy időbeli érintkezéssel alapuló névátvitel.” Az 'idős' jelentés másodlagos fejleménynek tekinthető a fentiek alapján.¹

Tekintettel arra, hogy igen gazdag, korai történeti források maradtak fenn Nagykőrösről és Kecskemétről, történeti példák sokaságával rendelkezünk. Kecskemét, Nagykőrös, sőt Cegléd is évszázadok során kialakult mikrotáji és -települési, mezővárosi közösség. Valójában egy összefüggő területet képeztek. (Csupán Nyársapát ékelődött Cegléd és Nagykőrös közé, Nagykőröst Kecskeméttől Borbás-szállás és Szentkirály választotta el a 14–15. században, de azok a 16–17. századi háborúságok során elnéptelenedtek, és pusztaként ötvöződtek a szomszédos mezővárosok határába. Csak a 20. század közepén – Borbás-szállás kivételével – nyerték el ismét települési önállóságukat.) A mezővárosi jelleg sajátos kultúrát teremtett a három városban.²

Nagykőrös abban a szerencsés helyzetben van, hogy a 17. század elejétől felbecsülhetetlen értékű történeti dokumentumok maradtak fenn a levéltárában, köztük a mindennapi és társadalmi életet dokumentáló számadáskönyvek. Kecskemét gazdag 16–17. századi levéltári anyaga elpusztult a második világháborúban, szerencsére azonban a város számadáskönyveinek, jegyzőkönyveinek egy része megmaradt a 17. század hatvanas éveitől. Sajnálatos módon Cegléd korai, 16–17. századi levéltári anyaga veszendőbe került, így a 17. századra vonatkozóan csupán – esetleges – nagykőrösi és kecskeméti történeti adatok állnak rendelkezésünkre.

A történeti dokumentációs anyag egyértelmű bizonyossága szerint az 'öreg' szó részben korjelző, de többségében méretet, nagyságot, tekintélyt jelöl a „népi szóhasználatban”.

A mezővárosi közösség (*communitas*) irányító testülete a tanács (*magistratus*), amelyben a mezőváros legtekintélyesebb, legvagyonosabb cívisgazdái kaptak helyet, játszottak vezető

1 BENKŐ Lóránd (főszerk.): *A magyar nyelv történelmi-etimológiai szótára. III.* Budapest 1975. 33.

2 NOVÁK László Ferenc: *A Három Város néprajza.* Debrecen 2015. (Studia Folkloristica et Ethnographica 60.)

szerepet. Közülük választották meg az elöljárókat, nevezetesen a főbíró, a második vagy adószedő bírót és a többi „bírótság” vezetőit (például a húskimérés felügyelője a *székbíró*, *borbíró*, *vásárbíró*). Az első számú városvezetőnek „főbíró” volt a rangja és megnevezése a feudális korban. Például Kecskeméten 1662-ben „Anno Csebe Pál Uram fő Birosagában” regisztrált számadásokról történt kimutatás.³ A főbíró neveztek *Öregbíró*nak, *Nagybíró*nak is, jelezvén, hogy az illető cívisgazda életkorára és vagyonára való tekintettel a társadalom kiemelkedő személyisége. Nagykörösi 1630-ban „*Nagi BiroUram*”-ként említik a főbíró, utalva elöljárói tekintélyére és tapasztalt korára.⁴ „Nagy”, tekintélyes volta egyértelművé válik, amikor „öregnek” nevezik. Nagykörösi 1636-ban deszka vásárlására került sor a templom építése során, s feljegyezték a város bevételei között, hogy a főbíró Tollas János, „*Biro Uram Öregbik* maga szömeljetül, maga penzewell szaz szalat f[orin]t 16 d[é]n[ár]” fizetett.⁵ A városi feljegyzések szerint 1660-ban „Szilva arra jüt be *Öreg Biro Uramtul* 1. Tall[ér]”.⁶ Tehát az „Öregbíró” nem öregember, csupán vélelmezhetően korosabb, ezáltal is tekintélyesebb a fiatalabb cívisgazdánál, továbbá a második vagy adószedő, számadóbírónál rangosabb személy, aki felelős az egész városközösségért.

Nagykörös mezőváros pusztabérletei közé tartozott a kunsági Lajos pusztája is, amelynek használatáért, árendálásért minden évben fizetni kellett mind a magyar, mind a török földesuraknak.⁷ A számadó 1681. május 5-én feljegyezte, hogy „Lajossi Pusztá fele berire fizettunk 662/II Tall[ért]”, megjegyezve azt is, hogy „*Öregh Biro Santa Balas Uram Pinzit*” fordították erre a célra, akinek ezért adósa maradt a város.⁸

Nagykörösi a számadó bíró 1707-ben is útiköltség-térítést fizetett azoknak, akik a város hivatalos ügyeiben jártak, intézkedtek, különböző távoli helyeken (Érsekújváron, Nagykállón, Egerben stb.), és az „*Öreg Biro Ur[na]k. Lőrincz Kátai Gyűlésre*” utazva 1 tallér viaticumot fizettek.⁹

A főbíró és a második, adószedőbíró rendszerint minden évben (a 19. század közepéig) Szent György napján (április 24.), de a 18. század közepén rövid ideig – az 1760-as években – Mindenszentek napján választották meg (november 1.). Nagykörös magisztrátus élére 1732-ben egy tekintélyes cívisgazda, Fruttus István került. Többek között az ő feladata volt a puszták bérlése a város számára: „*Öreg Biro Fruttus Istv[án] Uramtul*, percipialtam a Kun Puszták árendájában ő K[e]g[ye]lme által collectalt pénzbül f. 80.,50” – jegyezte fel a számadó 1733. február 1-jén. A legfőbb városi méltóságot „Öreg”-nek titulálták – jöllehet nem volt aggasztán korú. Valójában főbíró volt, „*Fő Biro Fruttus István Ur*”-nak tisztelték a számadó bíró 1733. április 23-i feljegyzése szerint.¹⁰

Kecskemét és Körös mezőváros társadalmában jelentős szerepet játszottak az armalista nemesek. A 17. század második felében a vagyonos cívisgazdák közül számosan nemesi ok-

3 Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Bács-Kiskun Megye Levéltára (BKML), Kecskemét város tanácsa (KkV) számadáskönyvei (SzK) 1662/63.

4 Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megye Levéltára (PML) Nagykörös város (NkV) számadáskönyvei (SzK) 1630/31. 94. pag.

5 MNL PML NkV SzK 1636/37. 106. pag.

6 MNL PML NkV SzK 1660/61. 196. pag.

7 NOVÁK László Ferenc: Kiskun puszták Nagykörös mezőváros birtokában. In *Jászkunság kutatása 2012. (Legújabb eredmények a Jászkunság régészeti, történeti, nyelvészeti és néprajzi kutatásában.) Ünnepi konferenciakötet Selmeczi László 70. születésnapja tiszteletére*. Szerk. Mészáros Márta. Kiskunfélegyháza 2013. 161–193.

8 MNL PML NkV SzK 1681/82. 186. pag.

9 MNL PML NkV SzK 1707/08. 146. pag.

10 MNL PML NkV SzK 1732/33. 1733.

levélhez, armálishoz jutottak a földesuruknak köszönhetően. A földesúrnak – főleg a török hódoltság idején – különös anyagi érdekében állt, hogyha a jobbágya áldozott rá, fizetett érte, manumittálta, felszabadította, s királyi jóváhagyást szerzett hozzá. A felszabadított jobbágy csupán személyében vált „nemessé”, nemesi jogúvá, az általa birtokolt, használt földre mind ez nem vonatkozott. Kivételt képeztek az „inscriptionalisták”.

A nemesi armális a törökök kiűzése után, a rendi restauráció során értékelődött fel. Míg a jobbágy a Werbőczy-féle incapacitas (birtokképtelenség) törvény értelmében földtulajdonnal nem rendelkezhetett, a nemesi oklevél birtokában a volt jobbágy már földet vásárolhatott, birtokot szerezhetett. Míg a 17. században jobbára a vagyon határozta meg a cívisgazda társadalmi tekintélyét, s válhatott a mezőváros előljárójává, főbírájává, a 18. században a főbírói tisztelet már kizárólag nemesember töltötte be, azonban a második vagy adószedőbíró lehetett továbbra is nem nemes, ugyanakkor tekintélyes, vagyonos cívisgazda.¹¹

Az 'öreggel', 'főbíróval' ellentétben, de szintén méltóság, rangos beosztás, városi szolgálat jelzéseként általános volt a „kis” jelző alkalmazása. Nagykőrösön a számadó bíró feljegyezte például 1636-ban, hogy „*Kis Biro Uramnak Szőgedről* egi Czizmat f 1 dn 60” értékben vásároltak.¹² A kisbírónak is fontos ügyekben kellett eljárnia. A magisztrátus megbízásából például 1647-ben a vármegyén intézett hivatalos adóügyet: „Fekete Andras es Pröczeny Janos Uraimekat hogi Fülekbe kültük az Uy Portak szamlalasa wegett kültsegük akkor magukra f 3 dn 45. Czizmakat, Papuczokat ugian akkor ayandekba witt ü kgmök f 11 dn. Masodszor *Kis Biro Uram Dus Janos* es Szarka Janos Uramek hogi Fülekben mõntenek, ugian ezen Portalas dolga wegett, *Koronalis Penzre*, Abrak es *aztal penzre* fizetöt ü kegielmök f 99 dn” – jegyezték fel a város kiadásai között.¹³

A kisbíró is vagyonos ember volt, aki házába fogadott zsellérsorú embert, szolgát is. A városnak jelentős számú szarvasmarhát kellett a törököknek beszolgáltatni (vágó és borjas tehenet).¹⁴ Ismeretes, hogy a kisbírónál lakó legény is tartott állatot, s tőle is vásárolt a tanács pásztormának való tehenet 1663-ban: *Kis Biro Uramnál lako György Legenjtülis vettünk Ket Vaghot* 2. Tall.” – jegyezték fel.¹⁵

A város módos előljárói a hivatali munka mellett rendszerint – mintegy családi vállalkozásként – kereskedést is folytattak. Érdekességgént említhető, hogy a „*Kis Birotul vettünk* volt Ket darab Szappant 5. Tall. Item 3 Tabla 1 Tall.” – jegyezték fel a kőrösi tanács kiadásai között 1681-ben, amit a törököknek kellett ajándékba adni.¹⁶

Kecskemét város előljárói között is megtalálható a kisbíró: „Anno 1665 Az becsülletes Városnak Gondviselő Birai *Fő Biro* Hegedűs Janos Uram, *Adó szedő* [„második bíró” – NLF] Bödi Lukacs. *Kis Birak* Szőke János, Sera Mihaly, Bodo Pál, Mészáros István”.¹⁷ Tehát a mezőváros tanácsában négy kisbíró volt alkalmazásban, akik a város ügyes-bajos dolgaiban intézkedtek. A városi tanácsot rendszerint a nagy ünnepek alkalmával köszöntötték az iskolás diákok, a koldusok. Az adószedő bíró feljegyzése szerint például 1662-ben „Karacsonban

11 NOVÁK László Ferenc: *Temetkezési helyek és építményeik az Alföldön*. Szentendre 1995. 165–176. (Ház és Ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve 10.); Vö. GALGÓCZY Károly: *Nagy-Kőrös város monographiaja*. Budapest 1896.; VARGA János: *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban. 1556–1767*. Budapest 1969.

12 MNL PML NkV SzK 1636/37. 118. pag.

13 MNL PML NkV SzK 1647/48. 187. pag.

14 NOVÁK László Ferenc: *Páasztormány. Adalékok a török világ húsfogyasztási szokásaihoz. Forrás* 2014. 5. 53–61.

15 MNL PML NkV SzK 1663/64. 1663. október 16.

16 MNL PML NkV SzK 1681/82. 218. pag.

17 MNL BKML KkV SzK 1665/66. 222. pag.

az szegények számára attunk az *Kis Birók* kezéhez f. 2. dn. bor haszna, Ugyan akkor az Calvinista arwa Deakok hozzánk jöwen Cantalni, attunk nekik Tall. 1. bor haszna, Az Papista Mester számára is a gyermekek kezekben attunk Cantatioban Tall. 1. bor haszna” – azaz a kisbírók osztották szét a karácsonyi köszöntők között a magisztrátus jutalmát, amelynek fedezetét a városi tanács által korcsmaiban eladatott, illetve kiméretett bor bevétele, haszna szolgált.¹⁸

A főbíróval ellentétben a kisbíró alacsonyabb beosztást, társadalmi rangot jelentett. Jóllehet a város érdekében munkálkodtak, valójában nem a főbíró helyettesei voltak, csupán fontos megbízatásokat teljesítettek a városi tanács kérésére.

Az ’öreg’ szó szinonimájaként előfordul az ’ó’ is. A kecskeméti magisztrátus például 1663-ban földesurainak, felső hatalmasságoknak fizetett adót, s megjegyezték, hogy „Bathorinak wöttünk *Ó lowakat* az adonal Tall. 13”. Tehát „ó”, „öreg”, már fejlett, erős alkatú („negyed-, ötödfü”, 4-5 évnél öregebb) lovak ajándékozására került sor.¹⁹ Nagykőrösön ismertté vált 1700-ban, hogy „*Miklos nevű Nyáj Juhászszal Ó Biró Bozo Pál Uram számot vetven, es következendő Bironak N. Nagy János Uramnak kezében Gondviselére ajánlván Varas Juhai in Universitata találtnak in no 1102.*”, azaz a régi, leköszönő bíró az újonnan helyére megválasztott főbírónak számolt el a város juhállományával.²⁰

Hogy az „ó” érettséget, minőséget is jelent, bizonyosság arra a körösi tanács feljegyzése 1722-ből: „Die 4 8^{bris} [...] Budai Oh borra att[am] fn 9. [...] Die 8 Octobris [...] Ismet Budáról hoztunk *Óh bort* att[am] fn 15” – regisztrálták a kiadást.²¹ Nagykőrösön jelentős volt a szőlészet és borászat a 17–19. században, ám a homoki bornál jobb minőségű bort – rendszerint nem új-, hanem óbort többek között – Budáról vásárolta és hozta a körösi tanács.²²

Érdekességgént említhető meg, hogy korjelző szó gyanánt, ám a méretet, nagyságot jelölő ’koros’ szó is felbukkan a történeti forrásokban. A 17. századi kereskedelemben nagyon fontos szerepet töltöttek be a gömöri-kishonti kereskedők, akik a Három Városban áruraktárt létesítettek („botot” tartottak fenn), s ellátták a mezővárosok lakosságát fontos háztartási és egyéb eszközökkel: kerámia-, vas-, fa- és textiláruval. Kecskemétre, Nagykőrösre is rendszeresen jöttek, s lerakatot hoztak létre. A városi tanács tőlük is beszerezett különböző eszközöket, köztük nagy számban cserépedényeket. Az 1660. évi vásárlások számadásai között feljegyezték például az alábbiakat: „Rymaszombathi Molnar Thamastul hitelben valo vasarlasunk Negy Koros fazek dn 32. Tizen harmad fel singh *vaszo*’ Tíz penzevel singhi fn 1. dn 25. Ismet negy singh *vaszo*’ hett penzer dn 28., Tizenhe’tt pár Gyönyházas Kes hattva’ ött penzevel fn 11. dn. 5., Harom Süveghet Tizedesekk 1/II. Tall.”²³ A megvásárolt portékák között található négy „koros” fazék, azaz „öreg” vagy „nagy” cserépedény, amely „vászonfazék” néven ismeretes a későbbi évszázadokban. A tűzálló agyagból készült edényt főzésre használták a kemencében vagy a konyha tüzi középpadkáján.²⁴

Az „öreg” megnevezés mint jelző a nagyságra, nagy méretre is vonatkozik. Számos példa ismert erre vonatkozóan a két jeles mezővárosból. A kecskeméti feljegyzések szerint például 1663-ban „Egy Öregh Pontyot wöttünk dn. 20. Item Két Czukat”; „Nagy Öregh posart wöt-

18 MNL BKML KkV SzK 1662/63. 141. pag.

19 MNL BKML KkV SzK 1663/64. 107. pag.

20 MNL PML NkV SzK 1700/01. 33–34. pag.

21 MNL PML NkV SzK 1722/23. 44–45. pag.

22 Lásd: NOVÁK László Ferenc: Szőlészet és borászat, borforgalom Nagykőrösön a 17–18. században. *Agrártörténeti Szemle* 2012–2013. 41–80.

23 MNL PML NkV SzK 1660/61. 264. pag.

24 A népi kerámiával kapcsolatban lásd: NOVÁK László Ferenc: *Kerámia Nagykőrösön*. Nagykőrös 1999. (Az Arany János Múzeum Kiállítási Monográfiája III.)

tünk Tot Tamastul f. 2. dn. 15. Keczeget is wöttünk dn. 28”.²⁵ A mezővárosi tanács Kecskeméten, Nagykörösön – bizonyára Ceglédén is – rendszerint hozatott halat a Tiszáról, vagy vásárolt tiszai, körösi halakat az azzal kereskedőktől. „Nagy” és „öreg” jelzővel a méretes pontyot nevezték meg, amelyet szárítva, sózva mint „pozsár” vagy „aszú” halat ajándékoztak a távoli Pest vármegyei elöljáróknak és földesuraknak.²⁶

Nagykörös 17–18. századi vásárlásai, kiadásai között is gyakran felbukkan az „öreg” mint a szükséges háztartási és egyéb eszköz méretbeli kihangsúlyozására, megnevezésére szolgáló kifejezés. A számadáskönyvek bőséges adatokkal szolgálnak rávonatkozóan:

1643/44

„Egi Öregh *Kalamarist* wetü’k dn 40”.²⁷

1660/61

„Eött Posárt *kisdedeket* és Kétt Öregh *Czukat* Jakab Sido számára vettünk Eöczödi Embernek Szekerirül flr. 1. dn. 8. Szabó Mihóktul vettünk Czukat magunk’ dn 4. Keszeget vettünk dn 7. Ponty halat vettünk mikor Biro Ura[m]’ Budárul haza jött dn 20. Keczeget vettünk dn 40.”²⁸

1661/62

„Rymaszombatiaktul vettünk Tálakat és bugyogos Korsokat dn 44. Egy *öreg Desat* dn 20. Apro bekereket, fazekakat vette’ dn 60. Tiz *öregh Talakat* is vette[m]’ dn 40. Iszkarossiatul [gömöri Szkáros falubeliectől] fazekakat vettünk dn 45. Lakatos Thamással és Lakatos Mihallyal csinaltattunk *öreg Láda Sarkát* és ajto vas zárját dn 50. Jan. 2. Rimaszombathiaktul fazekakat cserép és fa tálakat *öreg főző fazekakat* és egy Dessatskatt vettünk dn 92.”²⁹

1663/64

„Öreg Kötél dn 61. Istráng dn 72.”³⁰

1668/69

„Rymaszombatiaktul való Vásárl[ás]’ Hoszszu Peti Thomastul Harmincz Ivo Fazékat dn 90. Tíz öregeb Fazekat dn 40. Negy öregh Fazekat dn 40. Kétt Vedret dn 30. Thuróczy Thomástul Tíz Czanakot dn 30. Tiz Tálakat dn 50. Kétt Korsot dn 4.

Rymaszombatiaktul való Vásárlásunk Váras házahoz. Nagy Báthi Jánostul vettünk Kett *öregh Fazekat* dn 24. Hat *Keseb Fazekat* dn 28. Eöttöt annalis Kissebbet dn 20. Thúróczy Thomástul vettünk Tizen Három Czanakot dn 13. Négy öregh Tálát dn 20. Balás Andrástul vettünk Buytárnak egy Süveget dn 70. Három ö [öv], Talatt dn 22. Nyolcz Talatt dn 40. Beke Tamástul vettünk Hat marok Vasat dn 60. Eött szál Vasat flr. 1. Molnár Thomástul vettünk Harom Désát Egy Vedret Summatim dn 80. Dorko Aszszonytúl vettünk

25 MNL BKML KkV SzK 1663/64. 203., 208. pag.

26 Itt jegyezzük meg, hogy a 17–19. században a Tisza folyó és a Körösök rendkívül gazdag halállománnyal rendelkeztek. A halfajták között többségében a ponty szerepelt, de megtalálható volt a kárársz, a keszeg, a compó, a ragadozó csuka, a harcsa, a sóreg, valamint a Dunából felúszó vértés halak, köztük a kecsge és a nagyobb testű viza hal is. Lásd: NOVÁK 2015.

27 MNL PML NkV SzK 1643/44. 184. pag.

28 MNL PML NkV SzK 1660/61. 149. pag.

29 MNL PML NkV SzK 1661/62. 174., 176. pag.

30 MNL PML NkV SzK 1663/4. 125. pag.

egy Szitát dn 42. Hoszszurédi Thamástúl Hatt *őregh Fazekat* dn 72. Tizen ött Kis Tálát dn 45.”³¹

1671/72

„Bardosnétúl [gömöri kereskedő] Désat es Egyj korsót dn 24. Moso Tekenyöt dn 46. Két Szűrő Szitát dn 24. 8 fa Csanakot dn 15. 7. *őregh Fa Tálát* dn 40. Fazekakat dn 18.”³²

1678/79

„Urházi Peter Uram adot kezunkben Jo Tallérul 12/II Tall. Polturat f 6 Rosz Oszporat f 1 dn 81/II *Rosz Garast őreget* 4. Egy Rosz Tallért, Rosz Timont f 1 dn 70, Jo Péntz f 6 [...] Urházi Péter és Szörös András Uramék Kett Száz es Hatvan Kila Árpát veven a Vezér Szamara [legfőbb török katonai méltóság] melyre attak Vezér pénzét *őregh Garasuli Ket Ket Timonban* f 55. dn 20.

12 ^{9^{br}} Egy Nyulat vettünk dn 12. *Kett őreg Harczat vettünk Varas számáraf 2 dn 40.* Két Ártánt Disznót vettünk 5. Tall. Egy Kancza Disznót magnak valót 2. Tall. dn 60.”³³

1680/81

„Anno 1680 dje May Sumalasa’ N. Olah Janos es Karai Ferencz Tavalí Bírák Uraink attanak Kezünkben. Jelen Lévén Santa Balas, Szörös András es Szivos Janos Uraimekis

1. Jo Tallert	1000 Tall
2. Jo Tallert	300 Tall
3. Jo Tallert	50 Tall
4. Jo Tallért	21 Tall
5. <i>ő[reg]</i> <i>Garast</i> Tizenhármával	150 Tall
6. Poltrat Hetvenivel Nro	39 Tall
7. Timont Nro	11 Tall
Facit Summa Nro	1531 Tall, NB Lőtt ennek híja Budan 2 Tall.” ³⁴

1708/09

„Négy *őreg Hordot* Tall 10. P 28., 2. *Hat őreg Hordokat* János nevű Tót embertől az Varas Udvarán Tall 15. P. 36. Item negyet Tall 8. P 10. Egy *Kis Hordot* polt 51.”³⁵

1712/13

„Ne’gy *őreg Faze’k* és több közönségessek Tal 1. Poltt 52. Három Csobolyot Polt 27. den 1. *Hat őreg Hordót* Tall 10. Egy *őreg Pontyot* polt 22/2.”³⁶

1713/14

„*őregfazekakat* den 57.”³⁷

31 MNL PML NkV SzK 1668/69. 146–148. pag.

32 MNL PML NkV SzK 1671/72. 171. pag.

33 MNL PML NkV SzK 1678/79. 168., 178., 200. pag.

34 MNL PML NkV SzK 1680/81. 97. pag.

35 MNL PML NkV SzK 1708/09. 180–181. pag.

36 MNL PML NkV SzK 1712/13. 33., 40., 47. pag.

37 MNL PML NkV SzK 1713/14. 48. pag.

1721/22

„Dus Mihaly Menyének harang *az öreg haranggal* fn 2. Rác Miklosne Fia meg halván harangozásért fn 2.”³⁸

1722/23

„3 Kancsokat *Öregeket* „85

Demeter napi Vasarkor *Öreg s apró fazekakat* vettem fn 1.”³⁹

1723/24

„*Fazekakert approkert es nagyokert* „17½.”⁴⁰

1725/26

1725. ápr. 28. „Kallaÿ Szabó Mihály meg halván tisztessege seb el temettetésének alkalmával A *Nagy Harang* meg húzatásaért f. 1., 49.

Okt. 8. Nyoltz *Hordókat öregeket* vettem f. 13., 62. Item Négy aprob hordókat f. 4., It. *Öreg* hordókat f. 15. It. 10 hordókat vett f. 11., 33½.”⁴¹

1726/27

Jún. 17. „1 *Öreg kancsot* „26.”⁴²

1727/28

Jún. 12. „Az Ó *Sendelyek* k Padlásra való fel hordásért „25.”

Jún. 3. „Egy Kristály Sutús Üveget vettem „35. A sajt házhoz két *Öreg Désát* vettem „50.”

Jún. 28. „Két kötés *Öreg vas Szegekért* 2., 35. Három *Öreg Srófós Lakatokért* 1., 50.”

Nov. 26. „Két Ürüre Valo Harangért 1., 50. Vettem 3 *Öreg Szűrt* f. 4., 61. Vettem két abrakos tarisznyat „30. 1 *Öreg Kalendariumot* „20. Két Tuczet fakalant „25. Harom *Öreg tákert* att „35.”

Márc. 10. „Egy *Öreg Lampást* csináltattam üveget fizettem erette f. 1.”

Ápr. 22. „16 *Öreg fazekakért* 1., 40.”⁴³

1733/34

„4 *Öregh Fazékért* „35.”⁴⁴

1744/45

Júl. 16.

„Számot vetvén a Vasárossal [...] Két *Öreg harangot* az ürükre f. 1., 70.”⁴⁵

A tekintélyes számú adatok ékesen bizonyítják tehát, hogy az „öreg” jelző a tárgyak, eszközök nagyságára, méretére vonatkozik esetünkben.

38 MNL PML NkV SzK 1721/22. 18–19. pag.

39 MNL PML NkV SzK 1722/23. 40., 56. pag.

40 MNL PML NkV SzK 1723/24. 41. pag.

41 MNL PML NkV SzK 1725/26.

42 MNL PML NkV SzK 1726/27.

43 MNL PML NkV SzK 1727/28.

44 MNL PML NkV SzK 1733/34. 155. pag.

45 MNL PML NkV SzK 1744/45. július 16.

Az „öreg” jelző más esetekben életkor jelzésére szolgált. Ezzel kapcsolatban is számos példa említhető Kecskemét és Nagykőrös mezőváros archívumából.

A 17. században súlyos adózás terhelte a mezővárosokat, amelyek a török szultán kiváltáságos helységei, hászvárosok voltak. A nagy mennyiségű ajándékok sorába tartozott a szappan is. Talán nem véletlen, hogy Kecskeméten már a 16. században céhszervezetet alkottak a szappankészítő mesterek. A 17. század közepétől a feljegyzések sokasága dokumentálja a szappanfőzést – a szappan ajándékozását – Kecskeméten is: „Hagymasi Szappanos Miklosnak attunk Szappan arraban dn 50 [...] Szappanos Györgytül hoztunk Szappant Tall. 1 [...] Öregh Szappanos Miklostul is hoztunk szappant f. 5 dn. 90”.⁴⁶ A szappanos mesterek között található meg tehát az Öreg Szappanos Miklós, akinek minden bizonnyal a fia, az ifjabb Szappanos Miklós is a szappangyártó mesterséget folytatta.

A nagykőrösi történeti forrásokban is rendre megtalálható az ’öreg’ jelző a 17–18. században:

1655/56

„Szabok Czehebe’ letekor Biro Ur’ ad De’akoknak dn 15.; Varos hazanal walo *Eörögh Sucerescenseknek* Cantalassoker’rt adtam dn 17.”⁴⁷

1671/72

„T[allér] 11 Ö[reg] Varga János m[arhaszám] 4 dn 5 fn 1 dn.”⁴⁸
„Pünkösöd napján attunk az Ö. *Deakokk* dn 44. Gyermekkek dn 12. Mendikansokk dn 6.”⁴⁹

1672/73

„Szent György napi meg számlálaskor *Öreg Juh* talaltatott 1244. Csöpögtetös marat ittho[n]’ 73, Barányis talaltatott nro 619.”⁵⁰

1676/77

Adófizető özvegyasszonyok, köztük „*Füzessi Őr[eg] Szüledn* 80”, „Pal Janosné fn 1 dn 20”, „Czorczanne 1 Tall”, „Jobbagy Szabone fn 2”, „Summatim fn 75 dn 22” [fizettek adót].
„4. Juny Isóp Mihált Fülekre küldvén, Kecskemétiekkel edgyütt *Nemzetes Öregbik Vattai Pál* Urunkhoz attunk kölcsegere dn 70.”
„3 May Biro tetelkor ott az *Öregh Deakokk* f. .1., Mendicansokk dn 40.”⁵¹

1702/03

„Város Marhája száma
Eöreg marha szám 40. Tavalyi him es nősteny 13 Billogos őszi Borju 20.”⁵²

1707/08

„Lovak szama
Eöregh Ló 26 Tavalyi 9 Ökrökért Polt 52.,1.”⁵³

46 MNL BKML KkV SzK 1663/4. 155. pag.

47 MNL PML NkV SzK 1655/56. 174. pag.

48 MNL PML NkV 1671/72. Adóösszeírás.

49 MNL PML NkV SzK 1671/72. 171. pag.

50 MNL PML NkV SzK 1672/83. 163. pag.

51 MNL PML NkV SzK 1676/77. 151., 176., 205. pag.

52 MNL PML NkV SzK 1702/03. 18. pag.

1711/12

„A^o 1711 Die 28 Aprilis

Szamot vetven ujjonon Miklos Nyájj Juhászszal hiba ne'lkül, ismét meg Fogadván adtunk eleiben *Öreg Juhot* 534. melyről tartozik számot adni. NB Bárány 293.”⁵⁴

1714/15

„Bálint *őreg* fiás Pásztork fn 1.,30.”⁵⁵

1716/17

„Varás Marhainak szama

<i>Eőregh</i> tehen	32	Negyedfő Tinó	4	Harmadfő Tinó	6
Harmafő Uszö	7	Rugott borju	23.” ⁵⁶		

1717/18

„*Ore'g fias Juhok* pasztoranak berire fn 5 dn 50.”⁵⁷

1718/19

„Numerum Pecorum Oppidi Kőrös A^o 1718 Die 7 May

<i>Oreg Marha</i> negyedfüg es harmadfüg	83	Rugott Bornyu	20
Ezeken kívül Öreg tinó és ökör	20	Egy <i>őreg bika</i>	1
Juh:	800	Bárány:	214
Harmincz negy <i>őreg Loó</i>		Tavalyi Csikó	7
Szamos <i>Öreg Koss</i> Nro 85, Ket örüvel edgyütt.” ⁵⁸			

1723/24

„Város Gulyása eleiben ment ki *Öreg Marha* Bikakkal

Harmadfő Him és Kancza	85
Tavalyi Him és Nöstény	66
Szék Birák Uraimnektol maradot rugot bornyu Nro	52
Item Söre	5
	2

[...] Az *őreg* Asztalosk Beregszászi Jánosnak festékjéért és faradságáért f. 2.,68.”

Okt. 15.

„Az *öregebb szolgánk* Istvánnak béribe fizettem f. 3.”⁵⁹

1726/27

1726. máj. 2.

„Labancz János Város Gulyasa szamot advan

<i>Öreg</i> Marha Nro	93
Portioban adott tehén	4
Harmadfő nro	53

53 MNL PML NkV SzK 1707/08. 146. pag.

54 MNL PML NkV 1811/12. 46. pag.

55 MNL PML NkV 1714/15. 34. pag.

56 MNL PML 1716/17. 53. pag.

57 MNL PML NkV SzK 1717/18. 50. pag.

58 MNL PML NkV SzK 1718/19. 66–67., 70., 72. pag.

59 MNL PML NkV SzK 1723/24. 70. pag.

Rugott Nro	40
Az idén meg bellyezett és ökör borjú	15
Kancza borju	9.” ⁶⁰

1727/28

Márc. 13. „Egy Öreg Meneses Lora való harangot vettem 2.,27.”

1728/29

„Expensa Variae Két Öreg fazekat „23

1728. máj. 15. Prés Márton ménés pásztor eleiben Város Lovai Öreglovak Numero 125
Szüle János Város Gulyássa Öreg Marha N° 82, Bika N° 5.”⁶¹

1732/33

1732. máj. 8. „Város Csikossa Solymosi Peter
Öreg Ló Nr^o 103 Nyiret Csikó 11.”⁶²

1756/57

Jún. 16.

„Torma Judith hajdon le’ány *kiszebbik Bátytyával az öregbik Bátytyokat* meg verték fizettek
f. 10.”⁶³

1779/80

Ápr. 27.

„Per Partes különböző időkben Halgas János Kanásznak illy rendell fizettem

Város 13 Sertéssért, melyek *azután hízóba mentek* a dn 5 ..65,–

It. Hat Öregért a x 7 ... 70,–

Item 18. Süldőért a x 3½ 1,,05.”⁶⁴

A történeti adatok bőségesen illusztrálják az „öreg” jelző korbéli kifejezőmódját. Az ember vonatkozásában a legidősebbre utal, mint például a „Nemzetes Öregbik Vattai Pál” földesúr vagy az „öregebb szolgánk” említése során. A forrásanyagban rendre „Öreg Deákok-ról” esik szó. Az „Öreg Deákok” valójában a „praeceptorok” voltak, akik az „oskolában” a kisebbeket tanították. Ők azok az idősebb iskolai tanulók, *tógátusok*, akik a kisebbekkel együtt köszöntötték a városi tanácsot énekléssel, verseléssel, mondókákkal a nagy ünnepek és különböző események alkalmával. Kecskeméten például 1665 karácsonyán református és római katolikus tanuló diákok köszöntötték a város elöljáróit a városházán. Vízkereszt napján is megjutalmazták őket a köszöntésükért: „*Karacson napjan ket Rendbeli Deakokk* attuk f. 1. [...] *Vízkereszt napjan Csillaggal járó Deakokk* attuk f. 1.” – jegyezték fel a város kiadásai között.⁶⁵ Nagykőrösön – érdekes módon – az egyházi ünnepek és a bíróválasztás mellett a jelentős mezőgazdasági munkák idején is sor került a tanuló ifjúság és a koldusok köszöntésére. Ilyen alkalom volt például a juhnyírás. A város 1672. évi kiadásai között szerepel: „*Nyireskor Kantalo Deak[okna]k* adt dn 30. Mendicansok[na]kis adtunk dn 8. *Pünkösdi Kantalo*

60 MNL PML NkV SzK 1726/27.

61 MNL PML NkV SzK 1728/29.

62 MNL PML NkV SzK 1732/33. 149. pag.

63 MNL PML NkV SzK 1756/57. 1756. június 16.

64 MNL PML NkV SzK 1779/80. 1779. április 27.

65 MNL BKML KkV SzK 1665/66. 203. pag.

Deakokk adtunk f 1. *Mendiansokkis* adtunk dn 20. *Deák Gyermeknek* dn 13. [...] *Karacsonj napih eneklő Deakokk* adtunk 7. Timont”.⁶⁶

Az „öreg” korjelző szóval kapcsolatban igen érdekes adat ismerhető meg 1756-ból egy testvérverekedés leírása kapcsán: egy hajadon leány a kisebbik bátyjával összefogva megverte az idősebb testvérét, amiért a városi hatóság büntetését érdemelték ki.

A számadások rendre foglalkoztak az állatállománnyal. A város által alkalmazott pásztorok őrzésére bízott jószágállományt számba vették a tavaszi legelőre hajtáskor (Szent György nap táján) és a legelőről történt őszi behajtáskor – Szent Mihály, Szent Dömötör nap idején. Rendre öreg juhokról, marhákról, lovakról szól a számadás, elkülönítve a növedékállományt, a szaporulatot is (pl. *borjú, másod-, harmad-, negyedfűmarha, csikó, bárány*).

Az „öreg” és a „nagy” kifejezés mint nagyság és kiterjedés, valamint korjelző, napjainkig megtalálható anyanyelvünkben. Példaként említhető, hogy Cegléden, a város északnyugati részén elterülő református nagy temetőt nemcsak a népi szóhasználatban, de „hivatalosan” is *Öregtemető*nek nevezik. A nagy kiterjedés mellett az „öreg” korjelző is. Cegléd mezőváros déli területét 1844-ben hatalmas tűzvész pusztította el. Ezt követően a halmazos szerkezetű belső területet mérnöki szempontból szabályos utcahálózattal rendezték és építették újjá.⁶⁷ A lakosság gyarapodásának következtében délen, a Körösi út két oldalán a tűzvész után mérték ki az *Újváros* területét. A Gerje pataktól délre eső, a város határának délkeleti területén nyitották meg az *Újtemetőt*, amely a vallásfelekezetek közös temetkezési helye.

Az újvárosi *Újtemető* elnevezésében jelzi, hogy létezik egy másik, amely nemcsak a nagyságát, hanem a korát illetően is „öregnek” számít, azaz „Öregtemető”. Az új temetők megnyitása teremtette meg a népnyelvben az „öreg” jelző elterjedését.⁶⁸

Nagykőrösön jóllehet, nagy kiterjedésű a református temető, mégsem ragadt rá az „öreg” jelző.⁶⁹ Ennek oka abban kereshető, hogy nincs más temető, csupán katolikus, amely a Szabadszállási út melletti *Homokoldalon*, valamint a város északi, *Bokros* határrészen található.

A nagykőrösi református temető mint valóságos azilum, nem csupán a gyászoló családoknak, de a református gimnázium neves tanárainak is előszeretettel látogatott helye, amely kegyeleti liget volt az elmúlt évszázadokban. Arany Jánost is megihlette a temetőkert méltósága, kegyeletos hangulata:

66 MNL PML NkV SzK 1672/73. 88., 90. pag.

67 Vö. NOVÁK László: *A Három Város építészete*. Nagykőrös, 1989. (Az Arany János Múzeum Kismonográfiái 8.)

68 A mezőváros központjában volt a régi temető, amely a Pestre vezető út elején helyezkedett el. A hetivásárokat a templom körüli területen tartották, a temető közelében. A piacra hajtott sertések által feltúrt sírok látványa visszatetszést, megbotránkozást váltott ki a lakosságban, ezért a város északkeleti szélére helyezték a temetőt a Helytartótanács 1770-es rendelete következményeként (NOVÁK 1995. 169.). A 18. században a lakosság lélekszámának növekedése szükségessé tette a temetők számának gyarapítását. A város délkeleti részén is létesítettek református temetőt még a 19. század első felében a *Kálvária* római katolikus temető közvetlen közelében, a Szolnoki út által határolt sarokterületen (a református Öregtemető szomszédságában, a Mária-városon található a római katolikus *Csengettyűs* temető). Az újvárosi vegyes felekezeti temető is meghatározza a református Öregtemető elnevezésének létjogosultságát. Ez a temető az „öreg mivoltát” nagysága és időbeli korossága miatt kaphatta.

69 A régi református temető a városárkon (Kürti-éren) túl, a Kecskeméti út nyugati oldalán terült el. Az 1739/40. évi hatalmas pestisjárvány után bezárták, s az új temetőt a Kecskeméti út túlsó oldalán nyitották meg. Ezt a temetőt a 19. század végéig használták, majd az 1890-es években végrehajtott városrendezés során felszámolták, és déli irányba, a jelenlegi helyére „tolták”. Lásd: NOVÁK László Ferenc: Pestis-, himlő- és kolerajárványok Pest-Pilis-Solt vármegyében a XVIII–XIX. században. In *Bács-Kiskun megye múltjából* 4. Szerk. IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor. Kecskemét 1982. 467–507.; NOVÁK László Ferenc: Pestis a Három Városban. *Forrás* 2016. 4. 88–103.

*A holtak álmai felett
Szépen virúl a kegyelet
E nyugalom hazában
Hús a berek és zöld a hant:
A hála műve megfogant,
S tovább tenyész magában.*

*Ki tudja mily rég lehe-
te, Hogy itt az első csemete
Először hajta lombot!
Azóta hány délceg fa lőn
Fej-oszloppá e sírmezőn –
És hány szív összeomlott!*

– írta nem sokkal Nagykőrösre érkezésük után, 1852 júniusában.⁷⁰

Szükséges idézni Szász Károlyt is, Arany János nagyszerű barátját, aki már a Duna-mel-leki Református Egyházkerület püspökeként 1891-ben hivatalos látogatást (vizitáció) tett a Három Városban, így Nagykőrösön is. „Sohasem éreztem jól magam a Kőrösi templomban. A mily hívogató, kecses, barátságos a *temetője*, oly rideg barátságtalan a temploma [...] a megtakaríthatott órákat néhány látogatás megtételére használtam fel, többi közt a Praeparandia lelkes s áldozatkész pártfogója Kalocsa Balázs, a *temető* s ott a kedves sírok Iduna, Tarnárky látogatására” – írja.⁷¹

Az egykori kőrösi tanár, Arany János tanártársa, Szász Károly is egyszerűen csak templomot, temetőt, nem pedig öreg- vagy nagytemplomot, öregtemetőt említ (ide temették 1855-ben feleségét, Szász Polixénát, Idunát) – arra sem utal, hogy nagykőrösi és református lenne. Pedig valójában a nagy kiterjedése, méltósága alapján ráillett az „öreg” jelző.

Összegzésül megállapítható, hogy az „öreg” szó használata népetimológiának is tekinthető, amelynek ősi gyökerei vannak, szorosan kapcsolódik a mindennapokhoz, a társadalmi, gazdasági élethez. Tehát az „öreg” szavunk alapvetően a nagyságra, kiterjedésre, ezeknek megfelelően tekintélyre is vonatkozik: ’öregujj’, ’öreg betű’, ’öreg hiba; továbbá ’öreg’, ’idős’, ’koros’ (értékes, hasznos, jelentős, vezető szerepet betöltő személy); idősebb vagy fiatalabb személy, gyermek bizalmas megszólítása esetén („öregem”, koravén gyerek ’kisöreg’); „öreglebens” (híres hortobágyi pásztorétel, ’rostos’, ’kemény’, ’sűrű’ jelentéssel); ’öregeste’ (kései napszak) lehet a jelentése. Számítalan további példa említhető ezekre vonatkozóan.

Az „öregapa”, „öreganya”, „öregszüle” a nagyszülőket, ’öreglegény’, ’öreglány’ a meg nem házasodott, magányosan élő férfit, nőt jelenti az idő vonatkozásában.

Az időbeliségre, korra vonatkozik az „Öregszőlő” helynév is. Például Albertin, Ceglédén, Endrődön, Mezőberényben és más helyeken is a régi telepítésű szőlőskerteket nevezik így, utalva korai keletkezésükre, létezésükre.⁷²

70 ARANY János: Kisebb költemények. In *Arany János Összes Művei*. I. Szerk. VOINOVICH Géza. Budapest 1951. 161.

71 NOVÁK László Ferenc: Szász Károly református püspök 1891. évi látogatása a Három városban. In *Irodalomtörténeti tanulmányok*. Szerk. FARKAS Péter – NOVÁK László. Szentendre 1989. 403–440. (Studia Comitatus. Tanulmányok Pest megye múzeumaiból 19.)

72 NOVÁK László Ferenc: *A szőlő Albertirsa és Pilis hagyományos telekrendszerében és üzemszervezetében*. Szentendre 1975. 231–275. (Studia Comitatus. Tanulmányok Pest megye múzeumaiból 3.); NOVÁK László Ferenc: Gyoma településnéprajzi viszonyai és hagyományos paraszti gazdálkodása. In *Gyomai tanulmányok*. Szerk. SZABÓ Ferenc. Gyoma 1977. 506–574.

Arany János írja 1850-ben a „Népdalok” című versében:⁷³

*Kondorosi csárda mellett
Gulya, ménes ott delelget;
Csárdabeli szép asszonynál
Bort iszik az öreg-bojtár*

*Öreg-bojtár, kis-számadó,
A főcsikós után való,
Leányokért élő-haló,
Menyecskék kedvire való.*

Tehát az *öregbojtár* tekintélyes pásztorember, aki számadással felel a jószágért, „kis-számadó”, aki a pásztor-hierarchiában a rangsorban a „főcsikós után való”. Nem idős ember, de tekintélyes, hiszen a leányok, menyecskék bolondultak utána. A nagyobb gazdaságokban a „kisbéreseket” mellé tapasztalt „öregbérest” is fogadtak a gazdák. Az ő feladatuk volt a felügyelet is, hogy a gazdaságban rendben menjenek a dolgok.

A feudalizmus évszázadaiban egy-egy falusi, mezővárosi közösség tekintélyes előljárója és irányítója, jogi képviselője volt a „főbíró” vagy „öregbíró”. A „kisbíró” feladata volt többek között hivatali ügyekben eljárni, dobszó mellett ismertetni a lakosságnak a fontos hirtetményeket.

Több helyen ismeretes az „öregszéna” megnevezés, amely az elsőkaszlású szénát jelenti, a másodkaszlású sarjával szemben.⁷⁴

Az időbeliség mellett – amit bizonyítanak a 17–18. századi történeti adatok is – általános a nagyságra, kiterjedtségre utaló jelentés. Például a nagy, öblös hasú cserépedényt, a tűzálló vászonzafákat – ebben főzték a töltött káposztát – „öregfazéknak” nevezi a népnyelv. A halászháló nagy kerítőhálóját az „öregháló”. A várak legrégebbi nagy lakóépülete az „öregtorony” nevet kapta. Nagyszalonta régi erődítményének maradványát, a csonkatornyot Arany János is „ó”-nak nevezi „Az Ó-torony” költeményének címében.⁷⁵

A harang megnevezésében is gyakori az „öreg” jelző használata: például „megszólalt a kecskeméti Öregtemplom nagyharangja” – a magyar nóta szerint. Kecskeméten az épületet hivatalosan „Nagytemplom”-nak nevezik, tehát az „öreg” és a „nagy” azonos értelemben fejezi ki a 18. század végén épült római katolikus templom impozáns megjelenését a város központjában⁷⁶ (időben korábban épült a „ferencesek”, „piaristák” temploma, amelyek nem viselik az „öreg” vagy „nagy” nevet). Cegléden a református *Öregtemető* hivatalos és népi elnevezése a régi temető nagyságára vonatkozik.

A korai évszázadokban az „öreg” szavunk széles körű jelentéssel bírt. Egyrészt méltóságot, tekintélyt fejezett ki mint hivatali rangos előljáró megnevezése, másrészt pedig nagyságot, nagy méretet jelölt, s végső soron – a mai nyelvben is megtalálhatóan – korjelző szóként ismeretes.

73 ARANY 1951. 66–67.

74 PALÁDI-KOVÁCS Attila: *A magyar parasztság rétgazdálkodása*. Budapest 1979.

75 ARANY 1951. 126.

76 A népköltészetben, a népdalban szerepelhetne a nagyharang mint „öreg harang”, azonban ez aritmiát eredményezne, nem lehetne úgy énekelni, hogy „öreg templom öreg harangja” vagy a „nagytemplom öregharangja”. A népi mondóka szerint az összeházasodott fiatal párnak mondták: „ásó-kapana-gyharang” – válassza csak szét őket, azaz éljenek mindhalálukig boldogan. Az említett történeti adatok is bizonyítják, hogy ha rangos halottja volt például Nagykőrös város tanácsának, akkor a tekintélyes nagyságú és mély hangú „Nagy Harangot” húzták meg tiszteletére, emlékére.

LÁSZLÓ FERENC NOVÁK

**CONTRIBUTIONS TO THE MEANING OF THE WORD
“OLD” IN THE 17TH–18TH CENTURIES****ABSTRACT**

The word *öreg*, meaning old in Hungarian, has ancient roots and has close ties to people's daily life as well as their socio-economic circumstances.

The historical documents of Nagykőrös, and also partly of Kecskemét, from the 17th–18th centuries show a wide-ranging meaning of the word “old”. This word on the one hand meant greatness or authority. For example among the main office holders of the town or the town council the chief judge was referred to as the “old” or “great” judge, even if the person had not been actually old, only a person of great respect or wealth.

The historical roots of the word also refer to size. For example the large pottery vessels used for cooking were called old pot, due to their size. Large or valuable objects or tools were also frequently called as such (eg. old chest, old bell etc.).

The word also naturally referred to age. According to historical sources older or single people (old father, old boy, old maid) or even domestic animals (old horse, sheep) were also referred to with this word.

The use of the word “old” in the 17th–18th centuries was highly frequent and widespread, showing its importance from the agro-historical, ethnographical and linguistic points of view. It contributes significant data to historiography, and the motif of its use can be attested in the coming 19th–20th centuries as well.

SZABÓ MÁTÉ

AZ 1879. ÉVI ERDŐTÖRVÉNY HATÁSA A DRÁVA MENTI URADALMI ERDŐGAZDÁLKODÁS ÉS A FAIPAR FEJLŐDÉSÉRE

BEVEZETÉS

Az erdő Földünk s a rajta élő emberek egyik életforrása, a természeti tényezőktől és emberi beavatkozásoktól függő életközösség és élőhely. Az erdő a Föld legfejlettebb életközössége, amely magában foglalja a talajban élő mikroorganizmusokat, a földfelszínen élő mohákat, gombákat, lágý- és fás szárú növényeket, továbbá a benne élő rovar-, madárvilágot és vadállományt.¹

Dolgozatom a magyar gazdaság története érdekes időszakának viszonyaiba nyújt bepillantást a Dráva menti uradalmi erdőgazdálkodás fejlődésének bemutatásán keresztül. A hazai erdőgazdálkodás története fontos és izgalmas témája a gazdaságtörténet-írásnak, amit számos magas színvonalú munka jellemez.² A dél-dunántúli erdők történetével is már többen foglalkoztak. Magyar Eszter vizsgálta az 1879. évi erdőtörvény hatásait a Somogy megyei erdőgazdálkodásra, feltárva a Festetics-hitbizomány erdőgazdálkodásának sajátosságait.³ T. Mérey Klára az 1879 előtti erdőgazdálkodás történetét kutatta Somogy megyére vonatkozóan.⁴ Nem született viszont vizsgálat az 1879 utáni Dráva menti térség uradalmi erdőgazdálkodásának áttekintésére, pedig az már önmagában is különlegessé teszi a témát, hogy a történeti Magyarország a Dráva mente a latifundiumok hazája volt. Dolgozatomban „Dráva mente” alatt nemcsak a trianoni határok meghúzása utáni mai magyar oldalt értem, hanem a szlavóniai erdőségek jelentős részét is. Teszem ezt azért, mert a magyar oldal birtokosai sokszor a horvát terület birtokosai is voltak, s gazdálkodásuk értelemszerűen a dualizmus korában nem vált szét magyar és horvát részre. Vizsgálatomhoz széles körű levéltári forráskutatást folytattam, de mellette figyelmet fordítottam a korabeli és a mai szakirodalomra, statisztikákra is. A kutatás során a ludbregi, a berzencei-csurgói, a babócsai, a belcsapusztai, az erdőcsokonyai, a somogytárnócai, a lakócsai, a verőczei, a dárdai és a bellyei uradalmak erdőgazdálkodását vizsgáltam.⁵ Kutatásom során alapvetően arra voltam kíváncsi, hogy a piacgazdaságra

1 <http://erdo.kormany.hu/az-erdok-jelentosege> (az anyag letöltése: 2018. január 24.).

2 A teljesség igénye nélkül említük meg Oroszi Sándor, Szakács László, Kolossváry Szabolcsné és Csapody István munkásságát.

3 MAGYAR Eszter: Településszerkezet és agrártermelés Somogy megyében a 18. században és a 19. század első felében. In *Somogy megye múltjából*. Szerk. KANYAR József. Kaposvár 1981. 47–92. (Levéltári Évkönyv 12.)

4 T. MÉREY Klára: Az erdőgazdálkodás Somogy megyében (1700–1879). *Agrártörténeti Szemle* 1963. 1–2. 133–150.

5 A jelzett uradalmakon kívül is még jónéhány nagybirtok része feküdt a Dráva mentén. A most általam nem elemzett birtokok közül a legnagyobb a mintegy 21 000 holdas Pécsi Káptalan uradalmának déli kerülete volt.

való áttérés korában hogyan változott meg az erdőgazdálkodás rendszere, s hogyan alkalmazkodtak az uradalmak a megváltozott külső feltételekhez.

AZ 1879. ÉVI ERDŐTÖRVÉNY ELŐTTI ERDŐGAZDÁLKODÁS FONTOSABB VONÁSAI

A tradicionális társadalmaknak fontos volt, hogy a lakóhelyük közelében megfelelő méretű és minőségű erdők legyenek, amelyek ki tudták elégíteni a közösségek számtalan formában megjelenő igényeit. Hogy mit adott az erdő az embernek, az népségenként, kultúránként, avagy az erdők jellegéből is következően igen eltérő volt. A magyarországi erdőségekre tekintve először azt emeljük ki, hogy az erdők sokáig élelemforrásként funkcionáltak. Gondoljunk csak a vadászat számtalan formájára; a különböző ehető növények, bogyók, erdei gyümölcsök, gombák szerepére. Azonban a mezőgazdasági termelési technika javulása, valamint a vadászati jogok, illetve a szabad erdőelés megszorítása miatt e funkció a 19. században látványosan lecsökkent. Továbbra is nagy volt a jelentősége az erdőkből kinyerhető építési alapanyagoknak.⁶ A fa univerzális alapanyag volt a 20. század közepéig. Építési anyagként való hasznosítása a régi tömésházak, falazatok, gerendák, lécek, tetőfedő anyagok, deszkák esetében meghatározó jelentőségű volt. De az emberek bútoraiknak és egyéb háztartási eszközeinek nagy része is fából készült. A hamuzsír-készítés iparága is csak az erdőkből származhatott.⁷

A fa mint piaci termék az 1780-as évektől meginduló agrárkonjunktúra idején egyre fontosabbá vált. A fa ára folyamatosan emelkedett, amivel felértékelődtek az erdős területek. Az erdei jövedelmek nagyon fontosak voltak a 19. század első felében az uradalmak számára. A mezőgazdasági termelés eszközigénye, a görék, csűrök, pajták, karámok, istállók építése leginkább fát igényelt. A technikai eszközök is nagyon sokáig fából készültek (szelelőlapátok, fákék stb.). Az 1840-es évektől már Magyarországon is megkezdődő, majd az ötvenes évektől felgyorsuló közlekedésfejlesztési lépések – főleg a vasútépítés – hatalmas faipari konjunktúrát alakítottak ki (talpfa, vasúti kocsik belső bútorzata, távírópózna, hidak stb.). A gátépítésknél a rőzsefalak építése szintén fát feltételezett. Mindebből látható, hogy az erdőre, a fára hatalmas társadalmi szükséglet volt. A faanyag árának emelkedését azokon a helyeken, ahol jó piaca kínálkozott, tervszerűtlen irtásokkal használták ki, de az erdő felújítására az esetek döntő többségében már nem, vagy alig gondoltak.⁸

A 19. század második felére jelentősen felgyorsultak az erdőirtások Magyarországon. Ezek legfőbb oka a területnyerés volt a gabonatermelés bővítéséhez. Ez persze nem volt új: a 19. század elején már Nagyváthy János is azt állapította meg, hogy „*az elmúlt századnak közepén azt tartották a német országiak közönségesen, hogy a fejsze kitérjen a sarló előtt mindenütt. Amellyel azt akarták mondani, hogy az erdőket ki kell irtani, és szántóföldnek fordítani. Az említett példabeszédnek erősítésére Eckhart azt mondja: a fának fogyasztása miatt egy sem, de a kenyér szűkében sokan meghalnak. Merem mondani, hogy ha Eckhart most élne és kemény telek idején népesebb városainkat megjárna több hideg miatt szenvedő embert találna, mint éhhalókat: mert a magyarok is úgy gondolkodván, mint a németek, kivált a közös birtokokban általában: az uradalmakban pedig a közeli erdőket, a kimélés nélkül kiir-*

6 A török utáni erdőszűltséghez lásd: MAGYAR 1981. 47–92.; illetve T. MÉREY Klára: *Somogy megye mezőgazdasága. 1790–1848*. Kaposvár 1962.

7 KAPOSI Zoltán: *Magyarország gazdaságtörténete. 1700–2000*. Budapest–Pécs 2002. 109–110.

8 T. MÉREY 1963. 139.

tották sok helyen.”⁹ Jellemző módon a hg. Batthyány hitbizomány négy uradalmában, köztük a Dráva és a Mura menti nagykanizsai és a ludbregi nagybirtokon az 1870-es években mintegy 3000 hold erdőt irtottak ki, s tettek szántóvá.¹⁰ Somogyról 1869-ben azt írták a korabeli szaksajtóban, hogy „...ott egész erdőket fogunk látni össze-vissza kuszált állapotban levágva, néhány haszonbérlet gazdálkodik ott. A bérletkötő potom árt fizetnek az erdőért, tetszésük szerint a legszebb tölgyekből egy-egy darabot dongának kívágnak, a többi fát pedig ott hagyják, melynek felmunkáltatása és kitakarítása éveket igényel, s az újraerdősítést felette nehezíti”.¹¹ Jellemző módon Somogy vármegyében 1870–1885 között az erdők területe 28%-ról 21%-ra csökkent.¹² A nagy erdőirtások korában a legnagyobb árnövekedés a különböző fafajú rönk-termékeknél figyelhető meg. Nagy veszélyt jelentett ugyanakkor az erdőkön többnyire szakmaiatlan módon folytatott gazdálkodás. Az új erdőtörvény az uradalmak gazdálkodásában ezt a három tényezőt megpróbálta szabályozni és folyamatosan kontrollálni.

A 19. század második feléig a makkoltatás volt az egyik legnagyobb bevételt jelentő haszonvételi forma a Dráva menti erdőségekből, hiszen ekkor messze földön híresek voltak a makktermő erdők. Nagyváthy János híres, halála után megjelent könyvében a következőket javasolta az erdőgazdálkodók számára: „A makkolás a Gazdának a jó esztendőben ugyan megtölti az erszényjét. A makktermesztés tehát nem utolsó gazdaság lévén, a Gazdának igyekezni kellene azon, hogy makkja bővön teremne. A hernyó és cserebogár (ha restelkedésünk miatt erőt vehet) a három esztendőre való makkolás nyereségét veszi el egyszerre. A sűrű erdők pedig annál kevesebbet teremnek. És így, ha haszon a makkból nagyobb, mint az épületfából a sűrű erdőt tanácsos (ha nem ritkán is) legalább több allékkal megszagtatni. Az allék vagy vágott utak két melléke gyakran hoz makkot.”¹³ Ebből a szakmai tanácsból is látszik, hogy az aktív, szakmai alapokra helyezett gazdálkodást javasolja az író, hogy így egy magasabb szintet érjen el a gazdálkodó. A 20. század elején Hirsch Alfréd is azt írja, hogy erdőkben különösen bővelkedett a Dráva mente vidéke, s ősidőktől fogva egyike volt az ország legnagyobb sertésstenyésztést űző vidékeinek.¹⁴ A makkhullás idejére távoli vidékekről is hajtottak disznóknakat ezekbe az erdőkbe, ahol bérleti díj fejében felhízlalhatták őket. „A disznó felnevelésére az a takarmány szolgál, melyet maga keres a legelőn vagy az erdőben. A hizlalás is gyakran tölgy vagy bükkmakkon történik, különösen Szlavóniában és Szerbiában. A tölgy előnye a bükkkel szemben, hogy puha húst és szalonnát nevel.”¹⁵ A makkszezon elmúltával a kereskedők a disznókat elhajtották a legfőbb piacaik felé, később, a vasútvonalak kiépülésével már modernbb szállításra is volt lehetőség.

A gubacszedés jelentős további mellékjövedelmet jelentett az erdőgazdálkodóknak a Dráva melletti erdőségekből. „Gubacs igen természetes, hogy hol sok tölgyes, cserfa erdő van, ott az időjárás sok gubacsot is szül. Leginkább az izraeliták bérlik ki e termékre nézve az erdőket, hetekig őriztetik és lassanként, amint hullanak a gubók, szedetik e nevezetes kereskedelmi cikket.”¹⁶ Az állati bőrok kikészítése során mindig nélkülözhetetlen volt a cserző-

9 NAGYVÁTHY János: *Magyar practicus termesztő*. Pest 1821. 261.

10 Lásd: KAPOSZ Zoltán: Az agrárkonjunktúra hatása a nagykanizsai uradalom erdőgazdálkodására (1850–1914). *Közép-Európai Közlemények* 2012. 2. 178–187.; illetve: KAPOSZ Zoltán: Egy szlavóniai nagybirtok gazdasági változásai. *Közép-Európai Közlemények* 2013. 3. 64–76.

11 K. J. „Tolnából”. *Erdészeti Lapok* 1869. 3. 107.

12 T. MÉREY Klára: Somogy megye gazdasága és társadalma a dualizmus korában. In T. MÉREY Klára: *Település – megye – régió*. Pécs 2007. 133.

13 NAGYVÁTHY 1821. 294.

14 HIRSCH Alfréd: *Somogy vármegye gazdasági monographiája*. Budapest 1913. 64.

15 DITZ, Heinrich: *A magyar mezőgazdaság*. Budapest 1993. 174.

16 CSORBA József: *Somogy vármegye ismertetése*. Pest 1857. 66–67.

anyag. Kezdetben a kocsányos tölgy gubacsából, a cserszömörce leveléből, fiatal hajtásából, ill. egyes fafajok (tölgy, lucfenyő, vörösfenyő, nyír) fiatal kérgéből vonták ki a csersavat. A 19. század vége felé jelentősen megnőtt a cserkéreg iránti igény Nyugat-Európában, melynek következtében a magyar cserkéreg keresett erdei melléktermék lett. Olyannyira, hogy ebben az időben az erdőgazdálkodás céljaként rövid vágásfordulóval kezelt cserhántásos sarjerdőket terveztek.¹⁷ A cserzéshez szolgált további jelentős mennyiségű alapanyaggal a tölgyfák kérgének lehántása is, amely ugyancsak népszerű mellékjövedelemnek számított.

A hamuzsír a kálium-karbonát köznap neve volt egykor, melyet onnan kapott, hogy első sorban fahamuból nyerték ki. Az oldata a bőrt sikamlóssá teszi. A fahamut régebben üveggyártásra, fehérítésre, salétromfőzésre, szappankészítésre, továbbá a berlini kék festék elkészítéséhez használták. A hamuzsír készítését csak olyan erdőkben végezték a 19. századra, ahová nem vezetett rendszeresen karbantartott szekérút, és makkot sem termett. Ezek főleg olyan erdők voltak, ahol nagy mennyiségben rohadt el faanyag a megközelíthetlenség miatt. Hamunak a legjobb fa a gyertyán, a bükk-, az éger-, a nyír-, a fűz-, a köris- és a szilfa volt. Az erdők hasznának mondták a kor emberei azt is, hogy a fák egyfajta villámhárítóként is funkcionáltak a viharok idején. Annyit jegyeztek meg ez ügyben, hogy „*tsak a dörgés idején alájok nem kell állani*”.¹⁸

AZ ERDŐIRTÁSOK HATÁSA ÉS AZ 1879. ÉVI ERDŐTÖRVÉNY

Az 1879. évi XXXI. tc. rendelkezései szerint a térségben az állami kezelés alá tartozó erdőbirtokok vezetését a kaposvári állami erdészeti hivatal látta el; a nem állami kezelés alatt levő, de kötött erdőbirtokok kezelésének ellenőrzését pedig a pécsi kerületi adófelügyelőség végezte.¹⁹ Az új erdőtörvény teljesen új alapokra helyezte az uradalmi erdőgazdálkodás lehetőségeit. Az uradalmak egyre inkább törekedtek a megfelelő szakmai ismeretekkel rendelkező szakembergárda alkalmazására. Egyrészt azért, mert az új rendelkezéseknek próbáltak megfelelni, másrészt pedig konjunktúra volt a jó minőségű fatermékek értékesítése terén. Több jelentősebb faipari vállalkozás is megalakult már ekkorra az általam vizsgált területen, amely jelentős piacot biztosított az uradalmaknak.

Az üzemtervek meghatározták, hogy milyen haszonvételi módszereket lehetett alkalmazni az éppen következő tízéves ciklusban. E tevékenységeket az állami szervek folyamatos kontroll alatt tartották, amúgy engedélykötelesek voltak. Az 1879. évi erdőtörvény előtt az erdőkből származó haszonvételek szabályozatlan keretek között történtek. A legfontosabb szempont azonban az akkori tulajdonosok számára is az volt, hogy a lehető legnagyobb hasznot (lehetőleg készpénzben) termelje számukra az erdőterület. Az erdőtörvény hatályba lépése után ugyanerre törekedtek az erdőtulajdonosok, csak ekkor már államilag szabályozott keretrendszerben. Országos viszonylatban a legelterjedtebb haszonvételi formák az erdei faanyag-kitermelési munkálatok voltak. Ezek legnagyobb részben tűzifa-kitermelést jelentettek. Ezt a terméktípust általában az erdőterület közelében elhelyezkedő településeken értékesítették vagy használták fel. A másik elterjedt terméktípus a műfa volt. Ez általában épületfához, szerszámokhoz jelentett alapanyagot. További feldolgozása az úgynevezett deszkametsző malmokban történt.

17 RUMPF János: *Erdőhasználat*. Budapest 2016. 371.

18 NAGYVÁTHY 1821. 295.

19 UJVÁRY Imre: Mezőgazdaság, állattenyésztés, szőlőművelés, erdészet. In *Magyarország vármegyéi és városai. Somogy*. Szerk. CSÁNKI Dezső. Budapest 1914. 322.

Az erdészszakemberek hozták a professzionális erdőgazdálkodási módszereket, s velük jelent meg egy új szemlélet is, amely szerint törekedtek az uradalmak a hosszú távon is fenntartható és jövedelmező erdőgazdálkodásra. Ügyeltek arra, hogy a területükön meglegyen a termelési folytonosság, ami azt jelenti, hogy a tarvágott erdőterületeken nagy energiákat fordítottak a megfelelő felújítások kialakítására, s azok folyamatos ápolására, tudva azt, hogy a jövőben ezekből a felújításokból lesznek azok az erdőterületek, amelyeken majd gazdálkodniuk kell. Ezt hosszú távon csak úgy tudták elérni, hogy a fiatal erdőktől az idősebb állományokig szakmailag figyelemmel követték minden erdészeti haszonvételi metódust, ami befolyásolhatta az erdőállományt. Továbbá minden uradalomban alkalmaztak erdőőröket, akik folyamatosan felügyelték az erdőt, ezzel is elejét véve a különböző károsító cselekményeknek.

Az erdőtörvény hatályba lépése után az uradalmak számára az egyik legfontosabb feladat a törvény által előírt üzemtervek elkészítése volt. Ezek az üzemtervek minden általam vizsgált uradalomban elkészültek az 1880-as években. Az üzemtervek minden esetben 10 éves ciklusokra szóltak. Ahhoz, hogy az üzemterveket el tudják készíteni, minden nagybirtokon különálló gazdálkodási egységeket alakítottak ki, amelyeket erdőrészeknek neveztek el. Mindegyik saját azonosítóval rendelkezett a könnyebb beazonosíthatóság érdekében. Az üzemtervezési munkálatokkal párhuzamosan zajlott a térképezés: ekkor készültek el a pontos erdészeti térképek, amelyek nagymértékben javították az erdőrészek beazonosítását.

AZ URADALMI ERDÉSZETEK IRÁNYÍTÁSA

A vizsgált uradalmak hatalmas kiterjedésű latifundiumok voltak. Az alábbi táblázatunk bemutatja az uradalmak terjedelmét, tulajdonosait, valamint az erdők kiterjedését és arányát.

*A Dráva menti nagybirtokok terjedelme a 20. század elején*²⁰

Uradalom központja	Tulajdonosa	Erdők területe (holdban)	Összes terület (holdban)	Erdők aránya (%-ban)
Berzence-Csurgó	gr. Festetich Tasziló	28 437	57 433	49,5
Babócsa	gr. Somssich Adolf (Béla)	2 080	107	5,1
Belcsa-pusztá	Kremzir Mór	32	778	4,1
Erdősokonya	gr. Széchenyi Géza	3 178	9 673	32,8
Somogytarnóca	gr. Széchenyi Imre	4 655	13 734	33,9
Lakócsa	Zselicszentjakabi Apátság	2 222	6 768	32,8
Ludbreg	hg. Batthyány Ödön	3 131	6 628	47,2
Verőcze	hg. Schaumburg-Lippe Adolf	kb. 40 000	kb. 75 000	53,3
Dárda	hg. Schaumburg-Lippe Adolf	kb. 27 000	49 208	54,8
Bellye	Frigyes főherceg	kb. 50 000	101 000	49,5
Vajszló	M. kir. tud. egyetemi alap	1 925	10 200	18,9

20 Az adatok forrásai: *Albrecht főherceg bellyei uradalmának leírása*. Bécs 1883.; *Magyarországi Gazdaczimtár*. Szerk. RUBINEK Gyula. Budapest 1911.; VÁRADY Ferenc: *Baranya múltja és jelenje*. II. Pécs 1897.; KAPOSI Zoltán: *Egy szlavóniai nagybirtok gazdasági változásai. Közép-Európai Közlemények* 2013. 3. 64–76.; OBAD, Mladen – OBAD, Bojana Bojanic: *Kastélyok és történeti kertek Szlavóniában Zágrábtól Újlakig*. Zágráb 1998.; H. PÁLFFY Ilona: *Baranya megye 100 holdnál nagyobb birtokai és birtokosai a XVIII. századtól napjainkig. Statisztikai Szemle* 1933. 12. 972–988.

Az uradalmak az erdőgazdálkodás irányítását nagyjából hasonlóan szervezték meg. A Festetics berzencei uradalmában az erdőterületek sok kisebb erdőrészből álltak, amelyeket három gazdálkodási egységre osztottak fel az 1880-as évektől. Ezeket az egységeket erdőgondnokságoknak nevezték. A három központ Csurgón, Háromfa-Agaréven és Taranyban volt. Mindegyik gondnokság élén egy okleveles erdőtiszt állt. Ők biztosították a gazdálkodás magas szintű szakmaiságát. Alájuk tartozott 1-1 szakvizsgával rendelkező erdőőr és 2–5 vizsgával nem rendelkező erdőőr is, akik a terepen történő operatív munkálatokért, továbbá az erdőterületek folyamatos őrzéséért feleltek, amely kiterjedt az illegális fakitermelések és mellékhaszonvételek megakadályozására és felderítésére. Ilyen mellékhaszonvételek lehetett például az illegális legeltetés, makkoltatás, gombaszedés és a vadászat. A feladataik közé tartozott a határjelölő és a különböző tiltásokat jelölő műtárgyak elhelyezése és folyamatos karbantartása is. Legeltetési tilalom esetén a tilalmi jeleket a csapások, a szomszédos legelők és egyéb mezőgazdasági területek határán kellett elhelyezniük. A fiatal erdők esetében holt sövényeket is alkalmaztak annak érdekében, hogy megakadályozzák az állatok fiatalos erdőterületekre történő belépését. Ezenkívül fontos volt a szerepük az erdőkre nagy veszélyt jelentő tüzesetek megakadályozásában, hiszen káros gyújtogatások is előfordultak.²¹ Ennek a három erdőgondnokságnak a következő gazdálkodási szintjét az erdőtagok alkották, amelyek egy-egy földrajzilag jól elkülönülő egységet képeztek. Az erdőtagokon belül megkülönböztettek erdőrészleteket is. Az erdőtagok szinte minden esetben elhatárolódtak egymástól. Minden tag a környezetétől független egység, amely a vágások vezetésére alkalmas keretül szolgált. Ez az elhatárolás történhetett utakkal, nyiladékokkal, árkokkal és határjelölő karókkal vagy oszlopokkal is. Az egy tagba foglalt erdőterületek kiterjedése 30 és 80 hold között mozgott. Mind az erdőrészletek, mind pedig az erdőtagok rendelkeztek saját azonosítóval is, amelyek az erdészeti térképeken is szerepeltek. A területek pontos beazonosíthatósága volt az alapja a professzionális erdőgazdálkodásnak.²² De nemcsak Berzencén és Lakócsán láthatunk efféle törekvéseket; a vajszlói uradalomban a gazdaság vezetői is azt szorgalmazták, hogy az akkor még gazdag erdőket „erdőgazdasággá” változtassák.

TERMELÉS ÉS ÉRTÉKESÍTÉS

Az értékesítéssel a 19. század második felében nem voltak problémái az általam vizsgált uradalmaknak, hiszen jelentős volt a kereslet az erdei termékek iránt, sőt sokszor előfordult az is, hogy még a helyi igényeket sem tudták kielégíteni, így távolabbi vidékekről szállították helybe a fát vagy az abból készült portékát. Az uradalmak által kezelt erdők jövedelmezősége természetesen növekedett is.

A 19. század végére az uradalmak kezdtek áttérni arra a szokásra, hogy a helyi lakosok számára is már csak készpénzért értékesítették a tűzi-, az épület- és a szerszámfát. Korábban az volt a szokás, hogy munkavégzés ellenében biztosítottak fatermékeket a parasztságnak. A drágább tarvágásokat sok esetben lábon értékesítették az uradalmak, nem akarták maguk

21 LUKÁCS Gábor: *A Festetics birtok gazdálkodási és vezetési reformja a XVIII. század végén*. PhD-értékezés. Pannon Egyetem Keszthely 2009. Lásd még: http://konyvtar.unipannon.hu/doktori/2009/Lukacs_Gabor_dissertation.pdf (megtekintve: 2018. február 14.).

22 Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL SML) IV. 428. Somogy vármegye erdőgazdasági üzemterveinek a gyűjteménye 1881–1945. Egyházi birtokosok. Lakócsai uradalom, 106. doboz.; illetve MNL SML IV. 428. 1881–1945. Világi birtokosok. Festetics család, csurgói uradalom. 134. doboz. Részletes üzemterv.

irányítani a kitermelés folyamatát. A vajszlói uradalom a faanyagot nem kitermelt állapotban, hanem lábon értékesítette; ezt láthatjuk a lakócsai uradalom esetében is, ahol saját kitermelésű tarvágásokat nem végeztek. Ezen uradalomhoz tartozó erdőkben az uralkodó fajfaj a kocsányos tölgy, a kőris és a gyertyán volt. Előfordultak továbbá éger, mezei juhar, nyár, fűz és vadkörte példányok is.²³ A bellyei uradalom mintegy 33 000 holdas erdőségeinek uralkodó faneme a kocsányos tölgy, a kőris- és a szilfa volt.²⁴

A lakócsai tölgy „őserdők” jelentős részét az 1880-as években szintén letermelték főleg műfa, épületfa és szerszámfa számára. Ezek az erdők a kor erdészei szerint túlkorosak voltak, melyeket az állaguk további romlásának megakadályozása miatt termeltek ki. Továbbá nagy szerepe lehetett a tarvágások időzítésében a jó minőségű tölgy anyag iránti óriási igénynek. A jó minőségű tölgy faanyag előállításához már az első üzemtervezéstől 100 éves vágásfordulókkal dolgoztak az uradalom nagy részén. A 20. század elejére a Dráva menti füzések is gazdaságilag használhatóvá váltak, mivel a szabályozással az állandó vízborítottság megszűnt. Az árterületen elterülő 240 holdnyi erdő 95%-a fűzből állt, a fennmaradó 5%-on többnyire foltokban szürke, fehér és fekete nyár fordult elő. Az volt a közös ezekben az állományokban, hogy sarjadzott eredetel rendelkeztek. Ezek az árterületi erdőségek 30 éves vágásfordulókkal bírtak. A cél az volt, hogy a nyarasok arányát javítsák a fűz kárára.

Az uradalmak majdnem teljesen tövön, tehát lábon értékesítették a véghasználati korú állományait nyilvános árverések útján. Az évi fatermés jelentős része ment el az uradalmi tisztek, szolgák tűzifa-járandóságának kielégítésére. Érdekességgént említem meg, hogy a lakócsai plébános tűzifa-járandósága évenként változott attól függően, hogy hány házaspár kötött házasságot előtte, mivel minden pár után kapott 1 ür köbméter hasábfát. Másrészt az uradalomban felmerülő épület- és szerszámfaigénye is meghatározó volt. Az erdőtiszt május és június kivételével egész évben nem engedte a fát kiszállítani az erdőből. Ezzel is védték az utak minőségét, továbbá ellenőrizhetőbbé váltak a szállítások. Ez az eljárás megmaradt az első világháborúig.²⁵

Az uradalom területén a kitermeléseket követően tuskóirtás folyt, melynek elvégzése után legalább négy évig mezőgazdasági területként hasznosították a véghasználati részeket. Majd a területet legnagyobb részben kocsányos tölgy-, valamint csermakkvetés és csemeteültetés útján, a futóhomok jellegű helyeken pedig erdei és feketefenyő csemeteültetéssel újították fel. A felújítás a homokos részekben azonban nem tekinthető sikeresnek, mivel ezek nagy része a 20. század elejére erdei tisztás lett. Egy további módszert alkalmaztak a felújítások ápolásánál, mely szerint a sorközökben a felújítás megkezdésétől számított második évig részes művelésben termeltek különböző kapásnövényeket, mellyel arra törekedtek az erdészek, hogy visszaszorítsák a szedret és a csalánt mint a csemetére veszélyt jelentő növényt. További – általam már említett – törekvésük volt a felújítások fafajainak elegyesítése. Ezt úgy végezték el többek között tölgy főfafajú állományoknál, hogy a felújítások egy részében minden negyedik sort üresen hagyták, majd a harmadik évben például gyertyáncsemetéket ültettek bele. Ezzel a módszerrel vegyítették különböző arányokban a tölgyet, s hoztak létre esetenként egy úgynevezett második koronaszintet is, ha az volt a cél.

A vajszlói uradalomban az évi fahozam kis részét szerszám- és tűzifaként az uradalom maga használta fel, nagyobb részét azonban az 1850-es évektől a század végéig szálanként és

23 Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára. XI. 605. Erdészeti kimutatások, javaslatok 1815–1891.

24 ZÓKA Péter: A bellyei uradalom a 19. század végén. In *Uradalmak térben és időben*. Szerk. BORSY Judit. Pécs 2013. 349. (Baranya Történeti Közlemények 5.)

25 MNL SML IV. 428. 106. doboz.

tövön, lábon értékesítette. A mellékjövödelmek között a századfordulóig jelentős szerepet kapott a tisztások legeltetése, a makkoltatás, és a lapályok sásos füvének kaszáltatása. Szigorú miniszteri utasítás értelmében azonban az erdők megújítása érdekében a vágásterületeken a kihasználás megkezdése előtt legalább 5 évig, a vágás befejezése után pedig legalább 20 évig tilos volt a legeltetés és a makkoltatás.²⁶

ERDŐSÍTÉSEK

Nagyon fontos feladat volt az erdőfelújítás. Korábban a felújítás leginkább csak sarjadzással történt, de ez a gyakorlat lassan megváltozott az 1890-es évekre. Egyre nagyobb hangsúlyt fektettek a megfelelő kivitelezésű felújításokra. A vágások pótlása leginkább alátelépítésekkel történt, amelyre a kocsánytalan tölgymakk a legkedveltebb, de használták a kocsányos tölgy- és csermakkot is. A 19. század végére egyre nagyobb arányban végeztek felújításokat csemetével. Az erdei tisztások és vágások okozta hiatusok pótlására facsemetéket használtak, amelyeket a csemetekertekben állítottak elő. Minden nagyobb erdőbirtoknak megvolt a maga csemetekertje; a községi és egyéb állami kezelés alatt levő erdők részére pedig az államerdészeti hivatal kaposvári csemetekertjében állítottak elő erdei csemetéket, melyekből évenként kb. 3 millió darabot osztottak ki ingyen. A lakócsai uradalomban az erdőfelújítások kis részben természetes, nagyobb részt mesterséges úton történtek. Itt is alkalmazták azt a módszert, amikor a tarvágott területen 2–4 évig mezőgazdasági művelést folytattak. Majd elkezdték a felújításokat párhuzamos sorokba történő ültetéssel vagy vetéssel. A sorközüket pedig a sorokban levő újulatok összeczáródásáig folyamatosan ápták, hogy a gyomnövények túlságosan ne erősödjének meg. Az árterületi erdőkben vegyesen tű- és gyökérsarjak nyerésére, valamint megfelelő ápolására törekedtek. A csemeték megtermelésére nagy hangsúlyt fektettek a saját csemetekertek létrehozásával. A vajszlói uradalomban az erdők megújítása főként természetes úton történt. Mesterséges beavatkozásra csak tisztások beültetésénél és hézagos fiatalosok pótlásánál került sor. Természetes felújítás esetén az első ötévi vágásterületen vágási tilalmat rendeltek el. Az első évben kivágták a gyertyánokat és a munkát akadályozó cserjéket, a következő évtől az évi ütemezésnek megfelelően tarvágást alkalmaztak.²⁷

Az erdei legeltetést mint haszonvételt az 1879-es erdőtörvényben meglehetősen részletesen szabályozták. Mindezt azért tették, hogy a fiatal erdőket, sarjadzásokat ne legeljk le, vagy ne pusztítsák el az állatok. Ezzel is védtek az erdőfelújításokat, amelyekre kötelezték a gazdálkodókat, miután tarra vágták az erdőt.

Említsük meg még a vadászatot mint az erdővel szoros kapcsolatban álló mellékhaszonvételt. Somogy és Baranya vadállománya mennyiségileg és minőségileg is a legjobb hírnévnek örvendett. Herceg Festetics Tasziló berzenczei vadászterületei és vadászatai világhírűek voltak. A vármegye főurainak legnagyobb részénél a vadállomány nemcsak kímélésben és gondozásban részesült, hanem mesterségesen is tenyésztették, és annyira szaporították, hogy az őszi vadászatokon egy napon 1000–2000 vad került terítékre. Nem véletlen, hogy e vadban gazdag vidék, a hatalmas szarvasbikák kilövésének lehetősége felkeltette a vadászszenvédélyéről híres herceg Hohenlohe figyelmét.²⁸ A vadászat a bellyei uradalomban is nagy figyelmet kapott: a Habsburg főhercegi tulajdonban lévő nagybirtokon a színvonalas vendéglá-

26 KISS Z. Géza: *Ormánsági változások. Fejezetek a 18–19. századi társadalom történetéből*. Budapest 1991. 60.

27 KISS 1991. 59.

28 KAPOSI Zoltán: Kaszópusztai vadászatok (1912–1926). *Közép-Európai Közlemények* 2016. 1. 77.

tás (hiszen több császár is előfordult a vadászok között) érdekében öt vadászkastélyt is építettek (Bellyén, Főherceglakon, Bédán, Karapancsán és Kőrisedőn).²⁹ Az apróvad tenyésztésénél leginkább az angol fácanfélékre fektették a hangsúlyt, melyek tojásait összeszedték, és kotlós-tyúkokkal keltették ki. De a nyúl- és fogolyvadászat is igen élvezetes volt itt. Szép vízi-vadászatok voltak a Dráva vidékén és a Balaton mentén elterülő nádasokban, ahol a vadrécek és vadludak nagy számban keltettek és tanyáztak. Az apróvadak elszaporodását a kímélés, gondozás és tenyésztés mellett a dúvadak rendszeres irtása is előmozdította. Nagyvad szintén bőven előfordult Somogyban nemcsak a zárt vadaskertekben, de a szabad területeken is.³⁰

FAIPAR A DRÁVA MENTÉN

A Dráva mente erdőségei, valamint a folyó adta szállítási lehetőségek miatt ebben a térségben mindig volt jelentősebb méretű faipari kapacitás. Mint azt már korábban említettük, a fa univerzális termék volt, vagyis a feldolgozása mind az uradalmaknak, mind a térség lakosságának fontos volt. A 19. századi gazdaságfejlesztés, a majorsági üzem bővítése magával hozta az építőanyag iránti kereslet növekedését, így nem véletlen, hogy az uradalmak igyekeztek saját faipari üzemeket kialakítani. Ennek kezdeti formája az őrlőmalmokhoz kapcsolt deszkametsző volt. Ez azt jelenti, hogy amennyiben a malom gabonaörlő kapacitására éppen nem volt szükség, s volt megfelelő mennyiségű felduzzasztott víz a malomcsatornában, akkor a vízzel a deszkametszőt hajtották meg. A technikai fejlődéssel később sok minden megváltozott, s a dualizmus korában már nemcsak a vízimalmok és a deszkametszők, hanem a gőzipari berendezések is gyorsan terjedtek. Ehhez viszont vállalkozókra volt szükség. A dualizmus korában a Dráva mente térségében több, országos léptékben is jelentős faipari üzem jött létre, bár kétségtelen, hogy a faipar egyáltalán nem korlátozódott az uradalmakra. Így például a nagyon gyorsan fejlődő Barcon 1882 júniusában jegyezték be az Eugén Smith és Társa Betéti Társaságot mint barcsi fakereskedőt és fafűrész-tulajdonost. Két évvel később a barcsi Dráva-híd megnyitását követően a francia Société d'improation de Chene Párizs központú cég létesített fióktelepet.³¹ Egy másik fontos vállalkozásnak számított a pécsi Engel Adolf-féle par-kettagyár barcsi (és szigetvári) fióktelepének létrehozása 1877-ben.³²

Továbbá korának egyik legnagyobb közép-európai faipari üze me működött a Dráva szlavóniai oldalán, Beliscsén, amely Gutmann Henrik 1884-ben alapított legjelentősebb, egyben legmaradandóbb vállalkozása volt. (Beliscse a település korabeli megnevezése volt, de előfordult a forrásokban Belisce és Belistye néven is.) Gutmann Henrik kezdte el, de 1890. évi halála után fiai fejlesztették európai hírűvé az üzemet. E nagyszabású tőkés vállalkozásra az 1881. évi 44. törvénycikk – mely 15 évi adómentességet biztosított a gyáripár fejlesztői és az új iparágak meghonosítói számára, főleg a nemzetiségi vidékeken – is inspirálta Gutmannt. A telep helyét egyszerűen választották ki: Verőcze megyében, a Dráva hajózható szakasza és a vasútvonalak közelében létesítették.³³ A korabeli Pallas Lexikon így jellemezte a céget: „Itt van a kontinens egyik legnagyobb ipartelepe, a Gutmann Vilmos és Alfréd cég fafűrész-

29 Lásd: ZÓKA 2013. 355.

30 UJVÁRY 1914. 322.

31 T. MÉREY 2007. 142.

32 *Központi Értesítő* 1889. 50. (május 30.) 464.; lásd még: ENGEL Adolf: *Életemből*. Pécs 2009. életrajzi leírását.

33 KERESÉNYI Edit: A nagykanizsai Gutmann-család felemelkedése a nagyburzsoáziaiba. In *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból*. 1979. Szerk: DEGRÉ Alajos. Zalaegerszeg 1979. 155. (Zalai Gyűjtemény 12.)

lő- és tanninyára. A B.-i telep, mely a még 8 évvel ezelőtt terméketlen talajon mintegy varázsütesre keletkezett, a legfényesebben sikerült amerikai telepítésekre emlékeztet. Maguk a telepítvények egész várost alkotnak, templommal, iskolával, szállóval, a munkáslakok hosszú soraival, posta- és táviróhivatallal a két nagy vasúti állomással. Az itteni fűrészgyár a tölgyfaiparban Európa legnagyobb telepe. A Dráva partján van a rakodó, ahol a többnyire Angliába, Franciaországba és Belgiumba szánt fát a vontatóhajókra rakják. A tanninyár termékeit többnyire külföldre szállítják; vele kapcsolatban hordógyár és faaprítókészülék is van. A telephez a faanyagot egy 142 km hosszú iparvasút szállítja Szlavóniának, most a Majláth-család birtokát képező (előbb Prandau-féle) Európában szinte páratlan őserdeiből.”³⁴

A Gutmann-fivérek az üzemet ezután is szinte évről évre bővítették. Méreteire jellemző, hogy a 19–20. század fordulóján már 3000 munkást foglalkoztatott, és 180 db, összesen 1600 lóerejű famegmunkáló gépet, valamint 20 db gőzkazánt üzemeltetett. 200 km hosszú iparvasúton 800 vasúti kocsis és 9 mozdony szállította a kitermelt fát a környező erdőkből az üzembe. Ahhoz, hogy az üzem nyersanyagának utánpótlása biztosított legyen, hatalmas birtokokat vásároltak döntően a valpói Prandau bárótól a Dráva mentén,³⁵ így saját erdősegeik fáját dolgozhatták föl. Vóciban 49 000 hold, Orahovicán 23 000 hold erdőt vettek.³⁶ Egy későbbi adat szerint birtokaik mérete már meghaladta a 100 000 holdat, ami egyúttal azt jelenti, hogy a Gutmann-család tagjai hatalmas Dráva menti uradalom birtokába kerültek, s nem volt nagyobb birtokos náluk a szlavóniai területen.

ÖSSZEGZÉS

Az erdő minden korban fontos volt az ember számára, így az általam vizsgált időszakban is, amikor az embernek meg kellett élnie, és meg kellett szoknia az évszázados hagyományokon alapuló erdei haszonvételi lehetőségek folyamatos beszűkülését. A Dráva mentén elterülő hatalmas kiterjedésű „őserdők”, amelyek főleg kocsányos tölgyesek voltak, országos viszonylatban is rendkívüli alapot biztosítottak a 19. század végére a professzionális erdőgazdálkodás elterjedésére és helyzetének megerősödésére az ezen a vidéken elterülő uradalmak körében. Fontos bázisát adták a faanyag további feldolgozását jelentő modern, a nemzetközi piacokon is helytálló faipar kifejlődéséhez. Az uradalmak fenntartható és profitábilis erdőszeti tevékenységének a működéséhez a nagyüzemek számára az egyéb haszonvételi formák is fontosak voltak. Igen változatos a felmerülő haszonvételi formák listája, amelyek nagyban függtek az uradalom adottságaitól és a haszonvételek kiaknázására irányuló hozzáállástól. Ugyanakkor az is tagadhatatlan, hogy az 1879. évi erdőtörvény jelentős minőségi javulást eredményezett hosszabb távon az erdőállományokban és az uradalmak gazdálkodásában. Az esztelen, azonnali pénzszerzést célzó erdőirtásoknak akartak gátat szabni, és arra törekedtek, hogy minőségi szempontból magasabb szintre emeljék a hazai erdőgazdálkodási gyakorlatot. Ezért hozták létre az erdőfelügyelőségek hálózatát, amelyek a folyamatos ellenőrzések, engedélykiadások és esetleges büntetések útján próbálták meg befolyásolni a törvény hatálya alá eső gazdálkodókat. A törvény hatására elindult egy új és pozitív folyamat, s a század végére kialakult a kor modern erdőgazdálkodása a vizsgált uradalmak majdnem mindegyikében. Ahol

34 *Pallas Lexikon. III.* Szerk. GERŐ Lajos. Budapest 1885. 44.

35 OBAD, Mladen – OBAD, Bojana Bojanic: *Kastélyok és történeti kertek Szlavóniában Zágrábtól Újlakig*. Zágráb 1998. Lásd még: <http://varak.elte.hu/aaacikkek5/szlavoniaikastelyok.htm> (az anyag letöltése: 2019. május 2.).

36 KERESZÉNYI 1979. 157.

nem történtek jelentős változások ebben az irányban, az annak tulajdonítható, hogy nem voltak nagy arányban vagy értékben erdőterületek az uradalmak birtokában. A 19. század utolsó évtizedeiben a jó minőségű, nagy értéket képviselő erdőknek köszönhetően jelentős számban települtek ide, avagy jöttek létre helyi kezdeményezésre faipari vállalkozások. Az iparág fellendülése piaci konjunktúrát idézett elő a fatermékek keresleti oldalán ebben a térségben.

Az elmondottakból kitűnik, hogy a kedvező külső folyamatoknak jelentős hatása volt a helyi gazdálkodásra, melynek eredményeképpen a Dráva mente térségében az erdők állományának aránya a többi művelési ághoz képest – csak úgy, mint az ország más területein – rövid idő alatt alaposan lecsökkent a 20. század elejére. Ez főleg a szántóföldek javára történt ezen a vidéken is. Az első világháború után kezdett el ismét növekedni az erdőterületek aránya az új országhatárokon belül, mivel a legjelentősebb erdészeti potenciállal rendelkező vidékeket a békeszerződés elcsatolta, s az ország importra szorult fatermékekből. Erre az új helyzetre az erdőtelepítések ösztönzése volt a válasz annak érdekében, hogy legalább önellátóvá váljon az ország faanyagok tekintetében.

MÁTÉ SZABÓ

THE IMPACT OF THE 1879 FORESTRY LAW ON THE DEVELOPMENT OF MANORIAL FOREST MANAGEMENT AND TIMBER INDUSTRY IN THE DRÁVA VALLEY

ABSTRACT

In the essay I examine how the manors manage their forests on this territory which was famous about its old slavonic oak forests at that time. I was excited about that what kind of forest management system was built in the 19th century in the manors which are located in this the region. I dealt with every manors which are located in the right and the left side of the Dráva. At the very beginning of my essay I point out what the forest given to the members of the society of the 19th century. I do this, because I would like to show that why the forest was so important for the men of the age. Furthermore I point out what kind of changes happened by the Forest Law of 1879 in the lifes of the involved and in their farming methods. I show forestry specificities of the manors along Drava river that I examined and separately evaluated their management, organizational, profit taking and afforestation methods. Finally I examine that how much the qualitative forestry is related to the modern wood industry.

TOLNAY GÁBOR

A BIRTINI¹ ERDŐ ÜGYE

Adalék a Trianon utáni agrárperekhez

A Fehér- és Fekete-Körös összefolyásánál lévő emelkedett pont, nem csak mint a hajdani békési vár helye ragadja meg a figyelmünket. Nevezetes ez a hely azért is, mert itt alakult ki Békés vármegyének hét évszázad óta az egyik legnépesebb helysége: Békés nagyközség.²

Békés nagyközség lakosságának a száma 1910-ben 26 875 fő volt, melyből a külterületen élt 10 911 fő (37,75%). A város határa 1911-ben 60 901 kat. holdra terjedt.³ A község határában helyezkedett el az úgynevezett „Fásmelléki erdő”,⁴ amelynek eredeti területe 601 kat. hold 366 négyszögöl⁵ volt. Tekintettel arra, hogy az erdő fajt betegség támadta meg, a képviselő-testület úgy döntött, hogy letarolja az erdőt, majd a földet szántóként vagy hosszabb időtartamú bérletként osztja ki a rászorulóknak között.⁶

1 Birtin (rom. *Biritin*), Bertény: erdélyi falu, Hunyad vm., Körösbányai járás (Birtin, RO). Lakosainak száma 1914-ben: 815, ebből magyar: 81, román: 644, horvát: 81, ezen belül római katolikus: 112, református: 15, görög keleti (görög ortodox): 681.

Birtin, Bertényfalva egykor Zaránd vármegyéhez tartozott. Nevét 1213-ban *Berceu*, 1439-ben *Berténfalva* néven említette oklevél Világos várának tartozékaként. Később a neve többféle formában is szerepel, így 1808-ban *Birtin*, *Birtu*, 1913-ban *Birtin* változatban. 1891-ben a *Pallas nagy lexikona*. (I–XVI. Szerk. BOKOR József. Budapest 1893–1897. [a továbbiakban: PNL]) így írt Birtinről: „Kis-község Hunyad vármegye körösbányai járásában (1895), 485 oláh lakossal; 1891. itt arany- és ezüstbányát fedeztek fel, melyben az ér vastagsága egy méternél több”. PNL 1891. III. 317.; 1910-ben 815 lakosából 644 román, 81 magyar, 81 horvát volt. Ebből 681 görögkeleti ortodox, 112 római katolikus, 15 református. VARGA E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. Népszámlálási adatok 1850–1992 között. I–V.* Csíkszereda 1998–2002. V. 162.

2 Békés a 15. század derekától földesúri mezőváros (*oppidum*). A 16. században községi előljárósága, kiváltságai őrzése érdekében a település volt szabad királyi városi rangjára hivatkozott. A török kiűzését követően ismét uradalmi mezőváros. 1872-től nagyközség, majd 1973-tól város.

3 *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint.* Szerk. A Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest 1912. 278. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 42.)

4 Békés mezőváros „Jelentékeny erdője Csaba felé nyúlik. [...] sok tanyája és népes pusztája van, mint Bélmezyer, Fásmellék [...]”. Lásd: *A Magyar Birodalom leírása különös tekintettel az 1876. XXXIII. törv.-cikkre. A művelt magyar közönség számára.* Klny. BALLAGI Károly és KIRÁLY Pál „Egyetemes Földrajz”-uk III-ik kötetéből. Budapest 1878. 131–132.

5 KARÁCSONYI János: *Békés vármegye története. I–II.* Gyula 1896. II. 27–42.; *Békés vármegye.* Szerk. MÁRKUS György. Budapest 1936. 239–248.; EMBER Győző: *Az újratelepülő Békés megye első összeírásai.* Békéscsaba 1977.

6 Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: MNL) Békés Megyei Levéltára (a továbbiakban: BML) Gyula V. 301. Békési jegyzőkönyvek (a továbbiakban: jkv.) 1910. 1910/27. közgyűlési szám (a továbbiakban: kgy. sz.) 1910. február 17.

A felettes hatóság, a Földművelésügyi Minisztérium az erdő felszámolását nem engedte meg, az eredeti erdő tarvágása esetén annak pótlását írta elő. Hosszas hivatali eljárást követően a 79262.I./A.1. számú határozattal, azzal a feltétellel engedélyezte az erdő kivágatását, ha a község más helyen vesz hasonló nagyságú erdőt, és annak üzemterv szerint való kezelését biztosítja. E leirat alapján keresett módot Békés előljárósága egy alkalmas erdőterület megvásárlására. Mivel a minisztériumi határozat nem kötötte ki, hogy az új erdőnek Békés község közigazgatási határán belül kell lennie, megbízták Bunchvald Ödönt, hogy keressen számukra megvásárolható erdőt. Bunchvald 7000 korona „munkadíjért” vállalta a feladatot.

Bunchvald Ödön közvetítésével került látókörükbe a Bihari Erdő, Ipar- és Mészégető Rt. tulajdonát képező, a Hunyad megyei Birtin, Karasztó,⁷ Prihodes⁸ helységekhez tartozó 2754 kat. hold 1185 négyszögöl erdőterület, amelynek megvételét a képviselő-testület név szerinti szavazással hagyta jóvá. Az adásvételi szerződés érvényessé tételéhez a határozatot közhírré kellett tenni a községben, ezt követően felterjesztették jóváhagyásra Békés vármegye törvényhatósági bizottságához, valamint a belügyminiszterhez és a földművelésügyi miniszterhez.

A lépésre kényszerített Békés község önkormányzata – nagyon ügyesen – a feladatot úgy szerette volna megoldani, hogy a tarvágásra kijelölt Fásmelléki erdő területét olyan telepítésre kijelölt erdőterülettel pótolja, amely éppen vágás alatt volt. Majd ezen az új, letarolt területen 600 kat. holdon elvégzik az újraterelítést – hiszen a község tulajdona lesz ez a terület is, ezért el kell, hogy fogadja a minisztérium saját telepítésű területnek a Fásmelléki erdő kiirtása után. Így az egyre gyarapodó számú, szegényebb sorsú földműves számára juttathat 600 kat. hold szántóföldet.

AZ ERDŐ VÉTELÁRÁNAK LEHETSÉGES FORRÁSAI

A birtini erdő eladója – Békés előzetes tájékoztatása alapján – első lépésben 1800 kat. hold területet adott át a községnek. Ennek ellenértéke 90 000 K volt. Ezt az összeget egyrészt a község kezelésében lévő gyámpénztárból 60 000 K erejéig, másrészt a gyámpénztári tartalék-alapból kívánta az előljáróság előteremteni.⁹

A község előljárósága valójában azzal számolt, hogy az adósság tőkéjét és kamatait 10 év alatt, a hátralékos vételárakat a Fásmelléki erdő letarolt faállományának eladásából befolyt összegből, felszabadult talajának szántóföldként történő bérbeadásából, a letarolt és legelő-

7 Karasztó (rom. *Cărăști*): település Erdélyben, Hunyad vármegyében, Körösbányától nyugatra, a Fehér-Körös mellett. Karasztó, Karasztfalva egykor Zaránd vármegyéhez tartozott. Nevét 1439-ben említette először oklevél *Karasztfalva* néven. 1464-ben *Kereszthe Jamusfalva* néven írták, amely ekkor is már Világos várához tartozott. Nevét 1760–1762 között *Keresztó*, 1888-ban *Carasteu* (Karasztó), 1913-ban *Karaszto* alakban írták. VARGA E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. V. Brassó, Hunyad és Szécheny megye. A Kárpátokon túli megyékhez került települések. Népszámlálási adatok 1850–1992 között.* Csíkszereda 2002. 661. (Múltunk Könyvek)

8 Prohodes^t (rom. *Prihodie*): falu Erdélyben, Hunyad vármegyében. Lunkány (rom. *Luncani*) mellett fekvő telekülésként Prihodes^t korábban Lukány része volt. 1966-ban 153 lakosából 148 román, 5 magyar; 1977-ben 98 lakosából 96 román, 2 magyar volt. 1992-ben 47, a 2002-es népszámláláskor 34 román lakosa volt. VARGA 2002. 164.

9 MNL BML Gyula V. 301. Békési jkv. 1910. 27/1910. kgy. sz. 1910. február 17. A gyámpénztárból és annak tartalékalapjából magánosok nem kölcsönözhettek. Ezeket az összegeket a község kezelte, és előírás szerint pénztintézetekben tartotta, amiért 1910-ben 4,12%-os évi kamatot adott a bank. A község felettes hatósága (a vármegye törvényhatósági bizottsága) engedélyt adhatott a községi képviselő-testület számára, ennek ideiglenes felhasználására (jelen esetben 5%-os évi kamattal) abban az esetben, ha biztosítottak látszott a megtérülés, a pénzügyi rentabilitása.

ként használt birtini erdő rész jövedelméből törleszteni tudja. Titokban talán némi hasznot is reméltek. Ez az elgondolás 1910-ben reálisnak és véghez vihetőnek tűnt, még bizonyos túlbiztosítással számolva is.

Papíron szépen levezethető az elképzelés, amely működőnek és rentábilisnak tűnt, továbbá a felettes kormányzati elképzeléseket is teljesítették volna általa. De jött az első világháború, a trianoni béke, így a megvásárolt 2754 kat. hold „saját föld” máris külföldre került, és vitte magával, törte össze a békésiek minden jó és egészséges elképzelését a többre jutásra, az előbbre lépésre vonatkozóan.

BOTLADOZÁS AZ IGAZSÁG KERESÉSE KÖZBEN, A BÜROKRÁCIA ÚTVESZTŐIBEN

1910 és 1924 között nem találtunk olyan levéltári adatot, amely szót ejtett volna a birtini erdő ügyéről. Érdekes ez azért, mert a párizsi békeszerződést aláíró hatalmak hat hónapban jelölték meg azt az időt, amely alatt – a siker némi esélyével – panaszt lehetett benyújtani a tulajdonjogi sérelmek miatt. Tehát 1924-ben már jóval meghaladták azt az időpontot, amikor még jogosan követelheték egy közösség tulajdonát.

1924. február 15-én a békési képviselő-testület rendkívüli ülést tartott, mert – mint utóbb kiderült – a pénzügyminisztériumból telefonon felhívta a községet bizonyos „Pokoli miniszteri tanácsos”,¹⁰ és tájékoztatást kért arról, hogy van-e erdeje a községnek a románok által megszállt területen? Amennyiben van, azt haladéktalanul jelentsék neki. Az alaposan elkésett kormányzat ugyanis az ebben az időben Bukarestben folyó tárgyalásra akarta betereszteni a birtini erdő ügyét. Amíg ezek a tárgyalások folynak, addig a község ne tegyen lépéseket más irányba – szövelt a miniszteri tanácsos utasítása.

Ezt követően keresték fel a község képviselői Makra Géza pénzügyminisztériumi jogügyi tanácsost, aki a minisztériumok részéről – a békeszerződés értelmében – a magyar állampolgároknak a megszállott területen lévő vagyonok lefoglalása ellen beadandó jogorvoslatok ügyében járt el.

*„A magyar állampolgárok utódállamokhoz került ingatlanvagyonát illető[en] [...] a károsultak számára reményt szinte csak az a perlési lehetőség jelentett, melyet a trianoni békeszerződés 250. paragrafusára nyújtott. Az utódállamok különböző, elsősorban a földreformokból fakadó rendelkezéseivel szemben a tulajdonukról természetesen lemondani nem akaró magyar állampolgárok [...] a román, csehszlovák, vagy jugoszláv viszonylatban létrehozott hágai döntőbíróshoz fordultak panaszukkal.”*¹¹

Makra tanácsos tájékoztatta a községet, hogyha a Bukarestben folyó tárgyalás nem vezet eredményre, akkor Békés nevezze meg azt a román végzést, amellyel a tulajdonát képező erdőt földbirtok-politikai célra igénybe vették. Ezen végzés hivatalos tudomásra jutásától számított fél év alatt éljenek panasszal a nemzetközi bíróságon. A panaszíratot francia vagy német nyelven nyújtsák be, és a nemzetközi jogban előírt szabályok szerint fogják lefolytatni az eljárást. Ezt követően a nemzetközi menekültügyi hivatal jogügyi irodájához forduljon a község, hogy ott „vegyék meg” a tényálláshoz szükséges adatokat, esetleg az erdő hivatalos

10 A miniszteri tanácsost, aki nem közölte, hogy melyik minisztériumot képviseli, a község nemzetgyűlési képviselője végül a pénzügyminisztériumban találta meg.

11 RÁCZ Kálmán: Esztergomi érsekiség kontra csehszlovák állam – egyházi birtokperek a hágai bíróság előtt (1. rész). *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2004. 3. 35–53. Lásd még: <http://forumszemle.eu/2004/06/15/racz-kalman-esztergomi-ersekseg-kontra-csehszlovak-allam-egyhazi-birtokperek-a-hagai-birosag-elott-1-resz/> (az anyag letöltése: 2019. március 20.).

igénybevételéről szóló végzést vagy határozatot. Itt fogják őket utasítani, hogy kihez forduljanak a panaszirat megszerkesztése és beadása érdekében.¹²

Közben Békés község ügyésze, Varga István levelezésbe kezdett az Erdélyben élő körösbányai ügyvéddel, Ajben Bélával. Ajben a román kormány a birtini erdő ügygondnokának nevezte ki, mert az ingatlant földbirtok-politikai célokra vették igénybe. Varga ügyész kérte a községi előljáróságot, hogy írásban forduljanak a belügyminisztériumhoz, ügyükben kérjék a tárca intézkedését is.¹³ A község 332/1924. közgyűlési számú határozata alapján ezt meg is tette, de a beadványára nem kapott választ.¹⁴

A román féllel folytatott tárgyalásban a kezdeti barátságos magatartás rövidesen más hangnembe csapott át. Az erdőről döntő pert 1924. december 31-re tűzték ki, amelyre a község csak 1925. január 2-án kapta meg az idézést. Ajben doktor is beperelte a községet 9770 lei ügyvédi munkadíj elmaradása miatt. Békés vármegye Közigazgatási Bizottságának gazdasági albizottsága pedig a 4855/1927. számú megkeresésében kérdést intézett Békés nagyközséghez. Arra kértek választ, hogy a község Hunyad vármegyében vásárolt, „állami ellátásba adott”, jelenleg román megszállás alatt lévő területen fekvő földbirtokait miképpen akarja hasznosítani?

A békési képviselő-testület továbbra is fenntartotta az 1925. november 4-én hozott határozatát:

1. a község hajlandó a Hunyad megyei erdőterületét a mostani pénzügyi viszonyoknak megfelelő vételár mellett eladni;
2. esetleg román állampolgárok Magyarországon lévő hasonló értékű ingatlanáért elcserélni.¹⁵

Ennek az álláspontnak a képviselét és támogatását, valamint a kormányhoz történő felterjesztését kérték felesles hatóságaiktól a békésiek.¹⁶

A békéscsabai Erdőhivatal 1928-ban már szorgalmazta, hogy a község a kiirtott Fásmel-leki erdő helyett valahol telepítsen hasonló nagyságú erdőt. Ugyanezt tette Békés vármegye Közigazgatási Bizottsága is a 4887/1928. kb. számú határozatával, azzal a megszorítással, hogy a község erdejét – ami valójában már nem létezett – vegyék állami kezelésbe. Erre a község nem tehetett mást, mint hogy kérelmezte a földművelésügyi minisztertől az állami kézbe vétel elhalasztását az optáns per¹⁷ eldőléig.

Optáns per névvel a közhasználat azokat illette, amelyeket az I. világháború után azon földtulajdonosok indítottak, akiknek a birtokait a trianoni békeszerződés értelmében az utód-államokhoz – Csehszlovákiához, Jugoszláviához és főleg Romániához – került országrészekben állami tulajdonba vették, bár a tulajdonosok magyar állampolgárságuk fenntartása érdekében

12 MNL BML Gyula V. 301. Békési jkv. 1924. 69/1924. kgy. sz. 1924. március 28.

13 MNL BML Gyula V. 301. Békési jkv. 1924. 32/1924. kgy. sz. 1924. augusztus 20.

14 MNL BML Gyula V. 301. Békési jkv. 1925. 35/1925. kgy. sz. 1925. február 12.

15 MNL BML Gyula V. 301. Békési jkv. 1925. 372/1925. kgy. sz. 1925. november 4.

16 A felterjesztésben azt is rögzítette a békési képviselő-testület, hogy a Közgazdasági Bizottság 3612/1925. kb. sz. rendeletének eleget tett, a Hunyad megyei erdőterület értékesítésének ügyében 372/1925. kgy. sz. határozatával már döntött, és ezt a határozatot a békési járási főszolgabíró útján Békés vármegye törvényhatósági bizottságához 1925. november 19-én beterjesztette. Erről a beterjesztésről a Gazdasági Albizottságnak 1925. november 19-én jelentést is tett. Megállapította tehát a békési képviselő-testület, hogy ebben az ügyben Békés község előljáróságának egy tagját sem terhel a felelősség, mert minden felhívásra pontosan, időben és érdemben válaszoltak a szolgálati utat betartva. MNL BML Gyula V. 301. Békési jkv. 1927. 204/1927. kgy. sz. 8680/27. ikt. sz. 1927. szeptember 26.

17 *Diplomáciai és nemzetközi jogi lexikon*. Szerk. HAJDÚ Gyula. 2. átd. kiad. Budapest 1967. 684–686.

„optáltak”, tehát nem lettek csehszlovák, jugoszláv, illetve román állampolgárok. A trianoni szerződés fentebb említett 250. §-a ugyanis úgy intézkedett, hogy a „*magyar állampolgároknak vagy a magyar állampolgárok által ellenőrzött társaságoknak a volt Osztrák–Magyar Monarchia területén fekvő javai, jogai és érdekei nem esnek [...] lefoglalás vagy felszámolás alá*”. A nevezett országok azonban a területükön lévő, bizonyos nagyságot meghaladó földbirtokokat agrárreform céljára kisajátították tekintet nélkül arra, hogy azok tulajdonosai hazai vagy külföldi (az adott esetben magyar) állampolgárok voltak-e. Ezért az érdekelt magyar tulajdonosok a hazai kormány diplomáciai fellépését követelték, hogy földjeiket visszaszerezzék, vagy kártalanításhoz jussanak. Az ezen javakért folytatott diplomáciai, nemzetközi jogi, esetleg közigazgatási eljárás kapta gyűjtőnéven az optáns per elnevezést. A hágai ingatlanpekrek a magyar kormánynak lehetőséget adtak „a trianoni jogtalanságok demonstrálására”, az európai közvélemény elé tárására.¹⁸

A levéltári adatokból az tűnik ki, hogy Békés nagyközségnek a felettes és szakhatóságok nem tudtak tényleges segítséget nyújtani a birtini erdő tulajdonlása, illetve az érte járó kárpótlás ügyében. Az Erdőhivatal továbbra is követelte az erdőtelepítést; a vármegyei Közigazgatási Bizottság a 600 kat. hold terület államosításával fenyegetett; a Földművelésügyi Minisztérium kontrázta – a község meg magára maradt. A főszolgabíró továbbította felettese utasításait, hogy a birtini erdőbirtok után kivetett ellátási, őrzési járulékot fizessék meg. Továbbá a község az utódállam területén lakó megbízottait is lássa el meghatalmazással, s azok nevére és lakóhelyéről az érdekelt állami hatóságokat megfelelően értesítsék. Kézdivásárhelyről is levél érkezett Békéshez, amelyet Sólyom Miklós ügyvéd írt, hogy hajlandó elfogadni az erdő ügyére vonatkozó megbízatást, ezért utasítást és meghatalmazás kért. A község előbb tájékoztatást kért: kisajátították-e az erdőt; ha igen, milyen összeggel; azt jelenleg ki kezeli; s ezért megnyit kér?¹⁹ Az ügyvéd a községgel közölte a körösbányai kisajátító bizottság, valamint a Hunyad megyei kisajátító bizottság határozatait. A kisajátítás árát még nem tudja, de az erdőn már 105 002 lei 94 bani adóhátralék van. Ez az adóhátralék az elvétel óta keletkezett, hiszen amíg a terület a község kezelésében volt, addig adóhátralék nem képződött. A kisajátítási határozat az ügyvéd szerint sem a magyar, sem a román törvények előírásainak nem felelt meg. Értesülései szerint a román illetékes hatóságok az optáns per megindításáig ki akarnak egyezni a földtulajdonosokkal. Arany lei kötvényeket akarnak kibocsátani, amellyel kapcsolatban az ügyvéd azt javasolta, hogy a község ezeket vásárolja meg, de ne értékesítse. Békés község előjárósága minden erdélyi információról tájékoztatta a felettes hatóságokat.²⁰

A szegedi Erdőigazgatóság értesítette a községet a külügyminisztérium rendeletéről, amely válaszolt a községi előjáróság fentebb említett, a belügyminisztériumhoz intézett kérdésére.²¹ A külügyi tárca rendelete értelmében – amely a magyar állampolgárok birtokainak az elszakított területeken történt kisajátítási ügyeire vonatkozott – a minisztériumnak Békés község igénye érvényesítését nincs módjában megkísérelni a Népszövetség előtt, mert a település romániai erdőbirtokának kisajátítása miatt a magyar–román vegyes döntőbizottság előtt nem indítottak pert.²²

18 A hiányos forrásadottságok miatt az optáns perekről jórészt csak a két világháború közötti időszakban születtek feldolgozások. „*A közelmúlt és napjaink történetírásából a kérdéssel inkább csak a korszakot összefoglaló szintézisek egy-egy bekezdéséből értesülünk.*” Lásd: RÁCZ 2004. 35–53.

19 MNL BML Gyula V. 301. Békési jkv. 1928. 177/1928. kgy. sz. 549/28. ikt. sz. 1928. május 31.

20 MNL BML Gyula V. 301. Békési jkv. 1928. 249/1928. kgy. sz. 549/28. ikt. sz. 1928. augusztus 31.

21 MNL BML Gyula V. 301. Békési jkv. 1925. 35/1925. kgy. sz. 1925. február 12.

22 MNL BML Gyula V. 301. Békési jkv. 1929. 388/1929. kgy. sz. 13606/29. ikt. sz.

Békés község előljárósága levelezésének soraiban megbúvó, de néha a felszínre is törő méltatlankodása mindenképp jogosnak tűnik. Ám a kormánysszervek sem voltak mindig tisztában azzal, hogy milyen lépések megtétele hozhat eredményt ezekben a méltatlan ügyekben.²³

A békési közgyűlési jegyzőkönyv részletesen bemutatta azt a feladatsort, amelyet egy víddéki falu előljáróságának el kellett végeznie még annak tudatában is, hogy esetleg elvesztik a birtini erdőt, pedig annak megmentésére igen sok pénzt és munkát áldoztak.

1930. augusztus 22-i határozatával Békés község képviselő-testülete ismételten megerősítette az előző közgyűléseken már meghozott határozatát a tekintetben, hogy a Hunyad megyében vásárolt erdők román állami kézbe vétele miatt tiltakozik, és tulajdonjoguk visszaállítása érdekében pert kezdeményez.²⁴ A község érdekeinek képviselésével Varga István községi ügyészt bízták meg, ugyanakkor a hágai bíróságon Márk László jogtanácsost kérték fel képviselőikre.

A peranyag előkészítésének bonyolultságát tökéletesen érzékelteti Varga István beszámolója. A benyújtott kereset²⁵ tartalmazza azon indokokat, amelyek alapján Békés község kéri a Hunyad megyei erdő árának a hágai nemzetközi bíróság által alkotott alapból történő megtérítését.²⁶

Varga ügyész az ügyben tett lépéseket így foglalta össze: „Bejelentem a képviselő-testületnek, hogy a legutóbbi képviselő-testületi határozat szerint a per tárgyát képező erdő kat. holdankénti értékét a képviselő-testület 100 aranykoronában állapította meg azzal, hogy ezen összeg képezze a perértéket. Ezt azonnal közöltem expressz-ajánlott levélben dr. Márk Lászlóval, aki azonban ennek dacára a per értékét kat. holdanként 600 aranykoronára tette. Amidőn erre vonatkozólag a képviselő-testületi határozatot szóval is tudomására hoztam, azt a kijelentést tette, hogy csak így remélhetjük ilyen perérték mellett azt, hogy 100 aranykoronát megkaphatunk, mert gyakorlatból ismeri az eljárást s attól nincs tartania a községnek, hogy a perérték többletével pervesztés esetén a költségek is többet tesznek ki, mert a román-magyar vegyes döntőbíróóság előtti perekben per vesztésére esetére perköltség nincs. Csupán annyit kell fizetnie a községnek pervesztés esetén, amennyi per-biztosítékul a kereset kézbesítése előtt megállapították és előzetesen az a községtől beszédetik, amely összeg, mint már az első alkalommal is közölve lett, nem tesz ki többet 5–700 pengőnél, de talán még ennyit sem. A felől tehát nyugodt lehet a község, hogy a perbiztosítékon kívül egyéb perbeli költséget fizetni nem tartozik. A magasabb perérték azért szükséges, mert akármilyen összeg vétetik fel per értékéül, abból mindig bizonyos százalék engedményt kell tenni, és továbbá azért, hogy a per során megállapított érték a hágai nemzetközi bíróság által megszervezett alapból fog kiutaltatni, és miután ez az alap az összes igénylőket teljes egészében kifizetni úgysem tudja, a megítélt kereseti követelésnek is csak egy kis százaléka, 30–50%-a kerül majd kifizetésre, s így sokkal helyesebb az, ha a perérték olyan összeg, hogy abból engedni lehet, hogy az erede-

23 Nem véletlen, hogy csak 2002-ben összegezte Aradi Gábor a tanulmányában azokat a meglehetősen bonyolult eljárási lehetőségeket, „kiskapukat”, amelyeket a magyar ügyek képviselői sem tudtak mindig alkalmazni. ARADI GÁBOR: A San Remo-i tárgyalások magyarországi előkészülete. *Levéltári Szemle* 2002. 3. 24–38.

24 MNL BML Gyula V. 301. Békési jkv. 1930. 179/1930. kgy. sz. 2300/3. ikt. sz.

25 A román-magyar vegyes döntőbíróósághoz címzett francia nyelvű, 42 oldal terjedelmű keresetet Budapest 1930. augusztus 19-én postázták.

26 A keresethez csatolták a hiteles telekkönyvi kivonat másolatát, a kisajátításról felvett román nyelvű jegyzőkönyvet annak francia fordításával együtt; továbbá a késedelmes értesítés átvételéről szóló, közjegyző által hitelesített vétivet francia fordításban, másolatban; valamint Békés község képviselő-testületének a per megindítására vonatkozó határozatát; végül másolatban, francia fordításban a kisajátítást tudomásul vevő és az erről szóló értesítés késedelmes elküldését megállapító 36/1930. kgy. sz. 2300/1930. ikt. sz. községi közgyűlési határozatot.

ti követelésünket megkaphassuk. Különben is gyakorlat az, hogy a romániai erdők értéke ilyen összegben volt eddig is felvéve."²⁷

Az előjáróság tájékoztatta a képviselő-testületet, hogy a birtini erdő ügyében a magyar–román vegyes döntőbíróóság főtitkára 1930. szeptember 22-én írt levelében felhívta a községet, hogy egy hónapon belül küldjön 2250 frankot, mert a felszólalásra csak így adnak lehetőséget. Ezt az 508 P 50 f értékű összeget a község október 10-én elküldte Párizsba, és ott azt az október 14-i értesítés szerint meg is kapták.

Párizsban azonban lassan haladtak az ügyek, mert 1932. január 19-én érkezett csak az a felhívásuk, amely a beadvány kiegészítésére kérte a községet. Ezt Békés meg is tette.²⁸ Majd 1932. április 27-én érkezett egy újabb átirat, amelyben 600 frank befizetése mellett az eredeti kérvényből további 10 példány kiegészítő jegyzék küldését is kérték. A község teljesítette ezt a kérést is. Ezt követően ismét három megkeresést kapott a község²⁹ – egyre nyilvánvalóbb bizonyítékát a román–magyar döntőbíróóság főtitkára időhúzásának. A válaszokon azonban látszott, hogy ekkor már Békés község előjárósága is szeretett volna véget vetni az egyre kitástaalanabbnak tűnő ügynek. Azonban a község képviselőtét ellátó Márki László – aki mellesleg a kormány ügyeit is képviselte a nemzetközi döntőbíróóságon – továbbra is készségesnek mutatkozott, és megkísérelte, hogy a nemzetközi jogban olyan „kiskaput” találjon, amelyen keresztül a község kára valamennyire kielégíthető lesz. De az egyre ritkábban érkező levelek és telefonok alapján a békési előjáróság már rosszat sejtett.³⁰

Végül 1934-ben az eljáró Telegdy Lajos és Varga István jogász jelentette a képviselő-testületnek, hogy megszületett a román–magyar döntőbíróóság 2677. R. M. számú ítélete, amely Békés nagyközség keresetét elfogadhatatlannak nyilvánította, mert elmulasztotta az 1922. augusztus 22-én történt román kisajátítás elleni fellebbezésre kiszabott hat hónapot. Ezt a közgyűlés 1934. április 14-én vehette tudomásul.³¹

Kései utóhangként 1937. december 10-én tárgyalta a közgyűlés Békés Géza marosvásárhelyi mérnök levelét. A mérnök arra ajánlkozott, hogy hajlandó behajtani a román államtól a kártalanítás 257 800 lei összegét. A képviselő-testület állásfoglalása egy igen határozott nem volt.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy Békés nagyközség előjárósága – okszerűen gazdálkodva a község vagyonával – okosan igyekezett menteni a menthetőt. Kiirtotta tarvágással a beteg Fás melléki erdőt, hogy azt szántóként hasznosíthassa a békési földművesek között. De ugyanekkora erdőt kellett telepíteni is a felettes szakhatóság, a Földművelésügyi Minisztérium utasítására. Az e célból vásárolt birtini, 2700 kat. hold erdőterület megszerzése akkor még jó üzletnek látszott. A katasztrófa bekövetkeztekor az előjáróság ismét a legvégsőig – költséget sem kímélve – mentette a menthetőt. Ám a magyar közigazgatás érdemben nem tudta segíteni a bajba jutott békési képviselő-testületet, hiszen a magyar kormánynak is új helyzetet jelentett mindaz, amit a szomszédos államok „volt magyar” területeivel az új tulajdonosok műveltek.

A birtini erdőt illetően – hasonlóan számos magyar birtokoshoz – az ügy egyedüli vesztese Békés nagyközség és annak lakossága volt.

27 MNL BML Gyula V. 301. Békési jkv. 1930. 197/1930. kgy. sz. 2300/4. ikt. sz.

28 MNL BML Gyula V. 301. Békési jkv. 1932. 24/1932. kgy. sz. 565/1. ikt. sz.

29 a) MNL BML Gyula V. 301. Békési jkv. 1932. 324/1932. kgy. sz. 565/8. ikt. sz. 1932. október 28.

b) MNL BML Gyula V. 301. Békési jkv. 1932. 374/1932. kgy. sz. 565. ikt. sz. 1932. december 2.

c) MNL BML Gyula V. 301. Békési jkv. 1933. 54/1933. kgy. sz. 414/1. ikt. sz. 1933. január 28.

30 a) MNL BML Gyula V. 301. Békési jkv. 1933. 191. kgy. sz. 414/10. ikt. sz. 1933. május 12.

b) MNL BML Gyula V. 301. Békési jkv. 1933. 336. kgy. sz. 414/11. ikt. sz. 1933. október 26.

c) MNL BML Gyula V. 301. Békési jkv. 1934. 52. kgy. sz. 1364/1. ikt. sz. 1934. február 17.

31 MNL BML Gyula V. 301. Békési jkv. 1934. 139. kgy. sz. 1364/3. ikt. sz.

FORRÁSOK

*I. A birtini erdő adás-vételi szerződése, 1910*³²

„Adás-vételi szerződés

Egyrésről a Bihari erdőipari és mészégető részvénytársaság budapesti bej. Cég, mint eladó, másrésről Békés nagyközség, mint vevők között, az alábbiakban kötöttet:

1./ A Bihari erdőipari és mészégető részvénytársaság ezennel eladja Békés nagyközségnek, a Hunyad megyében Karasztó, Biritin és Prihodeszt községek határában fekvő 2754 kat. hold és 1185 négyszögöl, azaz Kettőezerhétszázötvennégy katasztrális hold és Egyezeregyszáznolcvanöt négyszögöl területű birtokát, katasztrális holdanként 50,- szóval Ötven korona közösen megállapított vételárért.

2./ Ezen birtok a következő alkatrészekből áll:

a./ a karasztói 293. sz. telekjkyben 1–38. sorszám. 2052–2074, 2075/1, 2075/2, 2075–2088. számokig terjedő részletekből, melyek területe kitesz 477 h. 211 nszögölet,

b./ a birtini 473. sz. jkyben 3–4, 6–55, 57, 77–78, 80–89, 91–93. sorszám 415, 416, 2371, 2420, 2322, 2442–3443, 2445–2454, 2451/a, 2444/a és 2455/a helyr. számokig terjedő részletből, melyek területe 2061, 1303

c./ a prihodesdi 147. sz. tjkyben 572, 577, 1631/a, 1287/a hrsz. alatt felvett terület, de úrbéri elkülönítés folytán az 57. sz. úrbéri földkönyv szerint 195, 196, 482/1, 482/2, hrszámokat nyert területeket, melyek ténylegesen a földkönyv szerint lesznek összesen 215,1271 összesen tehát 2754 hl 1185 nöl

d./ Eladja továbbá eladó a biritini vasútállomás mellett fekvő fatelepétől az erdő területéig vezető, jelenleg általa használt ipari vasúti céljait szolgáló egész úttestet vevőnek szintén kat. holdanként 50,- azaz Ötven koronáért. Minthogy pedig ez az úttest jelenleg nem képezi eladó tulajdonát, hanem azt csak bérlő, tartozik eladó azt legkésőbb 1916. december 31-ig saját költségén tulajdonjogilag megszerezni, azt vevő birtokába bocsájtani, arra nézve vevőnek telekkönyvi átírásra alkalmas okiratot adni.

Amennyiben a megszerzés céljából kisajátítási eljárás folyamatba tétele válna szükséges, köteles lesz vevő község, mint már akkori erdőtulajdonos, eladó felhívására a kisajátítási jogot megszerezni és eladó köteles kisajátítási eljárást haladéktalanul folyamatba tenni, lefolytatni, ezen eljárással felmerülő mindennemű költség munkadíj és veszély, valamint a kisajátítandó területekért fizetendő vételár azonban kizárólag eladó terhel.

3./ Békés község megveszi ezennel a Bihari erdőipari és mészégető részvénytársaságtól a fenti 1./ és 2./ pontban megnevezett ingatlanokat, katasztrális holdanként 50,- kor. Szóval Ötven korona vételárért és kötelezi magát a vételárat a lent meghatározott részletekben a Bihari erdőipari és mészégető részvénytársaságnak budapesti irodahelyiségében megfizetni.

4./ Mindkét szerződő félnek joga leend az adás-vétel miniszteri jóváhagyásának kézbesítésétől számított 15 napon belül a terület felmérését kívánni. A mérést úgy eladó, mint vevő egy-egy okleveles mérnök által eszközöltheti, de ha csak egyik fél méreti fel a területet, úgy az egyik mérnök által kimutatható ered-meny kötelező lesz mindkét félre. Ha mindkét fél alkalmaz szakértő mérnököt, úgy mindegyik fél a maga szakértőjének költségét viseli. Ha pedig egy szakértő lesz alkalmazva, úgy annak költségét mindkét fél egyenlően fogja viselni. Ha pedig egyik fél sem kívánja a fent kitett 15 napon belül a terület felmérését, úgy a kataszterben kitüntetett terület lesz irányadó a vételösszeg megállapításánál, ellenkező esetben pedig a mérés eredménye.

32 MNL BML Gyula V. 301. Békési jkv. 1910. 27/1910. kgy. sz. 1910. február 17.

5./ A vételár az eladott területek tényleges birtokba adása szerint lesz fizetendő és pedig akként, hogy a tényleges birtokba adandó területekre eső vételár a birtokba adástól számított 8 nap alatt lesz kifizetendő.

6./ Az adás-vételi miniszteri jóváhagyásnak kézbesítésétől számított 8 napon belül köteles eladó a már letarolt területet, melynek kiterjedése mintegy 1800 katasztr. hold vevőnek birtokba adni, a még le nem tarolt területet pedig legkésőbb 1915. évi december 31. Vevő köteles az eladó által megnevezendő időpontban mindenkor a területek átvételre a helyszínen megjelenni, s ha a vevő a részleges átadásokhoz felhívására egy meghatalmazottja által az átvétel végett meg nem jelenne, akkor eladónak jogában áll a mindenkor átadni célzott területeket és azok térmértékét egyoldalúlag és vevőket kötelezőket megállapítani és ezek után így átadottnak tekinteni. Eladó köteles minden évben legalább 150 kat. hold területet átadni, de többet is átadhat, de vevő nem köteles évente kevesebbet mint 150 kat. hold területet átvenni. A fent említett részleges átadásoknál az átadott területek nagysága hozzávetőleg állapíttatik meg közösen eladó és vevő között, esetleg egyoldalúan eladó által. Az utolsó részlet terület nagysága pedig akként állapíttatik meg, hogy a jelen szerződés 2-ik pontja szerint megállapított összterületből az addig részletekben átadott, illetve átvett részlet területek összege levonatik és az eszerint mutatkozó különbözet mérvadó az utolsó terület részlet nagyságához. Amennyiben a 2-ik pont d./ pontjában említett iparvasút úttestek az utolsó részlet átadásáig meg nem szereztetnének és vevőnek tulajdonjoggal és tényleg át nem adatnának, vevő jogosítva lesz az utolsó részlet terület, de legalább 150 kat. hold vételárát mindaddig visszatartani, míg az egész úttest vevőnek telekkönyvileg tulajdonába és tényleges birtokába át nem adatik. Az úttestre eső vételár az utolsó részlettel együtt fizetendő.

7./ Eladó ezennel beleegyezik abba, hogy jelen szerződés 2-ik pontjában rész-létezett birtokra nézve a tehermentes tulajdonjog vevő nevére, annak költségén telekkönyvileg bekebeleztesse, de azon határozott kikötéssel, hogy a tulajdonjog átírása csakis az 5-ik pontban említett átadandó területre eső vételár részlet befizetéséről eladó által kiállított nyugta ellenében történhet meg.

8./ Eladás és vétel tárgyát csak a földterület képezvén, fatermények és az álló fák a még le nem tarolt területeken továbbra is az eladó tulajdonában maradván, tulajdonjognak vevő részére leendő bekebelezésével egyidejűleg az 1915. évi december hó végéig terjedő kizárólagos felhasználási, letarolási és kiszállítási és a fatermények kiszállítására szükséges utak használati szolgálmi jogok az eladott ingatlanokat terhelőleg eladó cég javára, vevő költségén telekkönyvileg bekebeleztetik.

9./ Határozottan megjegyeztetik, hogy jelen adásvételi szerződés tárgyát az eladott területen található részint már kitermelt, részint pedig lábon álló faanyag nem képezi, melyek eladó tulajdonában maradnak továbbra is. Eladó nem tarolhat fát azon területeken, amely területeken már egyszer tarolt.

10./ Ha eladó 1915. év végéig a tulajdonát képező fát nem tarolta le, akkor a visszamaradt fák vevők tulajdonába mennek át a nélkül, hogy eladó e címen kárpótlást vagy egyéb igényeket vevők ellen érvényesíthetne.

11./ Ha eladó 1915. december 31-ig nem szállította volna ki tulajdonát képező faanyagot, úgy jogában áll a döntött fák kitermelését és az elkészített faanyagok kiszállítását is 1916. évi december végéig teljesíteni, de azon kötelezettség mellett, hogy azért a területért, amelyen 1915. év december 15-ig a még nem szállított faanyag van, vevőknek kat. holdanként 5 koronát, haszonbér címén tartozik fizetni.

12./ Eladó kiköti magának, hogy a fa kihasználása és elszállítása tekintetében jelen szerződés által semmiképpen korlátozva ne legyen.

13./ Határozottan kimondatik, hogy vevőnek nem áll jogában az eladó cég mindenkori fakitermelése területén mindaddig, míg az illető terület neki át nincs adva, legeltetési jogot gyakorolni.

14./ Vevőt jelen szerződés aláírásától kezdve mind ezen területeken, melyet neki az előbbi 6-ik pont értelmében átadatott a legeltetési jog megilleti, de 1910. évre vonatkozólag köteles vevő azokat az egyezményeket, melyeket eladó cég netán a legeltetés tekintetében már megkötött átvenni. Azon területeken pedig, ahol eladó cég faterményeit kidolgoztatja és ahonnan a kidolgozott fák még nem szállítottak el, kizárólag eladó céget illeti a legeltetési jog.

15./ A cég lovai, melyek a fa kiszállítására szolgáló görkocsik felvontatását végzik, midőn Biritinbe visszatartanak, az ipar vasút mentén elterülő helyeken, ha azok vevőnek már átadottak is, lemenés közben szabadon legelhetnek.

16./ Világosan kimondtatik, hogy az eladó cég által az eladott területen létesített és ezen túl létesítendő vasutak és csúsztatók fa- és vasanyagai eladó cég tulajdonát képezik és hogy az ezek felett mindig szabadon rendelkezhetik, jogában állva azokat a helyszínről 1916. év végéig eltávolítani.

17./ Vevő köteles tűrni, hogy az ezennel eladott területeken az eladó a tulajdonát képező faanyagok termelése végett, bárhol utakat, vasutakat, csúsztatókat, rakhelyeket stb. szabadon létesíthessen és az ily létesítésekhez és ezek fenntartásához szükséges kő, kavics, a földanyagot mindenütt díjtalanul fölhasználhassa, anélkül, hogy köteles lenne a már eddig létesített és ezentúl létesítendő utakra, vasutakra stb. felhasznált területeket előbbi állapotukba visszahe-lyezni.”

II. Varga István községi ügyész beszámolója, 1930³³

„Tekintetes községi képviselő-testület! A m. kir. földművelésügyi miniszter úrnak Békés község Hunyad megyei erdejének megváltása ügyében 26909/1929. számú rendeletét, valamint a m. kir. belügyminiszter úrnak 80605/1929. III. és a m. kir. külügyminiszter úrnak ez ügyben kiadott 3390/1929. polg. számú rendeletét Békés vármegye Közigazgatási Bizottsága az 1929. évi december hó 11-én kelt 3878/1929. kb. számú határozatával közölte Békés községgel, amely szerint Békés község a romániai erdőbirtokának kisajátítása miatt a magyar–román vegyes döntő-bírótság előtt pert nem indított és mivel az elszakított területen történt kisajátítások miatt csak a kellő időben peresítettek tárgyalattak, Békés község igényeit érvényesíteni ezen akció során már nincs módjában.

Békés község képviselő-testülete ezen miniszteri rendeletekre egy bizottságot küldött ki, mely bizottság dr. Ángyán Béla, a kerület országgyűlési képviselőjének közbejöttével eljár a belügyminisztériumban, ahol magával a belügyminiszter úrral, majd Csatári miniszteri tanácsos és Ernyei miniszteri titkár úrral tárgyalva és több szakértő tanácsát kikérve, azon utasítással jött haza, hogy amennyiben a község tulajdonát képező és román megszállás alatti területen lévő erdőségek kisajátításáról hivatalosan a kisajátítási okiratot a község nem kapott, a magyar–román vegyes döntőbírótság előtt indítandó pert jogában áll a községnek a kisajátítási határozatok közlésétől számított 6 hónap alatt megindítani.

A községi képviselő-testület fenti számú határozatával utasította a községi elöljáróságot, hogy intézkedjen az iránt, miszerint a kisajátításról felvett hivatalos okmányok hivatalosan Békés községnek tudomására hozassanak és azután, ha ezen okmányokat átvette, a kisajátított ingatlan ügyében a pert a döntőbírótság előtt indítsa meg és e végett keresse meg dr. Császár

33 MNL BML Gyula V. 301. Békési jkv. 1930. 129/1930. kgy. sz. 2300/30. ikt. sz.

Károly jogtanácsos urat elsősorban, aki a hágai tárgyalásokon részt vett és aki ezen ügyeknek a legalaposabb ismerője.³⁴

A községi eljáróság a képviselő-testület utasítása alapján beszerezte a Békés község tulajdonát képezett birtini 473, Karasztó 293 és prihodesti 147. sz. hiteles telekkönyvi kivonatokat és ezen ingatlanokra vonatkozó mind három községben lévő kataszteri birtokívek román hiteles másolatát, valamint a kisajátításról felvett jegyzőkönyveket és a kisajátítási határozatokat hitelesített formában és miután ezek vétív mellett lettek elküldve, a kézbesítési vevényeket és az átvétel igazolását, amely szerint azok 1930. évi február 28-án vétettek át Békés község főjegyzője által – közjegyzőileg hitelesítette –, mely okiratokat eredetiben csatolja. Beszerezte továbbá a hátralékos adókról szóló és szintén csatolt kimutatást, amely szerint nevezett erdőrészek után a földadó mind a három községben, ahol az erdők fekszenek, Békés község nevére vetettetik ki és a nem fizetett adók hátralékként vannak feltüntetve.

Ezekből az eredeti okiratokból megállapítható elsősorban az, hogy Békés község a kisajátítási határozatokat 1930. évi február 28-án vette kézhez. A képviselő-testület, illetőleg a község a kisajátításról hivatalosan akkor szerzett tudomást. Megállapítható, hogy Békés községnek Hunyad megyében az említett községekben mintegy 2754 kat. hold erdeje van, amely erdőből a hiteles telekkönyvi adatok szerint mintegy 2000 kat. hold ma is nevén áll telekkönyvileg és csak a telekkönyvhöz becsatolt és hiteles másolatban szintén megszerzett birtini 690 tkvi., carasztói 440 tkvi és prihodesti jkv. betétekben átvitt ingatlanok irattak át a román állam nevére, a többi eredeti telekkönyvben Békés község nevében maradt. A kisajátítási iratokból azonban megállapítható az, hogy ezen telekkönyvi bejegyzés csak tévedésen és mulasztáson alapul, mert a kisajátítási I. fokú határozat szerint tényleg csak annyi lett kisajátítva, amennyit új tkvbe átvitetett, azonban a II. fokú határozat szerint az egész községi birtok kisajátított. Ugyanilyen tévedés, illetve mulasztásnak tudható be az is, hogy az adó még mindig Békés község nevének vették ki. Súlyos különösen a kisajátításnál a kisajátítási ár, amely erdőért kat. holdanként 80 lei, legelőért 100 leiben lett megállapítva 1922. évben.

A m. kir. belügyminisztérium 40991/1930. III. sz. Békés község eljáróságának jelentése a Hunyad megyei kisajátított erdőterületek kártalanítása ügyében a 13006/1929. sz. jelentésre a következőkben adott értesítést Békés község eljáróságának 1930. évi február hó 28-án kelt leiratában. Előadja, hogy Békés község kérelemmel fordult a belügyminiszter úthoz az iránt, hogy a kisajátított Hunyad megyei erdejének visszaszerzése vagy az ellenértéknek megtérítése tárgyában a szükséges útbaigazítást a belügyminisztérium adja meg.

Az tény, hogy Békés község a belügyminisztériumhoz fordult utasításért, azonban azt a választ kapta, hogy a belügyminisztérium küldöttei holnap, vagy holnapután utaznak Nagyváradra, ahol a román kiküldöttekkel tárgyalnak és Békés község megbízottai is holnap vagy holnapután legyenek ott jelen, – lehetséges, hogy ott sikerül valamilyen megállapodást létesíteni. Egyéb információt Békés község kiküldöttei nem kaptak. Az pedig elképzelhetetlen, hogy a kiküldöttek egy-két nap alatt útlevelet szerezhessenek Nagyváradra és vízumot vezettessenek rá, akkor, amikor az útleveleknek előbb Békés vármegye alispáni hivatalához kell a főszolgabíróság útján kerülni és azután a vízumot megszerezni. Ezt a kiküldöttek mondták a belügyminisztériumban az illetékes osztálynál, azonban a válasz csak ez volt, hogy arról nem tehetnek.

Hogy azonban Békés község eljárósága és képviselő-testülete tőle telhetően mindent megtett arra, hogy a Hunyad megyei erdőterületeit megmentse és az ügyben Békés vármegye közigazgatási bizottságához, az országgyűlési képviselő útján a külügyminisztériumhoz és

34 MNL BML Gyula V. 301. Békési jkv. 1929. 36/1930. kgy. sz.

közvetlenül több ízben felírt és küldöttség útján eljár a belügyminisztériumnál, az ügy kellő megvilágítása végett, felsorolni kívánjuk a következőket:

Az 1922. évi augusztus hó 5-én levélben dr. Ajben Béla dévai ügyvéd arról értesíti a község elöljáróságát, hogy a község Hunyad megyei erdejét az agrár-reform bizottságnak a főruma kisajátította és pedig az erdőbirtokot 80, a kaszálót 100 leies árban. Ez a levél a községhez 1922. évi augusztus hó 9-én érkezett és még az nap a főjegyző értesítette a nemzetgyűlési képviselőt, hogy ez ügyben a kormánynál hivatalosan járjon el. Az 1922. évi augusztus hó 19-én pedig 297/1922. sz. képviselő-testületi határozatban felírt Békés vármegye főispánjához a ki határozatot áttette a nemzetgyűlési képviselőhöz is azzal, hogy a külügyminisztériumban is eljárjon. Dr. Ajben Béla később írt levelet és a fellebbezése másolatát elküldte a községhez, amelyen a rávezetett levél másolat arról tanúskodik, hogy annak másolatát az elöljáróság elküldte a nemzetgyűlési képviselőnek azzal, hogy a kormánynál eljárjon.

Dr. Ajben Bélától, a román kormány által kirendelt ügygondnoktól, a község több értesítést nem kapott, de nem kapott semmiféle hivatalos határozatot se arról, hogy a község erdői tényleg ki lettek-e sajátítva. Úgyszintén nem kapott a község értesítést sem a főispántól, sem a külügyminisztériumtól, ahova a képviselő-testület fent említett 297/1922. számú határozatát egy levél kíséretében elküldték.

Az 1924. évi február hó 12-én telefonon felhívta Békés községet Pokoly miniszteri tanácsos a belügyminisztériumból és az iránt érdeklődött, hogy van-e a községnek román megszállott területen birtoka, erdeje vagy legelője. 1924. február 15-én a község elöljárósága levélben tájékoztatta a miniszteri tanácsost arról, hogy dr. Ajben Béla dévai ügyvéd a kisajátításról a községet értesítette és kérte a minisztériumot, hogy ez ügyben járjon el. Ugyanakkor a képviselő-testület kiküldött egy bizottságot, akik a miniszteri tanácsos urat előszóval is informálják, egyben utasítást kérjenek a további eljárás lefolytatására. A főjegyző és az ügyész előtt a miniszteri tanácsos úr kijelentette, hogy a megszállott területen lévő erdő ügyében most folyik a tárgyalás Bukarestben, az a cél, hogy a békeszerződés értelmében ezeket a területeket továbbra is fenntartsák a jogos tulajdonosnak, ha azonban ez már kiosztva lenne, úgy a román polgároknak Magyarországon lévő erdőterületeiből kellene kárpótolni a községet. A tárgyalások befejezéséig a község az erdejével semmit ne csináljon, és semmi szín alatt el ne adja.

Az 1924. augusztus 30-án 332/1924. kgy. számú határozat alapján a községi ügyész dr. Ajben Béla ügyvéddel levelezést folytatott, amelyre a képviselő-testület utasította is az elöljáróságot, hogy a tényállás ismertetése mellett írjon a m. kir. belügyminiszter úrhoz és kérje, hogy ez ügy rendezése végett szükséges intézkedéseket tegye meg, vagy az eljárásra az utasítást adja meg. Egyzersmind adjon utasítást arra, hogy mire járt a kormány által kiküldött bizottság, van-e valami megegyezés az erdő kicserélése ügyében.

A földművelésügyi minisztérium 5935/1925. I. a. 1. szám alatt az erdősítés ügyében rendeletet adott ki, amelyet Békés vármegye közigazgatási bizottsága Békés községnek 3612/1926. kb. szám alatt adott ki. Midőn a községi képviselő-testület 1925. november 4-én tartott közgyűlésében ezt tárgyalta, ismételtlen szóba került a község Hunyad megyei erdeje is és előterjesztés történt az iránt, hogy a község már ez ügyben többször fordult a belügyminisztériumhoz, ahonnan azonban felterjesztéseire mindez ideig választ nem kapott. Ezúttal azzal a kérréssel fordult a képviselő-testület 372/1925. kgy. szám alatt hozott határozatában a közigazgatási bizottsághoz, hogy járjon közbe a m. kir. földművelésügyi miniszter úrnál, hogy a Hunyad megyében lévő községi erdőterület értékesítése, esetleg elcserélése ügyében a község segítségére legyen. Ezen határozat a békési járás főszolgabírója útján 5864/1925. szám alatt 1925. november 18-án került Békés vármegye törvényhatósági bizottságához és a közigazgatási bizottsághoz. A m. kir. földművelésügyi minisztérium 5935/1925. számú rendeletével

utasította Békés községet, hogy hozzon határozatot arra vonatkozóan is, hogy a román megszállás alatt lévő erdőbirtokát miképp akarja a község hasznosítani. Utasítást azonban nem adott. A község erre a fenti 372/1925. kgy. számú határozatában válaszolt és ezt Békés vármegye közigazgatási bizottságához is felterjesztette.

Békés község azonban a fent elsoroltakon kívül még az erdőfelügyelőséget is megkereste az iránt, hogy miként járjon el a Hunyad megyében lévő erdeje ügyében, amelyben a m. kir. erdőfelügyelőség Szegedről a közigazgatási bizottság útján 1926. január 12-én azt az utasítást adta, hogy a földművelésügyi miniszter úr felkérendő, hogy a község tulajdonát képező Hunyad megyei erdő eladása ügyében a községnek segítségére legyen. Békés község előljáróságának szóló 6039/1927. kgy. számú átiratban Békés vármegye közigazgatási bizottsága tudomásul veszi, hogy Békés község 372/1925. kgy. számú határozatát be is küldte. Mindennek dacára sem a közigazgatási bizottságtól, sem a főispán úrtól vagy a minisztériumtól semmiféle utasítást a Hunyad megyei erdő ügyében nem kapott. Ezek után a községi képviselő-testület 204/1927. kgy. számú határozatában ismét felterjesztette Békés vármegye közigazgatási bizottságához és kifejezte abbeli kérelmét, hogy a m. kir. kormányhoz felterjesztéssel éljen a Hunyad megyei erdő ügyében. Rámutatott arra, hogy 1925. november 4-én már egy ilyen tartalmú (372/1925. kgy. sz.) határozatot hozott és azt is felterjesztette. Éppen ezért kimondta és megállapította Békés község képviselő-testülete, hogy a Hunyad megyei erdő ügyében Békés község előljáróságának egy tagját sem terheli felelősség, mert a képviselő-testület a Hunyad megyei erdő értékesítése ügyében hozott határozatokat és jelentéseket az illetékes helyre felterjesztette. Arról, hogy ezekre választ sem kapott – feltehetőleg tapintatból – nem említette.

A Hunyad megyei erdő ügyében 1928. január 15-én megkapta a község Békés vármegye közigazgatási bizottsága 8241/1927. kb. számú rendeletét, amely szerint mindazok az erdőbirtokosok, akiknek az elszakadt országrészekben maradt az erdőbirtokuk, az utódállamokban fennálló törvények értelmében az illető állam által kezeltetik és őrzéséről az utódállam gondoskodik. Az ilyen erdőbirtokok után kivetett ellátási és őrzési járulékot fizesse meg a község és nevezzon ki az utódállam területén lakó megbízottat, akikkel az illető állam hatósága érintkezésbe léphessen és ezeket a szükséges meghatalmazásokkal lássa el. A megbízott ügyvéd által beszerzett információkat már ismertettük, most csak utalunk rá. Nevezetesen: A minket érdeklő erdő a román állam által kisajátított terület, de a mai napig nincs kiosztva és birtokba adva, senki sem használja, csak a román állam kezelésében van. 1929. november 30-án a külügyminisztérium határozatát kézbesítették Békés községnek, amelyben a vármegyei közigazgatási bizottság közli, hogy a község igényeinek érvényesítését a magyar–román vegyes döntőbizottság előtt elmulasztotta, mert pert nem indított.

Békés község képviselő-testülete tárgyalta az ügyet és a 388/1929. kgy. számú határozatában kimondta, hogy Békés községet mulasztás nem terheli, mert a község 1922. évtől kezdődőleg a fent már említett iratok tartalma szerint bejelentette a m. kir. belügyminiszternek, Békés vármegye törvényhatósági bizottságnak és közigazgatási bizottságának, valamint a m. kir. erdőhivatalnak, akikhez intézett felterjesztést és hivatalos rendelkezések javaslatait, azonban soha senkitől, egyetlen hatóságtól sem kapott olyan utasítást, amely szerint kellett volna eljárnia, és a kapott rendelkezéseknek ne tett volna eleget. És miután minden felettes hatóságnak, akik ez ügyben eljárni hivatottak voltak, a mikénti eljárás utasítása szerint felírt, és megállapította a község képviselő-testülete 204/1927. kgy. sz. határozatában, hogy a község előljáróságának egyetlen tagját sem terheli felelősség. Így tehát Békés község nem hibás abban, hogy a magyar–román vegyes döntőbírótság elé a Hunyad megyei erdő ügye fel nem terjesztetett.

Éppen ezért a községi képviselő-testület 36/1930. kgy. sz. határozatában bizottságot küldött ki a belügyminiszter úrhoz, amely bizottság ez ügyben járjon el, és ez alkalommal kapta azt az információt. Hogy amennyiben a község hivatalosan nem kapott értesítést a kisajátításról, szerezze be az erre vonatkozó iratokat és az ügy még mindig a vegyes döntőbírótság elé terjeszthető.

Békés községnek sikerült beszerezni hiteles másolatokban a kért iratokat és azokat a magyar–román vegyes döntőbizottság elé terjesztette. Ezek az adatok hivatalosan okmányolva tartalmazzák a fenti összeállítás szerint Békés község tulajdonát képező Hunyad megyei erdő ügyét, amelyek szerint Békés községet semmi mulasztás nem terheli ebben, hogy a hágai magyar–román vegyes döntőbírótság előtt az ügyet nem tárgyalták. Alkalmaskor azonban ezen beszerzett okiratok arra, hogy a tárgyalás a vegyes döntőbírótság előtt újra felvéssék, illetve előterjesztessék és miután dr. Ángyán Béla országgyűlési képviselőnk már érintkezést keresett dr. Császár Károllyal, aki a hágai döntőbírószági tárgyalásokon is részt vett és az ilyen ügyeknek alapos ismerője. A képviselő-testület határozatához képest felkérjük dr. Telegdy Lajos ügyvéd és dr. Varga István községi ügyész, hogy dr. Császár Károllyal ez ügyben tárgyaljanak és megegyezés után azt Békés község nevében neki a nemzetközi bíróság előtt való érvényesítés végett adják át.

Békés község elöljárósága a képviselő-testület határozata alapján a fenti ügy elintézésévégett nevezett megbízott uraknak az ügyet és az összes iratokat átadta azzal, hogy a község érdekeinek szem előtt tartásával legjobb belátásuk szerint a megegyezést és a Hunyad megyei erdő ügyének a döntőbírószághoz való juttatását eszközölgék.”

GÁBOR TOLNAY

THE CASE OF BIRTIN FOREST

A contribution to post-Trianon agrarian litigation

ABSTRACT

In 1910 Békés village decided to clear its 600 cadastral yoke Fásmellék forest which had been heavily damaged by pests, utilize it as arable land and to lease parts of it for the needy. According to the decree of the Ministry of Agriculture the village had to plant a new forest in an area of the same size as the cleared forest. It appeared that the purchase of the Birtin forest could serve this goal well. However as a result of the Treaty of Trianon the locality of Birtin became part of Romania. The newly purchased area, after a protracted court case, was ceded to the Romanian state without reparations.

The paper presents the fight of Békés for damages after losing the forest area, based on the village council meeting minutes kept in the Békés County Archives, as a recent contribution to the agrarian trials in the post-Trianon period.

DEMETER ZSÓFIA: EGY HAJDANI NAGYBIRTOK. A munkaerő, a szántóföldi növénytermesztés és az állattenyésztés herceg Batthyány Fülöp enyingi uradalmában (1806–1870)

Ráció Kiadó, Budapest 2013. (Kodolányi János Főiskola Történeti Műhelyének Kiadványai 5.)
(346 old., ill.)

„...[N]e csonkíttasson meg a... kis királyság, mert elkerülhető”¹

Demeter Zsófia több évtizedes kutatásait összegző kötete tárgya szerint birtoktörténet, valójában azonban jóval több annál, hiszen a levéltári aprómunka révén az egykori birtokos, a tudatosan háttérbe húzódó Fülöp herceg arcvonásait is megismerheti az olvasó. Egy birtoktörténet általában nemcsak az infrastruktúráról, hanem az eszközöket használó emberekről is mesél. Így történt ez az enyingi uradalom esetében is, ahol az uradalmi alkalmazottak hétköznapijaiba és számos család miniatűr élettörténetébe tekinthet be az érdeklődő. E történetek és adatok, a gazdag képanyag, az uradalmi levéltárból származó rajzok és térképek teszik a munkát a tágabb olvasóközönség számára is érdekessé, akiket a termésátlagok, fizetési- és segélylisták, a „haszonbér-tükrök” önmagukban talán elriasztanának.

A száraznak tűnő birtoktörténet ugyanis – különösen egy agrárországban – a legösszetettebb műfajok egyike. Ráadásul Fülöp herceg hosszú, közel hét évtizedes időszaka reformokkal terhelt, különösen mozgalmas időszak volt az uradalom és az ország történetében is. Egy teljes, több évtizeden és generáción keresztül tartó rendszerváltás révén a tradicionális államszervezet és gazdálkodási rendszer helyén kiépült a polgári állam, és megteremtődtek a tőkés gazdálkodás feltételei. E komplex folyamatok értelmezéséhez a birtoktörténet biztos háttérrel kínál, a feldolgozott levéltári anyag pedig számos további – szociológiai, jogi, kultúrtörténeti, helytörténeti, sőt klímátörténeti² – kutatás számára szolgálhat kiindulópontul. A szerző ennek tudatában – a debreceni agrártörténetírás szép hagyományait követve – fogott egy kompakt levéltári anyag feldolgozásához.

A témaválasztás szerencsés, a Batthyány-család hercegi ága birtokainak iratanyaga többnyire jól kutatható. Ez köszönhető egyrészt az egykori birtokszervezési elveknek, amelyek nyomán a jelentések a szétszórtan elhelyezkedő, de egy központból irányított birtokok között cirkuláltak, így több helyütt is teljes anyagot képezve kutathatóak, egymással összevethetőek, egymásra építhetőek. Másrészt az egykori hercegi uradalmak máig is jelentős települések köré szerveződtek (például Kanizsa, Bóly, Érd, Enying, Körmend), így az uradalomtörténet egyúttal egy adott régió vagy kistérség történetének, mindennapjainak számos összefüggését is feltárhatja, ami ugyancsak ezen anyagok közzétételét segíti elő. Harmadrészt pedig a hercegi ág dunántúli uradalmi anyagának feldolgozása nemcsak családtörténeti, de köztörténeti

1 Idézi: SZÁNTÓ Imre: *A parasztság kisajátítása és mozgalmai a gróf Festetichek keszthelyi ágának birtokain. 1711–1850.* Budapest 1954. 197.

2 Lásd: DOMANICZKY Endre: *A bólyi Batthyány-uradalom gazdálkodása és igazgatása a neoabszolutizmus korában.* Pécs 2004. 56–57. Kézirat.

vonatkozásai miatt is egyedülálló lehetőséget kínál a birtokok működésének megértéséhez. A kinyerhető adatok nem csupán a korabeli gazdálkodásra, hanem az ország egyik legtekintélyesebb és legvagyonosabb családjának egyes tagjaira vonatkozóan is számos információt tartalmazhatnak. Ennél is fontosabb azonban, hogy a Fülöp herceg időszakában lezajlott változások feltérképezése – amelyhez mindenképpen szükség van a levéltári kutatásokra, amihez a Batthyány-uradalmak anyaga önként kínálja magát – hozzásegíthet bennünket az 1989-es rendszerváltás, illetve általában a 20. századi rendszerváltások mélyebb megértéséhez. Az akkor szerzett tapasztalatok, jogalkotási kezdeményezések a 20. század végére többnyire feledésbe merültek, pedig például a kárpótlásnak a 19. században évtizedekig elhúzódó formái, megoldásai, a különböző – az igazságszolgáltatási és központi közigazgatási szervek iratanyagának selejtezése miatt sokszor csak az uradalmi iratokból rekonstruálható – perek fordulatai valószínűleg számos tanulsággal szolgálhattak volna az 1989 utáni kárpótlási folyamat során is.

A Batthyány-birtokok történetének kutatása nemcsak önmagában, hanem a birtokosok személye miatt is kiemelt figyelmet érdemelne (hasonlóan az Esterházy-birtokokhoz). A hercegi ágak – talán az egyik grófi ághoz tartozó Batthyány Lajos, az első miniszterelnök tevékenysége miatt is – kevesebb figyelmet szenteltek, pedig számos nagy formátumú államférfit adott Magyarországnak.³

A háttérbe húzódó Fülöp herceg egészen a legutóbbi időkig még a hercegi ágon belül is a kevésbé ismert családtagok közé tartozott. Az utóbbi időben megélenkülő szakmai érdeklődést több publikáció,⁴ az utókor kései elismerését pedig egykori birtokain felállított szobrai jelzik.⁵ Batthyány Fülöp életútja csupán látszólag – források hiányában – telt csendes nyugalomban. Édesapja, Lajos herceg, Széchényi Ferenchez hasonló felvilágosult hazafi volt, akinek hatására a fiatal Fülöp korán részt vállalt a közéletben. Ha kellett, karddal a napóleoni háborúk idején, majd a diétán, ahol számos alkalommal Széchényi társaságában találkozott. Mecénásként is kezdeményező szerepet töltött be, akár a Nemzeti Múzeumról, akár az Akadémiáról vagy a Ludovikáról volt szó. Nemcsak intézményeket, hanem személyeket is pártfogolt, akár Entz Ferencre, akár Deák miniszteri utódjára, Horvát Boldizsára gondolunk. Az uralkodóhoz való hűségét azonban semmi sem ingathatta meg, ezért a radikálisabb megoldást szorgalmazók előtérbe kerülésével egyidejűleg ő inkább háttérbe vonult. A visszavonulás első sorban közéleti feladatait érintette: a birtokos egészen hosszú élete utolsó napjáig napi rendszerességgel személyesen irányította hitbizományi és egyéb (szerzett és öröklött) birtokait.

Demeter Zsófia enyingi uradalommal kapcsolatos kutatásai során jól érzékelte, hogy minden utasítás és levélváltás háttérében felsejlett „Öherczegsége” szikár alakja. A „láthatatlan földesúr” évtizedeken át vaskézzel irányította uradalmait, még az alamizsnaosztásokról és a kegyurasága alá tartozó templomok mécsesbeszerzéséről is személyesen rendelkezett.⁶ Az a fajta arisztokrata volt, aki nem csupán földesúr, de a birtokain élők, s általában a „szükölködő szegényeknek valódi édes atyja”⁷ kívánt lenni, aki számára az elődöktől örökölt „kis király-

3 Lásd például: II. József nevelője, Batthyány Károly, Batthyány Lajos nádor, Batthyány József esztergomi érsek, Batthyány Kázmér külügyminiszter.

4 Lásd: *A Batthyányak évszázadai*. Szerk. NAGY Zoltán. Körmend–Szombathely 2006. Lásd még: <https://nepszava.hu/cikk/1062292-a-szelid-herceg-emlekezete?> (megtekintve: 2017. november 7.).

5 Például: Erd (2011), Enying (2015).

6 Vö. például a bolyi uradalom vonatkozásában: DOMANICZKY Endre: Az elfelejtett magyar mecénás. In *A Batthyányak évszázadai*. Szerk. NAGY Zoltán. Körmend–Szombathely 2006. 163–173., 60. lábjegyzet.

7 SARKADY Imre: *Hajnal album. Arczképekkel és életrajzokkal*. Bécs 1867.

ság”⁸ megőrzése talán mindennél fontosabb feladatnak számított. Ez a tradicionális magyar társadalomhoz illeszkedő szerepfelfogás távol állt a tőkés vállalkozóétól, akire a nagybirtokból a gazdasági nagyüzemmé válás „menedzseléséhez” szükség lett volna. Demeter Zsófia megállapításai az enyingi birtok jövedelmezőségéről, az újítási kísérletekről, a bérletrendszer bevezetésének kudarcáról szinte teljesen egybevágóan a bolyi és sellyei uradalom forrásanyagának feldolgozása során általam tett megállapításokkal. Hasonló párhuzamok vonhatók az általa leírt más események (templomépítés, juhászatok felszerelése, pénzkezelés) tekintetében is, ezért a kutatást – hiába tűnik kerek egésznek – folytatni kellene a többi rendelkezésre álló iratanyag feldolgozásával.

Az enyingi, bolyi és sellyei forrásanyag hasonlóságának köszönhetően az uradalmi tisztikar családi háttere, bevételei, kapcsolati hálója is jól nyomon követhető a nyugdíj-, segély- és bérjegyzékekből. Demeter Zsófia Fülöp herceg mellett egy személy portréját rajzolja meg kimerítő alapossggal: Farkas Imre tiszttartóét. A tehetség és szorgalom révén való kiemelkedés, az elismertség és az elismerés formái, a lehetőségek – akár az adott generációban, akár azon túlmutatóan, miként Demeter Zsófia utal is erre – tanulságosak. Ehhez érdemes Bolyból két hasonló példát említeni, akiket ugyancsak a forrásanyag kínált: Strázsay Nepomuk János a 19. század első felében, de Rivo József⁹ a neoabszolutizmus korában állt az uradalom élén. A baranyai közéletben jól ismert, rendszeresen publikáló Strázsay önmagában megérne egy alapos vizsgálatot, melyhez az uradalmi és a vármegyei anyag jó kiindulási alapként szolgál. A herceg bizalmasaként Körmendről Bolyba kerülő de Rivo esetében pedig a család néhány generációját kellene vizsgálat alá vonni, hiszen a tiszttartó Sándor fia a herceg kegyelméből már Bécsben gyakornokoskodhatott, s onnan került Horvát Boldizsár mellé a Földhitelintézetbe. A tiszttartói rétegben rejlő tartalékokat érdemes lenne más uradalmak esetében is vizsgálni, és a Demeter Zsófia által mutatott minta alapján (amennyiben lehetséges) fényképekkel dokumentálni.

Demeter Zsófia monográfiája a magyar agrártörténet-írás legszebb hagyományainak folytatója. Jóval több egy monográfiánál: kísérlet az uradalmi levéltári anyag komplex feldolgozására, a sokrétű adattartalom publikálására. A könyv értékét csak növeli a szerzőnek a – kevéssé ismert – témához való kitartó ragaszkodása, és a nagy mennyiségű forrásanyag alapos feldolgozása.

Domaniczky Endre

8 Lásd: 1. lábjegyzet.

9 A két de Rivo – József és fia, Sándor – életútjára vonatkozóan az enyingi és a bolyi forrásanyagot érdemes lenne összefűszni. A Baranya megyei levéltárban az apára (és kisebb részben a fiára), Demeter Zsófia könyvében a fiára találhatóak adatok. Lásd még: DOMANICZKY Endre: *A bolyi Batthyány-uradalom gazdálkodása és igazgatása a neoabszolutizmus korában*. Pécs 2004. 312. l.j. Kézirat.

KAPOSI ZOLTÁN: URADALMAK, FÖLDBIRTOKOSOK ÉS BIRTOKFORGALOM A DÉL-DUNÁNTÚLON A 19. SZÁZADBAN

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár, Budapest 2019.
(Mezőgazdaságtörténeti Tanulmányok 14.)
(200 old., ill.)

Kaposi Zoltán a magyarországi gazdaságtörténet jeles kutatói közé tartozik. A Pécsi Tudományegyetem professzoraként nemcsak a hallgatók ezreit vezette be a gazdaságtörténet rejtelmeibe, hanem a magyar agrártörténet-írást is számtalan tanulmánnyal és több önálló kötettel gazdagította. Az 1930-as években a Domanovszky Sándor által elindított uradalomtörténet-írás egyik megújítója tartalmi és módszertani szempontból. Az alábbiakban ismertetendő kiadvány is számos módszertani és tartalmi újítást tárgyal. Módszertani szempontból a kötet változásvizsgálat, azaz nemcsak azt elemzi, hogy az adott időszakban a kutatás körébe vont 67, illetve 99 Somogy megyei és dél-dunántúli uradalom milyen gazdasági helyzetben volt, hanem azt is, hogy az évtizedek során milyen változásokon ment keresztül. Nemcsak a Domanovszky-tanítványok, de az 1945 utáni uradalomtörténetek is egy-egy gazdaság bemutatásával foglalkoztak. Kaposi Zoltán ebben a kötetben 67 + 99, azaz 166 uradalom összehasonlító vizsgálatát vállalta fel. Igaz, első lépésként – a címnek megfelelően – csak a birokváltozások érdekelték, ám ennek ellenére sok ismeretet szerezhetünk a gazdálkodás helyzetéről is, főként a modern termelést bevezető gazdaságok esetében. Ez a helyzet áll fenn 1780 és 1850 között Czindery László öt, összesen 36 214 magyar holdas uradalma esetében, ahol a modernizáció a jövedelemfokozás mellett a birtokaprózódás elleni menekülés eszköze is volt.¹ Így születtek meg a vízszabályozási és tájalakítási munkák; s így terjedtek el a növénytermesztésben mindazon fajták, amelyeket a reformkorban a modernizáció eszközeként ajánlottak (lencse, burgonya, kukorica, dohány, köles, füves takarmányok stb.). Az állattartásban jellemzőek voltak a „Czindery-fajú” lovak, a merinó birkák, a „svájceriákban” tartott szarvasmarhák. Szigetváron Czindery két cukorgyárat létesített, amelyhez a cukorrépát a környékbeli falvak lakossága termelte meg; Pellérden szeszfőzdést és gőzmalmot létesített.

Még több modernizálódó uradalom létezett az 1850 és 1918 közötti időszakban. A főrendűektől vásárolt birtokok között élenjáró volt Biederman Simon és Gusztáv üszögi és mosgói uradalma, ahol a mocsarakat lecsapolták, a réteket alagsóvezték és gőzgépeket használtak. Továbbá gazdasági kisvasutat építettek, a majorságot villannyal világították, takarmánynövényeket termesztettek, a merinók mellett angol húsjuhokat tartottak.

Mintagazdaságot hozott létre Véssey Sándor 4–7-es vetésforgóval, gőzcséplőgépekkel, egy kéveköti és marokrakó aratógéppel. Hasonló volt a helyzet Hohenlohe herceg kaszói birtokán is.

Nem esik szó a birtokváltozásokat ismertető kiadványban a birtokforgalom pénzügyi sajátosságairól, a szerző tervei szerint azonban ez egy következő kötet feladata lesz.

A könyv új tudományos eredményeinek eléréséhez jelentős számú publikált és publikálatlan forrásanyagot, szakirodalmat használt fel a szerző. A publikálatlan levéltári források a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, a Somogy, Baranya és Vas Megyei Levéltár és

1 KAPOSI Zoltán: *Uradalmak, földbirtokosok és birtokforgalom a Dél-Dunántúlon a 19. században*. Budapest 2019. 59. (Mezőgazdaságtörténeti Tanulmányok 14.)

Budapest Főváros Levéltára mintegy két tucat fondjából, valamint több mint három tucat hírlapi közleményből származnak. A szerző naprakészességét a gazdag szakirodalom tanúsítja, amely a bibliográfia szerint több mint 250 címet tartalmaz. Ezért nemcsak a Dél-Dunántúl helyzetéről tájékozódhatunk, hanem megismerhetjük a vizsgált tájegység jelenségeinek országos hátterét is.

Kaposi Zoltán könyvének szerkezete egyszerű és könnyen áttekinthető. A „hosszú 19. század” felfogásából kiindulva a szerző vizsgálódásai az 1780–1918 közötti időszakot fogják át, de ha az események magyarázata indokolja, akár a török uralom megszűnéséig visszatekint, netán eljut a második világháború befejezéséig is. A vizsgálatok rendező elve: a feudális viszonyok felszámolása és a tőkés rendszer kialakulása. A fő választóvonal az 1848. évi forradalom, amely a jobbágság felszabadításával megteremtette a polgári földtulajdont Magyarországon. A 18. század végén és a 19. század első felében az uradalmak helyzetét a jobbágyrendszer, valamint a nemesi öröklést és birtokforgalmat meghatározó ősiség; 1848 után, a jobbágság és az ősiség rendszerének megszüntetését követően a szabad birtokfogalom, a nemesi tulajdon polgári tulajdonná válása szabályozta. A birtokváltozások két nagy szakaszán belül a szerző az eladások és a vásárlások sajátosságait elemzi – külön vizsgálva a földet eladók és vevők társadalmi csoportjait. *A földtulajdon-változások mintázatai 1780–1848 és 1850–1918* címmel két nagy fejezetben esettanulmányokat olvashatunk. Négy-négy birtokos család történetét feltárva ismerkedhetünk meg a birtokváltozások legjellemzőbb sajátosságaival. Az esettanulmányok előtt mindkét nagy fejezetben elemzések és következtetések olvashatók a birtokváltozások általános jellemzőiről.

A kötetet fontos függelék zárja le, amely Somogy megye 378 településének földbirtokosait és a birtokok terjedelmét sorolja fel egy 1806. évi összeírás alapján. Említést kell tennünk a könyvben szereplő illusztrációkról – a tulajdonosok arcképeiről, kastélyairól és kúriáiról –, amelyek életszerűvé teszik az olvasókat.

Kaposi Zoltán szemléletére jellemző, hogy nem fogadja el az általa nem ellenőrzött tudományos eredményeket, ezért vizsgálatai gyakran megváltoztatják a hagyományos felfogást. Ez történik ebben a könyvben is. Évszázados álláspont volt, hogy a feudális viszonyok között az ősiség megakadályozta a nemesi birtokforgalmat. A jelen kötet szerzője azonban 67 uradalom vizsgálatával éppen azt bizonyítja, hogy Dél-Dunántúlon igen tekintélyes birtokforgalom volt 1780 és 1848 között. Semmi okunk nincs felételezni, hogy ez kizárólag dél-dunántúli sajátosság.

Somogy megye, sőt általában a Dél-Dunántúl az arisztokrata nagybirtokok hazája volt. A török kiűzése után a hagyományos arisztokrata családok mellé királyi adományok révén újabbak nőttek fel. 1806-ban a nemesi földbirtokosok földterülete – együtt számolva az allodiális és úrbéres földeket – csak néhány holddal volt kevesebb az 1 360 000 magyar holdnál. Ennek 51,18%-a az országos jellegű arisztokraták, 14,82%-a pedig az egyháziak birtokainak aránya volt. A Festetics-család 181 860 holdat; gr. Széchényi Ferenc 175 723 holdat; hg. Esterházy Miklós 86 031 holdat; a hg. és gr. Batthyány-család 79 610 holdat; a veszprémi püspökség pedig 64 883 holdat mondhatott magáénak. 15 olyan birtokos vagy birtokos család létezett, amelynek birtokai meghaladták a 20 000 holdat. A szerző által vizsgált első hetven évben, 1780 és 1950 között viszonylag sok – amint korábban említettük: 67 – birtokváltozás történt, azaz egyáltalán nem igazolódott be, hogy az ősiség megakadályozta volna az eladásokat és a vételeket. Az említettek között két kötött birtok szerepelt: az Esterházy-hitbizomány több mint 80 000 holddal; a veszprémi püspökség, a piarista custodiátus, az esztergomi káptalan, a veszprémi káptalan és a tihanyi apátság együtt mintegy 213 000 holddal. Tehát a változások mintegy 1 067 000 holdat érintettek.

A birtokeladások időbeli változásai sem felelnek meg az előzetes várakozásoknak. A napóleoni háborúk gabonakonjunktúrája és a pénzbőséget eredményező infláció alatt igen alacsony volt az eladások száma (1810–1820 között a legalacsonyabb), igazán magasra csak az 1830–1840-es években nőtt. Ez utóbbi oka bizonyára a társadalmi várakozásokban rejtett. A nemesség soraiban is egyre többen voltak, akik elkerülhetetlennek tartották a jobbágyszabadítást, amely majd radikálisan megváltoztatja a birtokviszonyokat. Azok a nemesi földek váltak kelendőbbé, amelyekben a majorságok aránya meghaladta az úrbériségeket.

Kaposi Zoltán úgy tapasztalta, hogy a birtokeladók között az ún. „bene possessionati” volt a legnagyobb csoport. Ez az eredmény sem egyezett a várakozásokkal, amelyek szerint a birtokot eladók között egyenlő mértékben találunk főrangúakat, elszegényedő középbirtokosokat és középnemeseket.² Az adatok szerint ugyanakkor az eladók fele (33 birtokos) „bene possessionatus” volt. Az arisztokraták között a legismertebb Széchenyi István megváltása a csokonyai birtokától, amelynek indokaként a nagycenki uradalmának modernizálása szerepelt. Ez azonban nem került ki a Széchenyi-család tulajdonából. Batthyány Gusztáv vagy Hunyady Ferenc azonban kénytelen volt a birtokát idegennek értékesíteni.

A birtokvásárlók között találunk arisztokratákat (Festeticsek, Zichy-család); de megjelennek bankárok (Sina György) és iparosok (Wodianer Rudolf); sőt feltörekvő középbirtokosok is, mint a Somssich- és a Kund-család tagjai vagy Czindery László.

A 19. század első felében a birtokeladások és -vételek okai között a szerző fontosnak tartja az adósságtörlesztéseket. A nemesség eddig is ismert eladósodása azonban nem egyedüli oka a birtokok értékesítésének. Nagyon sokszor a részbirtokok alacsony jövedelmezősége is a föld értékesítésére ösztönzött, netán a racionális gazdálkodás igénye állt a kevés hasznot hajtó földek eladása mögött. Az 1830–1840-es években már az is motiválta az eladásokat, illetve a vételeket, hogy mennyi volt a birtokokon belül a saját kezelésű majorságok aránya. Ha ez magas, akkor az uradalmat könnyebben értékesíthették. Az első rész elemzései nem igazolták azt a felfogást, hogy a birtokforgalmat a jogi nehézségek (ösiség) jelentősen akadályozták volna. Az a tény, hogy nemcsak arisztokraták, hanem feltörekvő középbirtokosok is szerepeltek a birtokszerzők között, cáfolja azt a nézetet, hogy a tökeszegénység gátolta volna a vásárlásokat.

Erre utalnak a könyv első részét lezáró esettanulmányok is. A Felvidékről áttelepülő dezséri Országh-család sorsa azt példázta, hogy az örökség egyenlő felosztása az örökösökre nézve volt a legkedvezőtlenebb; de azt is igazolja, hogy a belső vándorlás révén a Dunántúlra kerülő családok hamar beilleszkedtek a helyi közösségekbe, és a birtoköröklés hátrányait elenyésztettként az egyházi vagy katonai pályával, a hivatali érvényesüléssel, továbbá a gazdálkodással.

Boronkay József életpályája a földszerzés sajátos útjait mutatta. Tanult fiskálisként a távol élő örökösöktől olcsón felvásárolta a földjeiket, amelyek kevés hasznot hoztak; vagy 32 évre zálogba vette azokat, s a tulajdonába kerültek, miután a zálogot nem tudták visszaváltani, esetleg már előbb pénzért megvásárolta a részbirtokot. 1819-ben, halálakor mintegy 25 000 holdas birtokegyüttes volt a tulajdonában.

A Somssich-család birtokszerzései – amelyek területe 1840-ben már meghaladta az 55 000 holdat – azt igazolták, hogy a hivatali pályán történő előrehaladás is lehetett a nagybirtokosok közé kerülés útja.

Czindery László szintén figyelemre méltó hivatali pályát járt be, hiszen országgyűlési követként, majd főispánként is tevékenykedett, mégsem a hivatali előmeneteléből szerezte a bir-

tokait. Korábban már utaltunk rá, hogy ő volt az, aki a majorsági gazdálkodásban rejlő előnyöket felismerte és jól kihasználta, mert a modernizálással sikerült a jövedelmét fokozni.

1848-ban új helyzet alakult ki. A polgári földtulajdon kialakulásának országos hátterét a szerző nagyon pontosan vázolja fel, bemutatva, hogy a jobbágyfelszabadítással az uraságok nemcsak a sajátjuknak tekintett úrbéres földeket veszítették el, hanem a remanenciák és a legelők, valamint az erdők egy részét is, továbbá nem használhatták a jobbágyok ingyen munkaerejét és szolgáltatásait sem. Ugyanakkor az 1848-ban kilátásba helyezett kárpótlást csak hosszú évek elmúltával kezdte az államhatalom folyósítani. Ám a földadó fizetését azonnal bevezették.

A kötet második része – amint említettük – hasonló felépítést mutat, mint az első. Az 1850 és 1918 közötti időszakból a szerző 99 birtokváltozást elemez. Megállapította, hogy nem a jobbágyfelszabadítás hatásaként az 1850-es években, nem is a századvégi agrárválság idején 1870–1900 között, hanem a 20. század első évtizedében (1900–1910 között) volt a legmagasabb a birtokeladások és -vételek száma. A birtokforgalom a megye területének (1 013 336 kh) mintegy 20%-át érintette.³ Az eladók és vásárlók csoportjait vizsgálva a szerző a következőket állapította meg: A főrangúak között 31 birtokeladás mellett 26 volt a vételek száma. A középbirtokosoknál 24 eladásra csak 13 vétel jutott. A középnemeseknél ez az arány 11–14 volt, az egyháziaknál 3–1. Egyéb társadalmi rétegeknél – bérlek, bankárok, iparosok, kereskedők, ügyvédek, orvosok, politikusok, tisztviselők stb. – viszont 26–45.⁴ Kaposi következtetései a bemutatott adatok ismeretében jól megalapozottak. Úgy véli, a főrangúak némi térvesztése azért meglepő, mert ez volt az a réteg, amely a hitbizományok révén el tudta háritani a birtokvesztéseket. S aligha véletlen, hogy Somogyban volt a legmagasabb a hitbizományi birtokok aránya. A példái arra utalnak, hogy ez a megállapítás is helytálló. „A megye közepén fekvő mintegy 38 298 kat. holdas kaposvári herceg Esterházy-uradalom, amely bérbe adva működött, hitbizományi jellegénél fogva teljes egészében kimaradt a birtokforgalomból”, de újabb hitbizományok is születtek, így „a dégi Festeticsek, a Czindery-földeket megszerző gróf Andrássyak, a lengyeltóti uradalom nagy részét megszerző gróf Zichyek a Hetes-Kaposújlakot birtokló gróf Somssichok, a Segesdet kezükben tartó gróf Széchenyiek (akik szintén) ki tudták vonni földjeiket a birtokforgalomból”.⁵ A másik észrevehető, új jelenség az arisztokrata birtokosok kicserélődése. Új birtokosként jelenik meg örgróf Pallavicini gr. Vinyázó hg. Hohenlohe, gr. Erdődy Rudolf, a Tallián-, az Inkey- és a Biedermann-család.

Az adatok az elmondottak mellett világosan mutatják a jómódú középbirtokosok visszaszorulását és kicserélődését. A Csapodyak már 1853-ban elvesztették a birtokaikat, de a birtokvesztők közé került a Somssichok köznemesi ága, az Ország-h-család, a Kubinyiak és a Nedeczkyek. Ugyanakkor akadt néhány földszerző középbirtokos is a Kacskovics- és a Kund-családból; továbbá ilyen volt Vessey Sándor, Vasdényey Imre vagy Mándy Sámuel.

A birtokváltozások statisztikájának azonban az a legfeltűnőbb sajátossága, hogy az egyéb társadalmi rétegek csoportjába soroltak között milyen nagy mértékben haladja meg a vásárlók aránya az eladókét. A szerző e csoportot is részletesen elemzi, amely nagyon tanulságos. A vásárlók korábban tulajdonosként nem kötődtek az agráriumhoz, csupán a polgári viszonyok tették lehetővé a tulajdonossá válásukat. Közülük fontos szerepet játszottak azok, akik bérlemből váltak tulajdonossá. Ilyen volt Nádosy Kálmán, akinek az életútját Kaposi méltónak tartotta arra, hogy az esettanulmányok között részletesebben is megvizsgálja. Bérlemből lett földtulajdonos Freystädtler Antal, Mándy Samu, Szájbeli Gyula, Kremsier Károly vagy a

3 KAPOSI 2019. 85.

4 KAPOSI 2019. 104.

5 KAPOSI 2019. 105.

Meller- és a Krammerer-család. Ehhez a csoporthoz tartoztak azok a korábban már említett hivatalnokok, akik a hivatali előrehaladás mellett a birtokszerzést is fontosnak tartották. A tőkés korszakban jelentek meg tömeges földvásárlóként azok a kapitalista vállalkozók, akik tőkéjüket az iparból vagy kereskedelemből szerezték, de a mezőgazdaságba kívánták beruházni. Kár, hogy a szerző nem magyarázza meg ezt a folyamatot egy olyan történeti korszakban, amikor az általános felfogás szerint a tőke megtérülése az iparban vagy a kereskedelemben gyorsabban megy végbe, mint a mezőgazdaságban.

A pécsi körnek nevezett tőkés vállalkozók közül földtulajdont vásárolt Engel Adolf és Ivankovics Károly. A pécsi vállalkozók birtokszerzései azonban nem számítottak egyedi esetnek. Akadtak a Dél-Dunántúlon birtokot szerzők között külföldiek és budapestiek is. E tájon vált földbirtokossá a bécsi Satzger cukorgyáros család, a kereskedő és bankár Biedermann-család, a nagyiparos Hohenlohe herceg, a stájer Kladnigg Alajos, valamint a bécsi lókereskedő Hauser cég tulajdonosa is. A budapestiek közül itt lettek földtulajdonosok a már említett Sina, Wodianer, Mauthner cég vezetői; de pénzintézetek is, mint a Belga Bank, a Zala-megyei Takarékpénztár vagy a Kaposvári Gazdasági és Ipari Takarékpénztár.

A hitbizományok mellett elidegeníthetetlen kötött birtoknak számítottak az egyháziak is. Ennek ellenére 1912-ben az esztergomi káptalan hatezer holdas somogyszobi birtoka mégis hg. Hohenlohe kezére került külön királyi engedéllyel.

A 19. század végén és a 20. század elején még egy olyan jelenség lépett fel, ami nem hagyható figyelmen kívül a birtokviszonyok vizsgálatakor: a parcellázások. A föld nélkül maradt parasztság birtokéhségét földosztás nélkül, parcellázásokkal enyhítette a hatalom. Az e célra felvásárolt birtokok gyakran spekulációs célokat szolgáltak. *„Sokan egyszerűen csak azért vettek földet, hogy azt egy parcellázó szervezetnek eladhassák. S ebből jelentős hasznot zsebeljenek be.”*⁶ Ez történt a Zala-megyei Takarékpénztár 1910-ben felvásárolt birtokával vagy a Berlini Banknak a pécsi Eiser és Scholz cégtől szerzett boldogasszonyfai birtokával is.

A kötet második része ugyanolyan esettanulmányokkal ér véget, mint az 1848 előtti rész. Ezek közül az első egy külföldi földszerzőről, a már többször említett Hohenlohe hercegről szól, aki sziléziai iparosként vásárolt először Felső-Magyarországon birtokokat, majd 1912-ben megvette az esztergomi főkáptalan somogyszobi (kaszói) uradalmát és további négy Somogy megyei uradalmat. A célja egyrészt vadászparadicsom kialakítása volt, másrészt viszont – amint már utaltunk rá – egy modern nagyüzemi gazdálkodás létrehozása. Ebben az üzemben váltógazdálkodásnak megfelelő vetésforgót alkalmaztak. Cukorrépát és dohányt is termeltek, versenyistállót alakítottak ki, híres sertésenyészetet hoztak létre, és az egész gazdaságot gépesítették. Hohenlohe gazdaságai arra utalnak, hogy a dualizmus kori magyar mezőgazdaság fejlődésében a külföldi tőke – ráadásul nem is osztrák, hanem sziléziai német – fontos szerepet játszott.

Bécsből származó ipari, kereskedelmi és banktőke jelent meg a dél-dunántúli mezőgazdaságban a Satzger- és a Biedermann-család földvásárlásaival. Satzger Hugónak és leszármazottainak öt somogyi falu határában mintegy 7300 hold földje volt, és különösen a modern állattenyésztés fejlesztésében értek el sikereket.

A Biedermann-család – amint utaltunk rá – Batthyány Gusztáv adósságai fejében már 1849-ben megszerezte az üszögi és a mosgói uradalmat. A birtokszerzők leszármazottai a századfordulón szintén mintagazdaságot hoztak létre Szentegát központtal. A mosgói és szentegáti Biedermann-uradalmak egészen a második világháborúig fennmaradtak.

A harmadik esettanulmány nem a külföldi tőke hatását, hanem a hazai felhalmozás eredményét példázza. Arról a középbirtokos Somssich-családról van szó, amelynek a tagjai már

1740 és 1848 között is jelentős földszerzők voltak. A polgári korszak nehézségei, a robot helyett a bérmunka, az úrbéres földek elvesztése és egyéb problémák őket sem kerülték el, de tartották magukat az 1870-ben meghalt Somssich Miklós végrendeletéhez, amely szerint „soha egy hold földeteket se adjátok el, hanem ha lehet, szerezzetek, mert a földnek betse üdövel sokszorosra nőni fog”.⁷

A Somssich-család három ágának 1911-ben Somogy és Zala megyében a veszteségek után is 30 039 kat. hold földje, de Fejér és Hont megyében is mintegy 6000 holdja volt. A példájuk azt mutatja, hogy szívós munkával, a régi szokások megtartásával, a szaktudásnak a termelésben való hasznosításával a tőkés korszakban is megmenthetők a birtokok. Ennek legfőbb eszköze a modern gazdálkodás bevezetése volt, amely a századforduló idején a növénytermesztésben a cukorrépára, a dohányra és a cikóriára alapozva vált jövedelmezővé; az állattartásban a szimmentáli és bonyhádi tehenészetekre, a tógazdaságra; ezenkívül az új típusú borgazdaságra, valamint az erdőgazdaságra épült.

A negyedik példát Nádossy Kálmán nyújtotta, aki nagybérlőből lett nagygazda, s a bérlet jövedelméből felhalmozott tőkét fordíthatta birtokvásárlásra. Katonai életpályáját nem folytathatta, s már a kortársai is azt mondták róla, hogy a „kardból sarlót csinált”.⁸

A sokféle életút pozitív példát nyújthatott arra, hányféle forma létezett a modern és jövedelmező mezőgazdaság megteremtésére. S nem mindig valósak azok a sztereotípiák, amelyeket a 19. század mezőgazdaságával kapcsolatban ismételtünk.

Kaposi Zolán ezzel a könyvével új irányt szabott az agrártörténetben: az összehasonlító uradalomtörténet-írást. Ennek első eredményeit itt olvashatjuk. Jó néhány korábbi megállapítást – az ösiség hatásától a birtokosok tökehiányáig és végletes eladósodásáig – újra kell gondolnunk. Jó lenne, ha minél többen vállalkoznának hasonló kutatásokra.

Orosz István

MAGYAR GAZDASÁGTÖRTÉNETI ÉVKÖNYV 2019. URADALOM – VÁLLALAT

Főszerk.: Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka.
MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Hajnal István Alapítvány,
Budapest 2019.
(432 old.)

A gazdaságtörténettel foglalkozók sokszor megkapják a kérdést, hogy közgazdásznak vagy történésznek tekintik-e magukat? Valóban nehéz definiálni a tudományterületek határait, különösen azért, mert sok történész kutatja a történelem gazdasági aspektusait, ahogy egyre több közgazdász veszi vizsgálódása tárgyául a múlt eseményeit, és térben, időben már lezárult folyamatokat. Úgy gondolom, hogy a szakma azonosságtudatának erősítése mindenképpen az egyik legfontosabb teendők egyike. Köztudott, hogy jelentős hagyományai vannak a gazdaságtörténeti évkönyveknek, elég csupán a 19–20. század fordulóján több mint egy évtizedet megélt *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlére* vagy az 1930-as évek Domanovszky-sorozatára gondolnunk. Ezt az utat követve a *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv* című kiadvány 2016 óta jó irányban halad. A 2016. és a 2017–18. évi kötet egy-egy nagyobb témakör mentén si-

7 KAPOSI 2019. 140.

8 KAPOSI 2019. 162.

keresen rendezí egymás mellé az első pillantásra akár különbözőnek ítéhető kutatási motivációkat és eredményeket.

A *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv* 2019. évi kötetét olvasva egyértelmű, hogy a Kővér György, Pogány Ágnes és Weisz Boglárka főszerkesztőgárda és a mögöttük álló szerkesztőbizottság kiváló munkát végzett. Az uradalom és a vállalat témakörét illetően térben és időben eltérő publikációkat állítottak egymás mellé úgy, hogy ha az olvasónak a könyv elején megfogalmazódnak kérdései, azok a kiadvány hátralevő részéből választ nyerjenek. Nagyon fontos szakmai kérdés, hogy egy tradicionális uradalom milyen úton és mikor válik nagyüzemmé (vagyis vállallattá); ugyanakkor hogyan működtek a hazai vállalatok? Maga a kiadvány huszonekét szerzőtől húsz tanulmányt fűz fel egy füzérre, melyek kronologikusan és tematikusan követik egymást.

A kötet a két világháború közötti korszak meghatározó gazdaságtörténésze, Domanovszky Sándor egy kéziratban fennmaradt írásával kezdődik, melyet a kézirat tolmácsolójának, Kővér Györgynek az értelmezést segítő publikációja követ. Ebben alaposan körüljárja a Grundherrschaft és a Gutsherrschaft fogalom értelmezésének lehetőségeit. Ezután Prajda Katalin tanulmánya ad képet a firenzei olasz kereskedők 14–15. századi magyarországi tevékenységéről. Nagyon jól megrajzolja azt, hogy az egyes firenzei kereskedőcsaládok a nagyvárosok között milyen hálózatokat alakítottak ki. Őt követi Gálfi Emőke gyulafehérvári fejedelmi uradalomról írt tanulmánya, amelyből megtudhatjuk, hogy a Gyulafehérvár környéki udvari birtokoknak milyen módon cserélődtek a gazdái az adott fejedelem döntései nyomán. Ezt követi Gulyás László Szabolcsnak a Csontos Éliás bártfai szőlőgondnokról írt munkája. A dolgozat figyelemfelkeltő, mivel érezhető, hogy mindent megtett a szerző, hátha további információkat talál, melyből következtethet akár a szőlővel összefonódott Csontos-család történetére; akár a szőlő megmunkálására vagy a munkásoknak fizetett bérek kérdésére, amellyel érékeltheti a 15–16. század fordulója szőlőművelésének folyamatait.

Ezt követően olvashatjuk Mátyás-Rausch Petrának az erdélyi (Bethlen Gábor ideje alatti) bánya-uradalmakról szóló írását. Majd Szirácsik Éva a divényi uradalom földesúri járadékok változásáról írt munkája következik az 1660–1684 közötti időszakból, amely már a bevezetőjében is visszautal a kötetnyitó Domanovszky-tanulmány fogalmaira, ezzel is erősítve a kiadvány kohézióját. Az évkönyv Kovács Krisztiánnak a Rádayak uradalmi gazdálkodásáról írtakkal folytatódik. Ezután Gaucsik István pozsonyi hitelezésről szóló munkája következik, amely nagyon érzékletesen mutatja be a 18–19. század fordulójának pénzügyi viszonyait, a hazai nagybankok megalakulása előtti átmenet időszakát, amikor az ércpénzeknek már szűkén volt a gazdaság, a papír alapú fizetőeszközökbe vetett bizalom pedig még alacsonyabbnak mutatkozott. Ha az olvasó továbblapozza a kiadványt, találkozhat Kurucz Györgynek a Festeticsek uradalmaiban végzett agrárszakképzést érintő tanulmányával. Ebben a szerző részletes leírást ad egy intézményesített utazási gyakorlatról, melyben számos feljegyzést készítettek, és kapcsolatot építettek a résztvevők. A Festeticseknél maradva: Tóth Éva és Lukács Gábor írt a keszthelyi uradalom 19. század közepének gyümölcstermesztési tapasztalatairól. Ezt követi Kaposi Zoltán tanulmánya, aki a Nagykanizsa melletti palini uradalom felbomlás utáni földtulajdon-változásairól, azon belül elsősorban a nagykanizsai vállalkozók birtokszerzéseiről értekezett. A tanulmány főleg azért fontos, mert ahhoz a régi problémához nyúl vissza, hogy a piacgazdaság kialakulásakor kiből lesz vállalkozó, földtulajdonos, tőkés. Ezt követi Halmos Károly „elvetélt vállalatokról” írt munkája, amely – szemben az eddigi tanulmányokban tapasztalt konkrét és időben behatárolt, valamilyen személy, terület, közösség bizonyos folyamatait és történéseit kiemelő művekkel – általános érvényű gondolatokat és megállapításokat fogalmaz meg a hazai kapitalizmus kialakulásának idejéről. Szintetizáló a publikációja a téren is, hogy közgazdasági és gazdaságtörténeti szempontból sok egymásra utaló gondolatot fűz össze, és azokat konkrét eseteken – csődökön – keresztül vizsgálja meg.

Fülöp Éva Máriának a bencések első világháborút követő időszakáról írt tanulmánya is az érdekesebb írások közé tartozik. A manapság divatos „helyipénz”-kutatásoknak is lendületet adhat az a múltbeli tény, hogy a bencések a nagy gazdasági válságot követően saját belső pénzt alkottak, amellyel a hazai bencés intézmények egymás felé számoltak el, míg a „valódi pénzüik” különféle pénzügyi tranzakciók révén kamatozott. Ezzel a bencések egy húszrágással két legyet ütöttek egy csapásra: lehetővé tették a belső áruk cseréjét, továbbá megfeleltek – szó szerint – annak az evangéliumi parancsnak is, hogy kamatoztassák talentumaikat. Ezt követi Tamás Gábor tanulmánya a szervezeti evolúcióról, amely a 19. századi magyarországi biztosítótársaságok működését veszi alapul. Ezután Bagdi Róbertnek és Hlbocsányi Norbertnek a 20. század eleji kecskeméti konzervgyártásról szóló írását olvashatjuk, amely azért izgalmas, mert több strukturális töréson (háború, gazdasági világválság) át a konjunktúrákat és válságokat is bemutatva elemzi az adott cég történetén keresztül a két világháború közötti társadalmi és gazdasági folyamatok sajátosságait. A tanulmány adatokkal nagyon jól igazolva követi végig a vállalat történetét az alapítástól a válságon át az államosításig. Az időtengelyen mozogva végleg a vállalat témájánál maradunk, hiszen itt olvasható Klement Juditnak a Vikertről írt munkája, amely egy sajátos, akár „harmadik utas”-nak is ítéltető magyar újrakezdés történetét mutatja be vállalati példán keresztül az 1945–1948 közötti években. Ezt a tanulmányt követi egy, a gazdaságtörténet bemutatásáról szóló írás Tamás Máté tollából, amellyel visszakanyarodunk a Domanovszky-féle korszakhoz: azt veszi górcső alá a szerző, hogy az általa szerkesztett gazdaságtörténeti folyóirat milyen módon működött. A kötet végéhez közeledve Varga Zsuzsanna írását találjuk a hazai mezőgazdasági termelőszövetkezetek 1948–1968 közötti történetéről. A kötetet Székely Iván megemlékező sorai zárják a kanadai gazdaságtörténészről (Scott M. Eddie), aki sokat és igen alaposan foglalkozott Magyarországgal. Így kap a kötet igazi keretes szerkezetet.

A *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2019* sok újdonságot, szakmai ismeretet jól közvetítő mű. A kötet ügyesen járja körül az uradalom és a vállalat témakörét. Az írások között jó arányban fordulnak elő elméleti megközelítésű, gyakorlatias, elemző tanulmányok, avagy a gazdaságtörténeti fogalomrendszer szintézisére törekvő publikációk. Összességében úgy hiszem, olyan kötet született, amelynek minden gazdaságtörténész vagy gazdaságtörténet iránt érdeklődő polcán helyet kell kapnia.

Pelles Márton

SZABAD GYÖRGY: AZ AGRÁRVILÁG VONZÁSÁBAN

Válogatás Szabad György gazdaság- és társadalomtörténeti munkáiból

Szerk. Melkovics Tamás. Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár, Budapest 2019.
(255 old.)

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár kiadásában, a Line Design Kft. gondozásában megjelent, *Az agrárvilág vonzásában* című kötet egy háromrészes vállalkozás első darabja, amely a másik két, szerkesztés/megjelenés alatt álló – egyrészt politikatörténeti (különös tekintettel parlamentarizmustörténeti), másrészt személyiségközpontú – gyűjtemény mellett Szabad György gazdaság- és társadalomtörténeti munkáiból nyújt válogatást az olvasó számára. A három kötet kiválóan példázza, hogy Szabad életműve során a hosszú 19. századi

magyar történelem komplex vizsgálatára törekedett: a polgári átalakulás politikai, művelődési, gazdasági, illetve társadalmi szempontú elemzésére vállalkozott 1848–49 történelmi csúcspontját állítva a középpontba, de a reformkori, sőt a 18. század végi előzményekkel, illetve az 1849 és 1867 közötti időszak mély elemzésével összhangba hozva, bizonyos esetekben a dualizmus korának egyes kérdéseit is vizsgálva, a történet fonalát néhol egészen a trianoni összeomlásig tovább szöve.

Szabad történetírói koordináta-rendszerének origója 1848 jobbágyfelszabadítása volt, amely véleménye szerint a magyarság történetének legnagyobb társadalmi átalakulását hozta: „*Az államalapítás óta a magyarság legnagyobb tettét 1848–1849 fordulatnak kivívásában, s kiváltképpen a jobbágyfelszabadítás megsemmisíthetetlen eredményeiben látom*”.¹ Szabad azonban ezt az átalakulást, illetve annak előzményeit és következményeit gazdaságtörténeti megvilágításban is elemezte. Politikatörténeti munkássága során kidomborította azt az – első sorban Hajnóczy József, majd Wesselényi Miklós és Kossuth Lajos által képviselt – alapelgondolást, hogy a társadalmi, gazdasági reformok megvalósításának, majd fenntartásának és továbbfejlesztésének az előfeltétele, illetve a garanciája a politikai reform, az alkotmányos, parlamentnek felelős kormányrendszer s az önálló államiság alapkritériumainak biztosítása. Történeti munkásságának komplexitását nemcsak vizsgálódásának ismertett szempontrendszere, hanem annak változatos módszere is jellemzi, hiszen Szabad a makrofolyamatok elemzése, illetve a legmeghatározóbb történelemformáló személyiségek, mindenekelőtt Kossuth életpályájának alapos feldolgozása mellett a mikro szintű vizsgálódást is ugyanolyan fontosnak tartotta. Így például egy mezővárosi céhmester történetének feltérképezésére is azért vállalkozott, hogy minél behatóbban ismerhessük meg a korszak mozdítórugóit.

Nomen est omen – dörmögheti félhangosan, mosollyal az arcán *Az agrárvilág vonzásában* című kötet olvasója, miközben rögtön az első közölt értekezésben „önvallomásán” keresztül felvillan előtte a nagy formátumú, Széchenyi-díjas történész, az iskolateremtő egyetemi oktató emberi oldala, s maga előtt látja a latin szótárt „silabizáló kisdíakként” Szabad Györgyöt, amint „varázsütésszerűen” éppen akkor döbben rá, hogy nevének „antikvitásbeli alakja”, a Georgius a földműveléshez, a mezei gazdasághoz – s mint szakmai életművének jelentős hányada igazolja –, az agrár- és társadalomtörténeti kérdések vizsgálatához, értelmezéséhez kapcsolja.² Szabad György az „agrárvilág vonzásában” faggatta szüleit névválasztásuk okairól; kutatta fel agrárfoglalkozású családi felmenőit; tanulmányozta a fálukutató irodalom képviselőinek munkásságát; írta meg – immár a gazdálkodással és a paraszti élettel kapcsolatban szerzett személyes tapasztalatokkal felvértezve – 1950-ben az egyetemi szakdolgozatát *Agrárszegénységünk és a magyar mezőgazdaság munkaerő-szükséglete 1849 után* címmel; s szerezte meg a történettudomány kandidátusa fokozatot 1955-ben *A tata-gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra* című munkájával. Pályafutását végigkísérték agrár- és társadalomtörténeti értekezései, s még utolsó éveiben is családja történetének feldolgozásával foglalatoskodott, ám ezt a munkáját már nem volt lehetősége befejezni.

Az ismertetésre kerülő kötet tehát Szabad György gazdaság- és társadalomtörténeti munkásságának tizenhat válogatott értekezését tartalmazza, amelyek különböző mértékben szinte kivétel nélkül a rendi, feudális kiváltságrendszer felszámolásának és az új típusú, polgári gazdasági és társadalmi szerkezet kiépülésének egy-egy részkérdését mutatják be számos aspektusból körbejárva. A tizenhat hosszabb-rövidebb, 1955 és 2007 között megjelent mű között helyet kapott több jegyzetelt szaktanulmány, néhány szóbeli előadás írott változata, egy

1 SZABAD György: *Az agrárvilág vonzásában. Válogatás Szabad György gazdaság- és társadalomtörténeti munkáiból*. Szerk. MELKOVICS Tamás. Budapest 2019. 101.

2 SZABAD 2019. 13.

emlékkönyvben megjelent tudományos igényű méltatás, egy forrásközlés, valamint a kandidátusi értekezésének tézisei is. A közölt írások öt tematikus egységbe rendeződnek, de különböző szempontok mentén szinte mindegyik tanulmány kapcsolatba hozható a másikkal, így számos további „alternatív” olvasati sorrend is követhető.

A kötet első blokkjának (*Útvalólól*) élén az a névadó, 2007-es tanulmány áll, amely Szabad György történelmi pályáját meghatározó családi háttérébe, személyes élményeibe és a 20. századi magyar történelem viharai közepette átélt tragédiáiba enged némi bepillantást. Ebben az egységben került elhelyezésre Szabad György 1971 novemberében, a levéltárak tudományos dolgozói számára tartott előadásának rövidített változata is, amely a helytörténet-írás helyzetéről, hibáiról és erényeiről, valamint lehetőségeiről értekezve a történelmi pályára lépőknek számos általános érvényű útvalót tartalmaz: „Hiszen annak, aki a valóságot tárja fel és elemeit egymáshoz szakszerűen viszonyítani tudja, annak nincsen szüksége sem szépiítésre, sem árnyékolásra. Csak egyre van szüksége, a tudására alapozott bátorságra a valóság értelmezéséhez és magyarázatához”.³ Harmadikként pedig itt szerepel Szabad György eszmefuttatása – az agrártörténet-írás számára mindmáig számtalan lehetőséget rejtő – a rendszeres kataszteri munkálatok forrásanyagának felhasználási lehetőségeiről.

A második tematikus egységben (*Feudális gazdaság, rendi társadalom*) a reformkori magyar társadalom különböző szereplői jelennek meg három tanulmányban. Elsőként – a nemesség társadalmi összetételét is tárgyaló írásban – a gazdasági szempontból erőtlén, de számbeli nagysága miatt a vármegyei politikai élet döntéseiben jelentős politikai súllyal rendelkező kisnemesség válik a vizsgálat tárgyává. Másodikként a rendi társadalomban sajátos helyzetű honorácior réteget, „társadalmi csoportot” Kossuth Lajos munkásságán keresztül mutatja be az írás. Harmadikként – mikrotörténeti szinten – egy mezővárosi céhmester lép a történelmi reflektorfénybe: „Egyének életútjának megrajzolását sűrűn választotta témájául tegnapi és mai történetírásunk. Nagy államférfiakat, érdemes fejedelmeket, a láncra vert nép és haza, a gúzsba kötött szellem szabadsághőseit emelték életrajzok az emlékezés nem kőből épült Pantheonjába [...]. Mégis nagy igazságuk van a sürgetéseknek: több gondot a nagy emberek életútjának ábrázolása mellett a történelmi múlt köznapis emberi sorsainak, a parasztság, a munkásság, az értelmiségi rétegek, de a polgárság és a nemesség tömegei életének bemutatására is. A társadalmi osztályok történetének (összetételüknek, gazdasági, társadalmi mozgásuknak) vizsgálata történettudományunk legfontosabb feladata. E vizsgálatok során nagy eljárásbeli rugalmasságra van szükség, a helytörténettől a történelmi statisztikáig, a régészet-től a sajátos néprajzi kutató módszerekig minden eszköz igénybe vételére készen kell állni. És ezek sorába tartozik a hétköznapi emberek – kizsákmányoltak és kizsákmányolók – egyéni életútjának ábrázolása is. Csak ilyen életképek sorozatainak felvillantásával lehet az általánosságokkal jellemzett gazdasági és politikai helyzetük által, sőt sokszor még a statisztikai adatanyag ellenére is csak egyábrázatúnak vagy – ami éppolyan keveset jelent – kavargó ezerarcúnak rajzolt osztályok történelmileg igaz vonásait felismertetni”.⁴ Végezetül ebben az egységben kapott helyet Szabad György reformkori kötődésű forrásközlése is, amely tematikailag át is vezeti az olvasót a kötet következő blokkjához.

A harmadik részben (*Tőkés gazdaság, polgári társadalom*) szerepel a kandidátusi értekezés téziszfüzete, amely az egyik legjelentősebb munkájának, az 1957-ben megjelent nagymonográfiának a legfontosabb eredményeit foglalja össze. Szabad György a tata-gesztesi Eszterházy-uradalom példáján keresztül vázolja fel az 1820-as évek végétől egészen az 1870-es évek kezdetéig terjedő közel fél évszázad bemutatásával, hogyan valósult meg a gyakorlatban

3 SZABAD 2019. 22.

4 SZABAD 2019. 47.

a robotrendszerrel a tőkés termelésre való áttérés társadalmi-gazdasági folyamata. Markáns végkövetkeztetésében megállapítja, hogy a „*tatai Eszterházyak nemcsak sikeresen mentették át majorsági birtokaikat a forradalmi átmenet válságain, hanem a parasztság telki állományának megcsonkítása, a telken kívüli állomány elvonása, a kurtanemesek kiforgatása, a kizsákmányolás tőkés rendszerére való átmenet – bérletrendszer kiterjesztése és a korábban magasabb szintre emelt ipari termelés útján történt – megvalósítása, a hazaárulások jutalmaként kiérdemelt politikai kedvezések felhasználása révén azt jelentős mértékben ki is kerekíthették, meg is szilárdíthatták*”.⁵ A Szabad György történetírói munkásságát összefoglaló, 2018-ban megjelent *Kitörés a kánonból* címet viselő kötet első tanulmányának szerzője, Kaposi Zoltán elemzésében a gazdaságtörténet-írás egyik legtöbbet hivatkozott alkotásaként jelöli meg Szabad ezen munkáját, ami hosszú időn át meghatározta a hazai nagybirtokról való történeti gondolkodást is. A tézisek közlése után három olyan értekezés következik, amely a jobbágyszabadság kérdését, annak gazdasági-társadalmi vonatkozásait járja körül számos vizsgálati szempontot figyelembe véve: hogyan és miként szabadult ki az ország népességének közel 80%-a a földesúri függésből; hogyan került tulajdonába a magyarországi mezőgazdasági szempontból hasznosított terület mintegy 40%-a; mire terjedt ki a volt jobbágyság „öröksége”; mi lett a vitatott kategóriákkal kapcsolatos küzdelmek eredménye stb. „*A jobbágyparasztságunk egészének szabadságot, túlnyomó részének a tulajdonlás lehetőségét is biztosító fordulatról szólva indokolt emlékeztetni arra, hogy nem azok hajthatták végre, akik megalapozták. S az áttörés sikeréhez nem kapcsolódtak a továbblépés biztosítékai*”⁶ – szól Szabad figyelmeztetése. Közölt munkái alátámasztják azt a jól kirajzolódó történeti alapfeltevést, miszerint a hosszú előkészítő munka után az 1848–49-ben megteremtett, s politikai garanciákkal körülbástyázott, a lakosság jelentős hányadát közvetlenül érintő társadalmi-gazdasági átalakulás, a polgárosodás kiteljesítését kompromittálta és hátráltatta az önrendelkezés jogaitól megfosztott országra ráerőltetett önkényuralom időszak, sőt az 1867-es történelmi alkuvál megpecsételt dualista korszak politikai berendezkedése és a továbblépésre képtelen vezetőréteg magatartása is.

A kötet negyedik blokkja (*Társadalmi szerkezet 1849–1867*) Szabad György két olyan írását tartalmazza, amely az 1849 és 1867 közötti időszak társadalmi szerkezetének átfogó elemzésére vállalkozik: egyrészt az 1957-ben megvitatásra került új egyetemi tankönyv ide vonatkozó fejezete bírálatának összefoglalása, másrészt egy 1976-ban megjelent önálló tanulmány formájában. Szabad György a korszak társadalomtörténeti jelentőségét a következőképpen foglalja össze: „*A helyes történelmi szintézis sine qua non-já, bármely történelmi korszak tárgyalásáról van is szó, a társadalmi szerkezet bemutatása. Ha így van általában, mennyivel inkább így van annak a korszaknak a tárgyalásánál, amely a feudális szisztémát összeroppantó forradalom bemutatását követi. A feladat kettős, egyfelől ábrázolnia kell, milyen osztályszerkezet bukkant elő a feudális rendi burokok szétpattanásakor, másfelől világossá kell tennie, hogy a feudális viszonyok felszámolása és a felszámolás módja miként hat a kapitalista átrétegződés, csirájukban már korábban is mutatkozó tendenciáira*”.⁷ Hiszen: „*Magyarország társadalmának feudális struktúrája, noha bomlása már 1848-at megelőzően előrehaladt, a régi rendszer forradalmi felszámolásával nem semmisült meg azon nyomban, hanem – szoros kölcsönhatásban a gazdasági fejlődéssel és a függő ország politikai viszonyainak változásaival – fokozatosan alakult át*”.⁸ S fentebb kifejtett gondolatmenetét alátámasztva, vizsgálódását a „pozícióörző nagybirtokos” arisztokráciára, a „felbomló” nemességre, az

5 SZABAD 2019. 75.

6 SZABAD 2019. 105.

7 SZABAD 2019. 109.

8 SZABAD 2019. 117.

„átformálódó” polgárságra, az értelmiségi rétegekre, a „kialakuló” munkásosztályra, a „differenciálódó” parasztságra kiterjesztve megállapítja, hogy bár „az alapvető tendencia a kapitalista átalakulás folyamata” volt, az a körülmény azonban, „hogy a nagybirtokos arisztokrácia át tudta menteni, illetve a hatalom segítségével helyre tudta állítani legfontosabb pozícióit, és a kiegyezéshez vezető nehéz küzdelem során az uszályába vonta a hajdani kiváltságosok »úri« rétegét a hozzá felzárkózó régi és új polgárság jelentős részével együtt, valóságos társadalmi zárótömb kialakulását eredményezte. Az adott körülmények között, amikor a fent lévők gazdasági bázisa alig szélesedett gyorsabb ütemben, mint ahogy kitermelték saját utánpótlásukat, ez a zárótömb messzemenően korlátozta a mélybe szorultak felfelé jutását, a társadalmi felhajtóerők érvényesülését”. Végeredményben tehát: „A társadalmi átalakulás előrehaladásának legfőbb meghatározója az 1848–49-ben a feudalizmus gerincét törő forradalom volt, kibontakozásának módját és mértékét azonban messzemenően befolyásolta az, hogy Magyarország kapitalista fejlődésének első korszakát önkényuralmi viszonyok között élte át”.⁹

Végezetül az ötödik és egyben utolsó egységbe (*Társadalmi-gazdasági folyamatok*) az a három tanulmány került, amely egy konkrét, jól körülhatárolható ügy kapcsán az 1848 előtt elkezdődő folyamatokat követi végig az 1848 utáni történetük bizonyos fokú lezárásáig, miközben ismertetésre kerülnek a helyi és/vagy országos politika szabályozó mechanizmusai, törekvései is. Elsőként a feltartóztathatatlan gazdasági-társadalmi fejlődés szükségszerűségét reprezentáló alföldi tanyarendszer kialakulásának folyamatába nyerhetünk betekintést. Másodikként a kötet legnagyobb lélegzetű munkája kap helyet, amely a parasztság hitelfelvételi lehetőségeinek és hitelviszonyainak rendkívül alapos és mély elemzésére vállalkozik. Az utolsó tanulmány – a kötet zárásaként – ismételten Szabad György életének személyes inspirációján alapul a fausztatás történetének és szabályozásának bemutatásával, hiszen mint írja: „Itt jegyzem meg, hogy a »faközéltés«-nek, azaz a fának a vágás helyétől a rakodóhelyre továbbításának különböző technikáit 1944-ben ismertem meg alkalmi erdőmunkásként [valójában zsidó származása miatt munkaszolgálatos, majd »fogoly« státusúként]. A fának csúszdán, »ergettyűn« lejtuttatásával 1998-ban a Gyergyói-havasokban ismételten találkoztam”.¹⁰

A kötet szerkesztése során a főszövegben az eredeti közléshez képest eszközölt változtatások, korrekciók a lehetőség szerint minimalizálásra kerültek. Pusztán az évszámok, törvény-cikkek, alkalmazott rövidítések stb. egységesítése történt meg, valamint a korábbi nyomtatott verziókba bekerült egyértelmű helyesírási és sajtóhibákat javították. Emellett az idézetek közlési módjának az egységesítése, valamint a néhol láb-, néhol végjegyzetként, másutt összefoglalóként közölt bibliográfiai adatok, hivatkozások összefésülése valósult meg. Szabad György impozáns forrás- és szakirodalmi bázison alapuló hivatkozásait a kötet egységes rendszerben, lehetőség szerint lábjegyzetté alakítva, rövidített formában jeleníti meg, amelyek feloldását a kötet végi rövidítésjegyzék tartalmazza. A kiadványban való eligazodást a közölt művek jegyzéke, valamint név-, illetve helynévmutató is elősegíti.

Reményeink szerint az ismertetett kötet – a közelmúltban megjelent, Szabad György történetírói jelentőségével foglalkozó munkák sorába illeszkedve – méltó emléket állít annak a neves történésznek, akit széles körű megbecsülés övez, akit számos egykori tanítványa tekint „mesterének”, s aki a 19. századi magyar gazdaság- és társadalomtörténet területén is maradandót alkotott.

Melkovics Tamás

9 SZABAD 2019. 133.

10 SZABAD 2019. 225.

NAGYVÁTHY ÉS A MAGYAR URADALMAK

Szerk. Szirácsik Éva. Unicus Műhely, Budapest 2017.
(249 old.)

Nagyváthy János (Miskolc, 1755. január 19. – Csurgó, 1819. február 13.) műveivel hosszú ideig hatással volt a hazai mezőgazdaság fejlődésére. Gazdag szakirodalmi ismeretei mellett írásaiban azokat a törvényszerűségeket is ismerteti, amelyeket az állati és növényi világra vonatkozóan kiderített. A termelés hatékonyságának akadályát a szakértelem és a gazdálkodásbeli ismeretek hiányában látta, a szakképzést nagyon fontosnak tartotta. Emellett a gyakorlatban is – mint a keszthelyi Festetics-uradalom jószágkormányzója – jelentős sikereket ért el. Nem véletlen, hogy születésének 260. évfordulója alkalmából a Dominium Uradalomtörténeti Kutatócsoport és a Pannon Egyetem Georgikon Kara 2015 őszén Keszthelyen közösen rendezte meg a 7. Országos Uradalomtörténeti Konferenciát. A konferencia témája e jeles alkalomból Nagyváthy János és a magyar uradalmak, kiemelve az uradalmakat irányító tisztviselők szerepét.

A tanulmánykötetet Szirácsik Éva a Dominium Uradalomtörténeti Kutatócsoport alapítója és a Magyar Uradalomtörténeti Társaság elnöke szerkesztette. A több mint kétszáz oldalas kötet az Unicus Műhely kiadásában jelent meg 2017-ben. A konferencián elhangzott huszonkét előadásból tizenöt formálódott tanulmánnyá, és jelent meg e kötetben. A tizenöt tanulmány a szerzők legújabb kutatási eredményeit tartalmazza tárgyak kronologikus sorrendjében, a 16. századtól a 19. század végéig, illetve a 20. század elejéig. A tanulmányok terjedelme általában 10–15 oldal között mozog, kivéve két publikációt, nevezetesen Illik Péterét (4 oldal) és Borsy Juditét (43 oldal). Minden tanulmány végén irodalomjegyzék, forrásjegyzék és egy angol nyelvű összefoglaló olvasható.

A kötet Kaposi Zoltán ajánlásával és a tanulmányok rövid bemutatásával kezdődik. Ezt követi Illik Péter (Xántus János Két Tanítási Nyelvű Középiskola, Budapest) *A szekerezés terhe az Esztergomi érsekség Komárom vármegyei falvaiban a tizenöt éves háború első éveiben* című írása. Tanulmányának alapja egy 1597. július 5-i keltezésű és az esztergomi érsekség falvainak állapotáról készült összeírás. A szerző ezt a forrást a szekerezésre vonatkozóan vizsgálta meg, és tíz Komárom vármegyében található falu példáján keresztül érzékelteti, mekkora terhet jelent a szekerezés a falvak lakóinak.

Gyulai Éva (Miskolci Egyetem BTK Történettudományi Intézet, Miskolc) a *Provizorok és karrieriek a 17. századi Északkelet-Magyarországon* című tanulmányában az uradalmi tisztségviselők és családjaik előmenetelét ismerteti. Hangsúlyozza azt, hogy az uradalmi tisztség betöltése jelentős szerepet játszott mind a tisztségviselő, mind a családja anyagi gyarapodásában, társadalmi felemelkedésében. Ez a felemelkedési lehetőség nem ismeretlen, az viszont már kevésbé köztudott, hogy több 17. századi személy, illetve család (Debreczeni Tamás, a Klobusiczky-család, a fonyi és a szendrői Aszalay-család, valamint Maholányi János) felemelkedése ezzel a provizori tisztséggel kezdődött.

Szirácsik Éva (Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár, Budapest) a „*Szokás képen eladtam*”. *Kereskedelem a Koháryak Nógrád vármegyei központú birtokain (1716–1731)* című értekezésében a tiszttartók által készített urbáriumokat (1716, 1718) és számadásokat elemzi a témára vonatkozóan. Megállapítja, hogy a Koháry-birtokok kereskedelme a vizsgált időszakban igen korlátozott. Annak ellenére, hogy a Nógrád vármegyei mezővárosok vásártartási joggal rendelkeztek, az összeírásban kereskedők nem szerepelnek. Az uradalom pénzmozgásait tekintve kimutatható, hogy a bevételek jelentős része a kocsmáltatásból és a borértékesítésből származott, valamint kihasználták a területükön működő vásárokat, és vámokat szedtek. A bevételekhez képest a működési kiadások igen alacsonyak voltak.

Fülöp Éva Mária (nyugalmazott megyei múzeumigazgató) és Schmidtayer Csaba (Kuny Domokos Múzeum, Tata) közös tanulmányukban – *Balogh Ferenc (1708–1765) régens az Esterházy család szolgálatában* – Balogh Ferenc pályafutását mutatják be. Balogh Ferenc még fiatalon került Esterházy József szolgálatába. A gróf személyi ügyeinek intézése mellett a gazdasági ügyek irányítására is befolyása volt. 1742-től teljhatalmú jószágkormányzó; tevékenysége a tatai, pápai és semptei uradalomra terjedt ki. Működése során írásbeli utasításokkal, személyes megjelenéssel és helyszíni ellenőrzéssel irányította a birtokegyüttest.

Lukács Gábor és Tóth Éva (Pannon Egyetem Georgikon Kar Gazdasági és Társadalomtudományi Tanszék, Keszthely) közös tanulmánya a „*Méheim megengesztelnek még a rosszak eránt is*” – *méhészeti ismeretek Nagyváthy János műveiben* című írás. Nagyváthy János első magyar nyelvű mezőgazdaságtani munkája, *A szorgalmatos mezei gazda* 1791-ben jelent meg gróf Széchenyi Ferenc támogatásával. Halála után négy könyve látott napvilágot: *Magyar háziasszony*, *Magyar practicus termesztő*, *Magyar gazdatiszt* és a *Magyar practicus tenyésztő*. A szerzők közös tanulmányukban a Nagyváthy János műveiben szereplő méhészeti ismeretek mellett a magyar méhészet jellemzőit mutatják be a 18. század végén a korszak méhészeti szakirodalmával és a Festetics-birtok méhészetével együtt.

Tamás Máté (ELTE BTK TDI, Budapest) *Egy Batthyány uradalmi központ zsidó népességének foglalkozásszerkezete, avagy valóba kereskedők voltak a zsidók?* témáját vizsgálja. Figyelme Kanizsa mezőváros gazdaságára és azon belül a zsidó népesség gazdasági szerepére irányult. Elemzését az 1767-ben, 1782-ben és 1795-ben készült zsidóösszeírások adták. Arra a kérdésre válaszolva, hogy valóban kereskedők voltak-e a zsidók, a szerző válasza: igen. 1767-ben a zsidók 53%-a, 1782-ben 67%-a, 1795-ben pedig 76%-a foglalkozott kereskedelemmel. Az állítás azonban csak a három vizsgált évre vonatkozik, 1848-ban az országos zsidóösszeírásban regisztráltaknak már csak a 33%-a foglalkozott kereskedelemmel.

Szilágyi Adrienn (MTA BTK TTI, Budapest) tanulmányában, amely az *Uradalmi alkalmazottakból birtokosok és megyei tisztviselők. A Harruckern-örökösök közös tisztviselői* címet viseli, a Harruckern-uradalom irányítását elemzi az 1798. évi felosztást követően. A felosztás után az uradalmat egy családgyűlés irányította. Ezen a gyűlésen az uradalmi alkalmazottak kezdetben titzségük révén vettek részt, és jártak el az örökös családtagok ügyében. Miután bizonyos birtokrészek kiárúsítása után birtokosok lettek, ekként jelentek meg ezen a gyűlésen. Gyakran jutottak megyei pozíciókhoz, így megvolt a lehetőségük arra, hogy a megye nemesi elit tagjai közé is bekerüljenek.

Fülöp Éva Mária (nyugalmazott megyei múzeumigazgató) és Hozák Attila (Angyalffy Mátyás Általános Iskola és Művészeti Iskola, Naszály) tanulmányukban – *Angyalffy Mátyás András (1776–1839), a honi agrár-ismeretterjesztés „méltatlanul háttérbe szorított közkatonája”* – a naszályi születésű Angyalffy Mátyás András életútját tovább gazdagító adataikat ismertetik. Angyalffy Mátyás András gr. Festetics György meghívására 1818-ban lett a keszthelyi Georgikon tanára. Itt öt évig mezőgazdaságtant, jószágkezelést és gazdasági technológiát tanított előbb másodtanárként, később vezetőtanárként. A keszthelyi évek után önálló művei mellett a *Mezei Gazdák' Barátja* (1824–1825, 1830–1831) és a *Mezei Gazda* (1832–) című folyóiratokat szerkesztette. Munkásságának elismeréseként 1832-ben a Magyar Tudós Társaság a levelező tagjának választotta.

Kurucz György (Károli Gáspár Református Egyetem BTK, Budapest) a *Birtokigazgatás és bevétel: gróf Festetics László gazdálkodása a zárgondnokság időszakáig (1820–1830)* című munkájában Festetics László birtokigazgatási rendszerét és gyakorlatát mutatja be. Festetics László az uradalmait regionális igazgatási egységekre osztotta, amelyeknek a központi szerve a Directio volt. A testület előterjesztései alapján Festetics László maga is jelentős szerepet vállalt a birtokok közvetlen irányításában. Birtokain modern termelési módszereket alkalmazott azok adottságainak megfelelően. Ennek ellenére az értékesítési lehetőségek romlása, valamint az adósságszolgálati miatt zárgondnokságot kért birtokaira.

Borsy Judit (Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, Pécs) *A pécsváradi közalapítványi kerület gazdatisztjei a 19. század első felében* című dolgozatában a pécsváradi gazdatisztok pályafutásának sajátosságait vizsgálja a családi és társadalmi kapcsolataik jellemzőivel együtt. Mivel a tiszteket bármely más közalapítványi kerületbe áthelyezhették, így az előmenetelre is nagyobb lehetőségük volt. Szolgálati idejükbe a szerzetesi, illetve a kamarai irányítás alatti működésüket is beszámították. A tisztkarba történő bekerülés biztos jövedelmet, nyugdíjat jelentett, emellett lehetőséget adott a hivatali ranglétrán való felemelkedésre is. A tiszt állások betöltéséhez a gazdasági képzettség és gyakorlat nem volt feltétel, a nagyobb hangsúlyt a nyelvtudásra helyezték.

Czeglédi Noémi (Gödöllői Városi Múzeum, Gödöllő) *a Magyar gazdatisztok a 19. századi gödöllői és hatvani úriszékén* című művében az úriszék működésével és az uradalmi tisztek ebben betöltött szerepével foglalkozik. A 19. század első felében a Grassalkovichok gödöllői és hatvani birtokán évente kétszer, ugyanabban az időszakban úriszéket tartottak. Az uradalmi tisztek és alkalmazottak folyamatosan résztvevői voltak a bíróság munkájának az előkészítéstől az egyes perszakaszok lebonyolításáig.

Boros Zoltán (Pannonhalmi Főapátsági Levéltár, Pannonhalma) írásából – *a Bencés jószágkormányzók a 19. században* – a nagy kiterjedésű, többnyire Észak-Dunántúlon elhelyezkedő bencés birtokegyüttes kezelésével megbízott jószágkormányzók munkáját ismerhetjük meg Szeder Ferenc, Kühne Rajmund, Holler Engelbert jószágkormányzók életútján és karrierjük állomásain keresztül.

Demeter Zsófia (Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár) a „*Számosabb estvéli írásaim miatt*”. Farkas Imre tisztartó munkája az enyingi uradalomban (1841–1871) című tanulmányában a korszak elismert gazdasági szakemberének munkáját elemzi. Farkas Imre 30 éven át (1841–1871 között) szolgált tisztartóként Batthyány Fülöp enyingi uradalmában. Munkássága során a gazdálkodás okszerű átalakítására törekedett. Új szemléletet, módszereket és eszközöket vezetett be, ápolta az uradalom külső kapcsolatait. Juhászati szakértelme, az okszerű gazdálkodásra vonatkozó elképzelései révén mezőgazdasági szakemberként is elismertségre tett szert. Gazdálkodási tapasztalatairól, kísérleteiről szóló cikkei jelentek meg a *Falusi Gazdában*, a *Magyar Gazdában*, a *Pesti Naplóban* és a *Dunántúli Közlönyben*.

Kaposi Zoltán (Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs) *Christian Kraft zu Hohenlohe-Ohringen herceg uradalmi Magyarországon* című írásában egy német mágnás és ipari vállalkozó magyarországi földvásárlásait mutatja be, aki mindemellett híres vadász is volt. Birtokvásárlásai a herceg vadászszenvélyéből fakadtak és egy-egy vadászbirodalom kialakítására irányultak. Mindhárom magyarországi (javorinai, morvaszentjánosi és somogyszobi [kaszópusztai]) uradalma nagy erdőséggel és gazdag faállománnyal rendelkezett. Megvásárolt birtokain jelentős beruházásokat folytatott: modernizálta a mezőgazdasági üzemeket, javította a helyi infrastruktúrát.

Huszár Mihály (Marcali Múzeum, Marcali) *Kastélyok, villák és az uradalom. A Forgách család somogyi épületei és Nagygyombai majorsága* című tanulmányában a házasság révén Somogy megyében letelepülő család birtokait mutatja be annak gazdasági helyszíneivel együtt: a nagygyombai Deseő-Forgách kastélyt; Forgách Károly nagygyombai kastélyát és balatoni villáját Balatonfenyvesen, a majorságot, valamint a gombai és a badacsonytomaji szőlőbirtokot.

A kötetben megjelent publikációk az uradalmak gazdasági változásaiban szerepet játszó birtokosok, gazdatisztok és szakírók munkásságát ismertetik meg az olvasóval. Általuk figyelemmel kísérhetjük, hogy a szakértelem milyen jelentős szerepet játszott az uradalom működésében. A kiadvány mind helytörténeti, mind gazdasági és társadalomtörténeti szempontból izgalmas tanulmányokat tartalmaz.

Mándi Hajnalka

**TÓTH TIBOR:
TÁRSADALMI PROBLÉMÁK A VIDÉKI
MAGYARORSZÁGON ÉS SZOCIÁLPOLITIKAI
VITÁK A TÖRVÉNYHOZÁSBAN
AZ 1930-AS ÉVEKBEN**

Gondolat Kiadó, Budapest 2018.

(184 old.)

Tóth Tibor egy korabeli szociográfia segítségével viszi vissza az olvasóit az 1930-as évek vidéki Magyarországra. Kovács Imrénék a szerző által idézett gondolatai igencsak megrendítőek a mai olvasó számára: „[...] Az ember nem meri leírni azokat az állapotokat, amelyek a Tiszántúlon uralkodnak. Az emberek széles tömegei főtt kukoricával és főtt marharéppal táplálkoznak és a ruházatuk madzagokkal magukra kötözött rongyokból áll. Döngölt agyagpadlós szobákban vannak bezsúfolva nagy családok. A gyerekek nem mehetnek iskolába, mert nincs ruhájuk és egész nap odabent vannak a szobában, amelynek valamelyik sarkában rongyokból készült szegényletes kuckóban húzzák meg magukat dideregve. Az egyik szeghalmi népes családnál úgy hirtelenében megszámlálom a családtagok és az ágyak számát: három személy jut egy ágyra! [...] És ott fönn Pesten arról vitatkoznak, hogy kell-e telepíteni vagy sem? Nem akarják megérteni, hogy ott lenn három millió nincstelel az ország sorsa dől el. Ha nem sikerül azokból önálló egzisztenciákat csinálnunk, akkor végünk. Egyelőre elmérülnek a szekták misztikus nihilizmusába, hogy azután mi jön, arra jobb nem gondolni.”¹

Az agrárválság a nagy gazdasági világválságból eredt, melynek következtében a külpiacon összeszűkültek, a mezőgazdasági export visszaesett, ezért felborult az államháztartás egyensúlya. A magyar agrárexport egyre kevésbé talált magának piacot Európában, de ha talált is, a termékeit csak a korábbinál alacsonyabb áron értékesíthette. Egyszerre alakult ki tehát értékesítési és árválság, mely tovább súlyosbította a szektor öröklött problémáit. Először is előnytelen birtokszerkezet jellemezte az ágazatot, hiszen a termőterület közel 40%-a tartozott a 100 katasztrális hold feletti birtokkategóriába. A nagy- és középbirtokok egyoldalú termékstruktúrát alkalmaztak, leginkább csak gabonát termeltek. Az egy főre jutó földterület Magyarországon volt a legalacsonyabb egész Európában, ami 1,6 hektár/fő értéket jelentett; illetve a mezőgazdaság produktivitása sem volt megfelelő; nem beszélve a gazdálkodók alacsony szakértelméről. Az örökösödési rendszer következtében egy-egy gazdaság földterülete egymástól távol fekvő, szétszórt parcellákra oszlott, ami a gazdák számára időbeli és költségbeli terhet is jelentett. A válság hatására sok kisgazdaság kölcsön felvételére kényszerült, a kamatfizetési kötelezettség és a magas adók következtében pedig ezrével mentek tönkre, és kerültek elárverezésre. A Nagyatádi-féle földreform során létrejött életképtelen törpebirtokok legtöbb tulajdonosa szintén tönkrement. Egyre több mezőgazdasági munkás vált munkanélkülivé.

A kötet nagy érdeme, hogy mielőtt rátérne a Gömbös-kormány szociálpolitikai intézkedéseinek ismertetésére, a témát szélesebb összefüggésrendszerbe helyezi térben és időben egyaránt. A magyar szociálpolitika történetét európai kontextusba ágyazva tárgyalja a 19. század végétől egészen az 1920-as évek végéig. Számba veszi a dualizmus idején keletkezett azon törvényi szabályozásokat, amelyek a munkásvédelem és a munkásjogok területére terjedtek ki. Leginkább csak az ipari és a gyári munkásokat érintették ezek a rendelkezések, amelyek

1 KOVÁCS Imre: Néma forradalom a Tiszánál. *Válasz* 1936. 3. 157–158.

szabályozták a munkaadó és az alkalmazott közötti kapcsolatot, a munkaidőt, a felelősségi köröket, az üzemi munkakörülményeket, a szabadnapokat; de a női és gyermekmunkát is korlátozták. Szóba kerülnek a még tényleges érdekérvényesítő képességgel nem rendelkező szakszervezetek, az önszervező munkásegyletek és a szegénygondozás problematikája is. Bár a mezőgazdasági bérmunkások az előbb érintetteknel sokkal nagyobb társadalmi csoportot jelentettek, mégis őket kevesebb rendelkezés érintette. Ez utóbbiak leginkább magánjogi természetűek voltak, csak a munkaadó és a munkavállaló egymással szembeni kötelezettségeit nyomatékosították. Az első világháború felülírta a munkásvédelem, a szociális ellátás és gondoskodás addigi formáit, és csökkent a munkásvédelem hatékonysága is. A világháborút követően a Károlyi-kormány – a legtöbb rá váró feladathoz hasonlóan – a szociálpolitika terén sem tudott érdemi előrelépést tenni. Ezzel szemben a Tanácsköztársaság idején a szociális intézkedések az elsők között születtek meg, de a kommün rövid idejű fennállása miatt az alkalmazásuk csak átmeneti időre szólt.

A háború pusztítása és a békefeltételek hatása tovább növelte a korábbi, megoldatlan társadalompolitikai gondokat, ezzel párhuzamosan pedig a közélet érzékenysége is élenkült a szociális kérdésekkel kapcsolatban. Ezeknek köszönhetően a szociálpolitika sokkal jelentősebb területté vált, és az állam jóléti feladatvállalása is fontosabb lett. A húszas évek legjelentősebb szociális tartalmú törvénye *A betegségi és baleseti kötelező biztosításról* szóló 1927. évi XXI. tc. és *Az öregség, rokkantság, özvegység és árvaság esetére szóló kötelező biztosításról* szóló 1928. évi XL. tc. volt. Az említett törvények rendelkezéseinek köszönhetően jelentősen kibővült a biztosítottak köre, de a mezőgazdasági munkások kimaradtak a szabályozásokból. Ezek és a hasonló szociálpolitikai rendelkezések tovább növelték a városokban élő ipari munkásság és a vidéki agrárnépesség közötti különbséget az utóbbiak kárára. Bár a szociális egészségügy területén is jelentős előrelépések történtek javarészt a Stefánia Szövetség munkálkodásának köszönhetően, ám az ilyen kezdeményezések is inkább a városokban voltak élénkebbek.

A magyar agrártársadalmat érintő legjelentősebb intézkedés az 1920. évi Nagyatádi Szabó István nevével fémjelzett földreform volt. Azonban ezt nem a nagybirtokosok szociális érzékenysége hívta életre, hanem az a felismerés, hogy a parasztság csak így csendesíthető le. Az arisztokraták arra törekedtek, hogy az érintett földterületeket minimalizálják. Ennek megfelelően a földreform csak az ország területének 8,5%-át, 1,27 millió katasztrális holdat érintett, így az 1000 holdon felüli birtokokra eső földterületek 14%-os, az 500–1000 holdas birtokok földállományának pedig csak 5,5%-os csökkenését idézte elő. A földhöz juttatottak köre leginkább hadirokkantakból, hadiárvákból, valamint földnélküli mezőgazdasági munkásokból és törpebirtokosokból állt. A földreform keretében összesen 425 ezer család jutott földhöz, ezen felül 160 ezer fő házhelyet kapott. Mindezek eredményeként a földreform a hozzátartozókat is beleértve több mint kétmillió embert, vagyis az össznépesség egynegyedét érintette. Ez a több mint harminc oldalnyi, nagy ívű összefoglalás teszi ki a monográfia második fejezetét.

A következő, mintegy kilencven oldalas rész tartalmazza a szerző vizsgálódásának tulajdonképpeni tárgyát. Itt is találunk egy nemzetközi kitekintést, majd a szerző rátér a Gömböskormány megalakulásának előzményeire, ezt követően pedig ismerteti a kormányprogramot, vagyis a Nemzeti Munkatervet. A kormányprogramot a „keresztény agrárgondolat” koncepciója határozta meg. A szerző részletesen elemzi ennek főbb elemeit, hangsúlyozva, hogy ezen nem vallásfelekezeti, hanem fajvédelmi tartalom értendő. Ennek megfelelően a kormányzat a mezőgazdaságra stratégiai ágazatként tekintett, sőt, az iparban, a kereskedelemben és a pénzügyi szférában is az agrárérdekeknek biztosított elsőbbséget. A parasztságot nemzetfenntartó erőként értékelte. Gömbös és hívei a kis- és középegyszisztenciákra akartak támasz-

kodni, felvállalva ezek védelmét a nagybirtokkal, főleg a nagytőkével szemben. Ez az alapvetés határozta meg az 1930-ban megalakult kormány gazdaság- és szociálpolitikáját is. A gazdaságpolitikát a nemzet sajátos agráradottságaihoz igazították, ezért legsürgősebben a válság hatásait kívánták csökkenteni a kistermelők körében, az iparágak közül pedig azokat támogatták, amelyek hazai nyersanyagokat és mezőgazdasági termékeket dolgoznak fel. Mindemellett a hazai agrártársadalmat sújtó agráröllő felszámolását vagy legalább annak csökkentését szerették volna elérni. A fejezet további részeiben a szerző arra vállalkozott – sikerrel –, hogy bemutassa, milyen reformokkal kívánta elérni a változásokat a kormányzat; milyen volt ezen tervek fogadtatása a különböző politikai pártok körében; továbbá meddig jutott el ezek megvalósítása. Céljának eléréséhez a korabeli parlamenti naplókat és az akkori sajtó termékeit használta fel.

A kormányprogramot élénk érdeklődés fogadta a Parlamentben. A képviselőházban sokan és hosszan reflektáltak annak tartalmára. Többen megjegyezték, hogy túl általános, túl széleset kíván méríteni, illetve nem tartalmaz kézzelfogható elemeket, sőt néhányan a kormánnyal szembeni bizalmatlanságuknak adtak hangot. Ennek ellenére minden felszólalás közös pontja az a várakozás volt, hogy a kormánynak milyen módon és mértékben sikerül majd megvalósítania a célkitűzéseit. A kevésbé élénk felsőházi vita során a felszólalók szintén várakozva tekintettek a kormányprogramra, mert abban mindenki egyetértett, hogy a problémák megoldásával nem késlekedhetnek, és ebben támogatják a kormány munkáját. A korabeli sajtó tudósítása szerint a Nemzeti Munkatervet mind a fővárosban, mind vidéken érdeklődéssel fogadták. A kormányprogram sajtóvisszhangja némi kritikát leszámítva alapvetően pozitív volt, a cikkírók a várakozás álláspontjára helyezkedtek.

A kormányprogram gyakorlati megvalósítása a válság, illetve az arisztokrácia jelentős politikai befolyása miatt még váratott magára. Az első éveket a válságkezelés politikája határozta meg, a kormány fő törekvése ezen belül a kisgazdaságok védelme volt. Ennek keretében egyrészt a gazdaadósságok rendezésére irányuló törvényeket fogadták el, másrészt a külföldi termékértékesítés támogatása jelentette az állami beavatkozás fő irányát. Fontos célként jelölte meg a kormányzat, hogy a földművelők szaktudását növelje, így fokozza a termelés produktivitását. A Gömbös-kormány törekvéseinek eredményeként a Németországgal, Ausztriával és Olaszországgal megkötött megállapodások jelentősen enyhítették, majd meg is szüntették a magyar agrártermékek elhelyezési gondjait. Ez magával hozta azt, hogy a külkereskedelmi mérleg 1933-tól újra pozitívvá vált, majd az 1934–35-ös gazdasági évtől már megmutakoztak a fellendülés jelei.

A következőkben Tóth Tibor szisztematikusan összehasonlítja a Gömbös Gyula vezette kormányzat és a német nemzetiszocialista vezetés agrár- és szociálpolitikáját, melynek eredményeként arra a következtetésre jut, hogy a Gömbös-kormány nagy figyelemmel kísérte a német agrárpolitika kezdeményezéseit. Ez fontos megállapítás, ugyanis a történészek általában az olasz minta követését emelték ki eddig. A német „Blut und Boden”, vagyis a „vér és föld” koncepció faji alapon értelmezte és újrafogalmazta a föld és a parasztság lényegét, funkcióját. Az ideológia jegyében kiemelkedően bántak a paraszttal és azok kis családi gazdaságaival, amiket a német állam alapjának tartottak.

Fontos megjegyezni, hogy Gömbös és hívei kormányra kerülésükkor nem rendelkeztek olyan tömegbázissal, mint például Hitler Németországban vagy Mussolini Olaszországban. Ugyanis akkor még Bethlen István korábbi miniszterelnök hívei voltak többségben a kormánypártban és a parlamentben is, ami korlátozta Gömbös tevékenységét. Azonban a válságkezelés eredményességének és a nemzetközi élet változásainak köszönhetően az erőviszonyok módosultak. 1934-ben új szakasz kezdődött a kormány életében, és napirendre kerültek olyan kezdeményezések, amelyek megvalósítására addig nem volt lehetőség. Ilyen volt a

birtokszerkezet aránytalanságainak enyhítését célzó telepítési politika megvalósítása, valamint a hitbizományi rendszer reformja, továbbá annak kiterjesztése a kis- és középbirtokokra. Az „*egészséges telepítési politika*”² révén új, életképes kis- és középbirtokok létesítését ígérték, amelyek védelméről a hitbizományi rendszer rájuk történő kiterjesztésével és a „*szövetkezeti önszervezés*”³ támogatásával akartak gondoskodni.

Itt érkezünk el a monográfia legfontosabb részéhez, ahol a szerző a két törvény előterjesztését, majd azok képviselőházi és felsőházi fogadtatását, illetve a körülöttük kialakult vitákat mutatja be.

A hitbizományi törvény vitája két teljes hónapig tartott. A törvénytervezethez nagyon sokan, 67-en szóltak hozzá, melynek előterjesztésekor kiderült, hogy az valójában egy örökjogi reform, mely két részből áll: Egyrészt a hitbizományok 30 ezer korona kataszteri jövedelemig kötöttség alatt maradnak, az e feletti részeik pedig mentesülnek a hitbizományi kötöttség alól, és a birtokosok tulajdonává válnak. Másrészt a törvény lehetővé teszi hitbizományi kisbirtok alapítását is, melynek területe legalább 30 katasztrális hold, a kataszteri tiszta jövedelmüknek pedig 250 és 1000 korona közé kell esnie. Ez utóbbi lépéssel kívánták a kisbirtokok elaprózódását megakadályozni. A hozzászólások változatosak voltak. A nem kormánypárti felszólalók közül többen kifejezték, hogy az egész hitbizományi rendszert el kell törölni, mert az középkori képződmény, és nem szolgálja a modern fejlődést, mások pedig csak egy intézkedés-sorozat első lépéseként tekintettek rá. A kormánypárti felszólalók természetesen támogatták a javaslatot, de néhányan kritikákat is megfogalmaztak azzal kapcsolatban. Például Bethlen István kifejezte, hogy csak párthűségből szavazza meg a törvényt, mert az „*egy egészen szerény, egy egészen szürke alkotás*”,⁴ leginkább csak látszatintézkedés.

A telepítési törvény előterjesztésekor a kormány leszögezte, hogy okulva az 1920. évi földreform hibáiból, most életképes kisbirtokokat kívánnak létrehozni, melyhez a szükséges állatállományt és eszközkészletet is biztosítják. 25 év alatt 400 ezer katasztrális hold földterület parcellázását tervezték úgy, hogy vagy a meglévő falvakhoz telepítenek hozzá, vagy új telephelyek létesítésével mintaszerű községeket hoznak létre. A juttatást azonban vagyoni cenzushoz kötötték, mert a föld árának 30%-át a juttatottaknak előre ki kellett fizetni, míg a többi részt az állam megelőlegezte, amit 25 év alatt volt köteles az érintett törleszteni. A nincstelek részére lehetőséget biztosítottak, hogy bérlet, illetve földműves-szövetkezet keretében jussanak földhöz. A parlamenti viták során mind a kormány oldaláról, mind az ellenzéki oldalról számos kritika fogalmazódott meg. Többen helyezkedtek arra az álláspontra, hogy a törvény nem elég kidolgozott, nem nyújt eleget, radikálisabbnak kell lennie. Sokan nem voltak biztosak abban, hogy a megfelelő pénzügyi alap rendelkezésre állna. Volt, aki kifogásolta, hogy mivel nem lehet mindenkinek földet adni, mert nincs elég, ezért inkább a termelékenységét kellene növelni. Egy kormánypárti képviselő mindezt azzal reagált, hogy a törvény megtette azt, amit pillanatnyilag megtehetett.

Végül 1936 folyamán a keresztény agrárgondolat mindkét kulcsfontosságú eleme törvényerőre emelkedett, a családi hitbizományról és a hitbizományi kisbirtokról az 1936. évi XI. tc. rendelkezett, a telepítésről pedig az 1936. évi XXVII. tc. Azonban Gömbös Gyula még abban az évben meghalt, s annak ellenére, hogy földművelésügyi minisztere, Darányi Kálmán

2 GERGELY Jenő – GLATZ Ferenc – PÖLÖSKEI Ferenc (szerk.): *Magyarországi pártprogramok, 1919–1944*. Budapest 2003. 296.

3 Uo.

4 Az országgyűlés Képviselőházának 83. ülése 1935. évi december hó 13-án, pénteken. In *Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója*. Szerk. PAPP Emil – JUHÁSZ József. Budapest 1936. 199–208.

kapott felkérést a kormányalakításra, mégsem folytatódott a birtokpolitikai program, s a rendelkezések „papíron maradtak”.

A további kormányok gazdaságpolitikai intézkedései már elsősorban a hadigazdálkodásra való áttérést célozták meg. Ennek ellenére jó néhány előremutató szociális rendelkezés született, melyek közül több a mezőgazdasági munkásság érdekeit szolgálta. Ilyen volt például az a rendelkezés, amely lehetővé tette, hogy a gazdatisztek bizonyos feltételek esetén 60 éves kortól nyugdíj kaphassanak, ezenkívül törvény tette lehetővé a mezőgazdasági munkavállalók öregségi biztosítását. Fontos még megemlíteni, hogy 1940-ben rendelet született, amely a mezőgazdasági munkabérek legalsó határának megállapítását szabályozta.

A monográfia felhívja a figyelmünket arra, hogy a parlamenti vitákról készült jegyzőkönyvek olyan, eddig javarészt kiaknázatlan forrástípusok, kincsesbányák, amelyeknek a vizsgálata a politikatörténeti aspektusokon túl értékes társadalmi és esztétörténeti információkat rejtenek magukban.

Összegzőképpen elmondható, hogy a kötet olyan alternatív szociálpolitikai kezdeményezéseket (pl. tagosítások felgyorsítása, az agrárszakoktatás fejlesztése) tár fel, melyek kevés költségvetési forrás felhasználásával próbáltak enyhíteni azon a feszítő problémán, hogy a társadalombiztosítás nem terjedt ki a nagyszámú agrárnépességre.

A recensens véleménye szerint a kötet érdemei közé tartozik az is, hogy a szerző fontos kutatási problémákra is felhívja a figyelmet. Így például arra, hogy mennyiben mutatható ki kontinuitás az 1938 utáni szociálpolitikai intézkedések és a Gömbös-kormány idején kiformalódó, az agrárnépességet megcélzó jóléti alternatíva között. A szakirodalom eddig inkább a diszkontinuitást hangsúlyozta azzal érvelve, hogy Gömbösnek a korporatív állam megteremtésére irányuló reformjai olyan nagy ellenállást keltettek, hogy halála után minden más reformja is lekerült a napirendről. Tóth Tibor a kutatási eredményei alapján több ponton (pl. a faji szempont alkalmazása, a közegészségügy és a szociálpolitika közvetlen összekapcsolása, a szociális szövetségek) is rámutat arra, hogy érdemes lenne újragondolni: az 1930-as évek végén Imrédy miniszterelnöksége idején – Kovrig és csapata közreműködésével – kiformalódó szociálpolitikai irányvonal milyen elemeket vitt tovább a Gömbös-féle elképzelésekből, s használt fel a visszacsatolt területek szociálpolitikai integrálása során. Igazat adhatunk a szerzőnek abban, hogy e nagy horderejű témakör szisztematikus és összehasonlító jellegű feldolgozása a jövőbeli kutatások egyik fontos iránya lehet.

Hegedűs Bence

**AZ AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE
KÖZLÉSI ÉS HIVATKOZÁSI SZABÁLYZATA**

1. KÉZIRAT

- 1.1.** A szerkesztőség agrártörténeti, társadalomtörténeti, történelmi témájú, máshol nem publikált tanulmányokat, recenziókat, forrásközléseket, beszámolókat, megemlékezéseket fogad el közlésre – az alábbi formai feltételek teljesítésével.
- 1.2.** Kérjük, hogy a szerzők kéziratuk szövegét **elektronikus formában**, Microsoft Word .doc vagy .rtf kiterjesztésű formátumban, CD-n vagy e-mailen juttassák el a szerkesztőséghez (agrartortszemle@mmgm.hu), és tüntessék fel a kapcsolattartáshoz szükséges **adataikat is** (név, telefonszám, e-mail cím, postacím). (A szerkesztőség a személyes adatokat természetesen bizalmasan kezeli.)
- 1.3. Mellékletek.** A **táblázat(ok)** elhelyezhető(k) a szövegben. A **nem szöveges mellékleteket** (térkép, kép, rajz, ábra) külön fájlban (ne a szövegbe beágyazva) és a lehető legjobb minőségben (de legalább 300 dpi felbontásban), pontos képaláírással együtt adják le (.xls, .tiff, illetve .jpeg formátumban). Kérjük, minden esetben jelöljék meg a táblázat/térkép/rajz/ábra **forrását**. A külön fájlban beküldött mellékletek száma lehetőleg ne haladja meg a 6 darabot, és helyüket egyértelműen jelöljék meg a szövegben belül.
- 1.4.** A tanulmányok/közlemények **terjedelme** mellékletekkel együtt ne haladja meg a másfél–két szerzői ívet (legfeljebb 80 000 leütés).
- 1.5.** Tanulmánya/közleménye leadásával egy időben kérünk a szerzőtől egy 1000–1500 leütés (kb. fél oldal) terjedelmű **rezümét** magyar nyelven.
- 1.6.** Recenzió esetén a recenzeált munká(k)nak kérjük az összes könyvészeti adatát feltüntetni (szerző/szerkesztő, cím, alcím, kiadás helye, kiadó, oldalterjedelem, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése).
- 1.7.** A tanulmányok/közlemények szerzői számára megjelenés után 1-1 tiszteletpéldányt és különlenyomatokat, a folyóirat többi szerzője számára 1-1 tiszteletpéldányt biztosítunk.
- 1.8.** A szerkesztőséghez eljuttatott kéziratokat, adathordozókat nem áll módunkban visszaküldeni.

2. HIVATKOZÁS

- 2.1.** Kérjük, hogy hivatkozásait **lábjegyzetek** (és ne végjegyzetek) formájában fűzzék írásukhoz (használják a szövegszerkesztők generált lábjegyzet funkcióját). Külön irodalomjegyzéket nem közlünk.
- 2.2.** A jegyzetek és a további hivatkozások formájára vonatkozóan kérjük, hogy az alábbi elveket kövessék.

2.2.1. Nyomtatott művek

- A mű **szerzőjének** vezetéknévét verzáissal (nagybetűvel), keresztnévét kurrenssal (kisbetűvel) írjuk, utána kettőspontot teszünk. A továbbiakban a vezetéknévvel és az évszámmal hivatkozunk a műre, a név és a szám közé nem teszünk írásjelet. Több szerző (vagy szerkesztő) esetében a teljes neveket gondolatjellel és szóközökkel, a további utalásnál szóközök nélkül választjuk el.

Például:

KAÁN Károly: *Alföldi kérdések. Erdők és vizek az Alföld kérdéseiben.* Budapest 1939. 15–16.

KAÁN 1939. 28.

SZILÁDY Áron – SZILÁGYI Sándor: *Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon. Nagy-Kőrös, Czepléd, Dömsöd, Szeged, Halas levéltáraiból I–II.* Pest 1863.

SZILÁDY–SZILÁGYI 1863.

ÁCS Pál et al.: *Magyar kódex 3: Szultán és császár birodalmában. Magyarország művelődéstörténete, 1526–1790.* Budapest 2000. 99.

ÁCS et al. 2000. 102.

- A mű **címét** kurziváljuk (dőlt betűvel írjuk), és utána pontot teszünk. A címet és az (ugyancsak kurzivált) alcímet ponttal választjuk el. A megjelenés helye és éve közé nem teszünk írásjelet. Ha valamelyik hiányzik, ezt szögletes zárójelben jelöljük [H. n., é. n.]. A kiadókat nem írjuk ki. Budapestet nem rövidítjük. Az oldalszám után mindig pontot teszünk, és csak akkor jelöljük külön, hogy oldalszámról van szó (például egy levéltári hivatkozás esetében – jelölhetjük így: pag.), ha ez valamilyen okból nem egyértelmű. A sorozatot a jegyzet végére írjuk, zárójelben.

Például:

GRÁFIK Imre: *Szállítás és közlekedés Szentendre szigetén.* Budapest 1971. 30. (Nép-rajzi Közlemények XV/1–4.)

GRÁFIK 1971. 32., 44–46., 53.

- A **szerkesztett/gyűjteményes kötetben, évkönyvben** megjelent írásra való utalás az In szócskával történik (kettőspont nélkül). Ilyenkor csak a gyűjteményes kötet/évkönyv címét kurziváljuk, és a továbbiakban vagy a kötetből idézett szerző nevével és a megfelelő évszámmal, vagy – ha nem egy konkrét szerzőre, hanem csak egy szerkesztett kötetre utalunk – a mű címével (hosszú cím esetében az értelemszerűen rövi-

dített címével) hivatkozunk rá. A szerkesztői (vagy egyéb közreműködői) minőséget rövidített formában adjuk meg (szerk., összeáll., ford., vál., jegyz. stb.).

Például:

BIRÓ Marianna – MOLNÁR Zsolt: Az Alföld erdei a folyószabályozások és az alföldfásítás előtti évszázadban. In *Az elmúlt 500 év környezeti eseményei történeti és természettudományi források tükrében*. Szerk. KÁZMÉR Miklós. Budapest 2009. 169–206.

BIRÓ–MOLNÁR 2009. 177.

VIGA Gyula: A gyümölcs a népi árucserében. In VIGA Gyula: *Utak és találkozások*. Miskolc 1999. 163–164. (Officina Musei).

VIGA 1999. 170.

Békéscsaba néprajza. Szerk. GRIN Igor – KRUPA András. Békéscsaba 1993. 174. (A továbbiakban: *Békéscsaba néprajza*.)

- Ha **folyóiratra**, **hetilapra** vagy **napilapra** utalunk, csak a folyóirat/hetilap/napilap nevét kurzíváljuk, majd megadjuk a megjelenés évét, a folyóirat/hetilap/napilap számát és az oldalszámot. Nem adjuk meg az évfolyamot.

Például:

VADAS András – KISS Andrea: Európa klímaviszonyai a középkorban, különös tekintettel a 14. századi változásokra. Szakirodalmi áttekintés. *Soproni Szemle* 2009. 2. 239–252.

VADAS–KISS 2009.

- **Idegen nyelvű** hivatkozásnál az eredeti nyelvű rövidítéseket és jelöléseket hagyjuk meg. Az idegen nyelvű szerzőnél/szerkesztőnél előrekerül a vezetéknev, a keresztnéve(ke)t vesszővel választjuk el. A keresztnévet írjuk ki (ha csak kezdőbetűvel jelölték, lehetőség szerint egészítsük ki).

Például:

BURGER, J.[ohann]: Reise nach Ungarisch-Altenburg. In *Verhandlungen der k. k. Landwirthschafts-Gesellschaft in Wien und Aufsätze vermischten ökonomischen Inhaltes*. Neue Folge, 2. Band 1. Heft, Wien 1833. 94.

BURGER 1833. 96.

KERBLAY, Basile: Chayanov and the Theory of Peasantry as a Specific Type of Economy. In *Peasants and Peasant Societies*. Ed. SHANIN, Theodor. London 1971. 150–161.

KERBLAY 1971.

- Ha ugyanattól a szerzőtől egyazon évből több műre hivatkozunk, az évet a, b, c-vel jelöljük megkülönböztetésül, és közöljük is, hogy a továbbiakban így fogunk rá hivatkozni.

Például:

WITTMANN, Anton: *Landwirthschaftliche Hefte III. Fortsetzung der Vorbegriffe*. 2. Aufl. Wien 1829. 14. (A továbbiakban: WITTMANN 1829a.)

- Ha bármilyen okból nem egyértelmű, hogy az első előfordulás után hogyan hivatkozunk egy műre (azonos vezetőnévű szerzők; bizonytalan évszám; túl hosszú cím stb.), akkor zárójelben adjuk meg a további formát.

Például:

NAGY József: Hitbizományok Magyarországon a 20. században. In *Az Eszterházy Károly Főiskola tudományos közleményei. Tanulmányok a történelemtudomány köréből*. Szerk. BESZE Tibor – MISKEI Antal. Eger 2007. 301. (A továbbiakban NAGY J. 2007.)

SALAMON Ferenc: *Magyarország a török hódítás korában*. Pest 1864. 2., bőv. kiad. Budapest 1886. (A továbbiakban: SALAMON 1864.)

Törökországi levelek, melyekben a II. Rákóczi Ferenc fejedelemmel bujdosó magyarok történetei más egyéb emlékezetes dolgokkal együtt barátságosan előadatnak. Írta: Mikses Kelemen az említett fejedelem néhai kamarása, most pedig az eredetképpen való magyar kézírásokból kiadta Kultsár István az ékesszólásnak tanítója. Szombathelyen, nyomtatta Siess Antal József, 1794. (A továbbiakban: MIKES 1794.)

2.2.2. Levéltári hivatkozások

- **Kiadatlan levéltári források** esetében kérjük, hogy az első hivatkozást követően a továbbiakban rövidített formában hivatkozzon a forrásra (a rövidítést az első hivatkozásnál adja meg).

A jelzet minden esetben az irat (tétel stb.) levéltári helyét kövesse, a legnagyobb egyiségtől kiindulva a legkisebbig.

Például:

Magyar Országos Levéltár Belső miniszteri normák gyűjteménye (a továbbiakban: MOL XIX-B-1-az.) 16-422/1970. 56.d. A BM Nemzetközi Kapcsolatok és Tájékoztatási Osztálya állománytáblázata. 1965. június 8.

- **Levél- és kézírattári forráskiadványok** esetében a levéltár és a hivatkozott iratot magába foglaló állag nevét, valamint az irat címét az első előfordulás alkalmával kérjük teljes néven/címen megadni. A további rövid hivatkozási formákat adják meg zárójelben. Ismételt hivatkozásnál az őrző intézménytől az állagig már csak a rövidített formában hivatkozzanak; az irat címét szintén lehet rövidíteni. (A levéltár nevének rövidítése, a szekció betűje és a fond száma után ne tegyenek se vesszőt, se pontot.) Ilyen kiadványok esetében használhatók a pagina (pag.), recto (r), verso (v), numero (Nr), folio (fol.), szórtan (passim) jelzések.

Például:

Magyar Országos Levéltár (MOL) E 152 Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma. Acta Jesuitica (a továbbiakban: E 152 Acta Jesuitica).

Az Egri Érsekség Levéltára (EÉL) Gazdasági Levéltár. I. Acta Jurium. Liber 5. Fundatio seminarii Agriensis (a továbbiakban: Fundatio sem. Agr.).

- 2.2.3.** Ha **internetes forrásra** vagy a világhálóról letöltött anyagra hivatkozik, adja meg a honlap pontos címét és a honlap felkeresésének/az anyag letöltésének dátumát. Ha olyan műről van szó, amely nyomtatásban is megjelent, csak az internetes hivatkozást nem fogadjuk el.

Például:

http://mta.hu/data/cikk/12/67/93/cikk_126793/Kocsis_Gyula_Agrartortenet.pdf
(az anyag letöltése: 2013. január 10.).

VARGA Zsuzsanna: A Hajdú-Bihar megyei mezőgazdasági termelőségvetkezetek érdekérvényesítési küzdelmei a korai Kádár-korszakban. In *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve, XXIV. kötet*. Debrecen 1997. 239–268. Lásd még: www.hbml.archivportal.hu/data/files/145062504.pdf (megtekintve: 2013. március 10.).

Az Agrártörténeti Szemle Szerkesztősége
Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár
Budapest XIV. Városliget, Vajdahunyadvár
Levélcím: 1367 Budapest 5. Pf. 129.
E-mail: agratortszemle@mmgm.hu

CONTENTS

PAPERS

László PÓSÁN: Bee farming and honey trade in mediaeval Prussia	10
Zoltán TAGÁNYI: Communities of oriental and European feudal small plot farmers and their later fate	35
Viktor SOMOSKÖI: The ways of using bagged game in mediaeval Hungary	56
Éva SZIRÁCSIK: The economy management of István II Koháry during the Rákóczi Uprising	74
Zsigmond CSOMA: The peasant writers and hashura farming (The third way in 20th century Hungarian agriculture)	87

ESSAYS

Dezső SURÁNYI: The oeuvre of János Lippay	109
Tünde VERES: The late 17th-century account books of the Regéc manor	131
László Ferenc NOVÁK: Contributions to the meaning of the word “old” in the 17th–18th centuries	146
Máté SZABÓ: The impact of the 1879 forestry law on the development of manorial forest management and timber industry in the Drava valley	157
Gábor TOLNAY: The case of Birtin Forest. A contribution to post-Trianon agrarian litigation	172

BOOK REVIEWS	173
--------------------	-----

Terjeszti a Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

Előfizethető az Agrártörténeti Szemle Szerkesztőségénél (Budapest XIV. Városliget, Vajdahunyadvár. Postacím: 1367 Budapest 5. Pf. 129. – Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár) postautalványon (igényelhető a Szerkesztőségtől), valamint átutalással a Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár Magyar Nemzeti Banknál vezetett számláján. Az átutalási számlát a Szerkesztőség megküldi. A folyóirat példányonként megvásárolható a Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár könyvtárusítójánál nyitvatartási napokon (hétfő kivételével) 10–17 óra között.

Előfizetési ára 950 Ft ÁFÁ-val

Külföldre terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6.

A kiadásért felelős a Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár főigazgatója

Olvasószerkesztő: Varga Éva

Műszaki szerkesztő: H. Balázs Zsuzsa

HU ISSN 0002-1105